

॥ श्रीः ॥

॥ व्युत्पत्तिवादः ॥

श्रीमन्महामहोपाध्यायगदाधरभट्टा-
चार्यविरचितः ।

श्रीयुतकर्नाटककृष्णशास्त्रिणा परिष्कृतः ।

काश्याम् ।

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालयाध्यक्ष बाबूहरिदास गुप्त द्वारा
विद्याविलासनाम्नि यन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

Publication No, 17.

मूल्य १॥)

PRINTED BY H D GUPTA,
AT THE VIDYA-VILASA PRESS BENARES

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ व्युत्पत्तिवादः ।

शाब्दबोधे चैकपदार्थे ऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते । स च क्व चिदभेदः । क्व चिच्च तदतिरिक्त एवाधाराधेयप्रतियोग्यनुयोगिविषयविषयिभावादिः । अभेदश्च प्रातिपदिकार्थे स्वसमानविभक्तिकेन स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिना च पदेनोपस्थापितस्यैव संसर्गमर्यादया भासते यथा नीलो घटो नीलघटमानयेत्यादौ घटादौ नीलादेः, न तु विरुद्धविभक्तिमत्पदार्थस्य । नीलस्य घट इत्यादौ नीलघटाभेदान्वयबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात् । स्वसमानविभक्तिकत्वं च स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिकत्वम् । साजात्यं च विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिना न तु समानानुपूर्वीकत्वं साजात्यम् । वेदाः प्रमाणं शतं ब्राह्मणा इत्यादावन्वयबोधानुपपत्तेः । ननु विंशत्याद्याः सदैकत्वे इत्यनुशासनात् शतं ब्राह्मणा इत्यादेः साधुत्वेपि वेदाः प्रमाणमित्यादयः कथं प्रयोगाः, विशेष्यविशेषणवाचकपदयोरसति विशेषानुशासने समानवचनकत्वनियमात् । अन्यथा घटा नील इत्यादेरपि साधुताप्रसङ्गात् । समानलिङ्गकस्थले तथा नियमोपगमेन वेदाः प्रमाणमित्यादेः साधुत्वोपपादने ऽपि इति हेतुस्तदुद्भवे इति कारिकाया इति त्रयः समुदिता हेतुरिति काव्यप्रकाशव्याख्याया असंगतिर्दुर्वारैव । एवमसमानलिङ्गकस्थले विशेष्यवाचकपदासमानवचनस्यापि विशेषणपदस्य साधुत्वे तादृशस्थले औत्सर्गिकमेकवचनमेव सर्वत्र विशेषणपदानन्तरं प्रयोक्तुमुचितमिति प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा प्रमाणानि पितरौ देवता इत्यादेरनुपपत्तिः । मैवम् यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वं तत्र विशेष्यविशेषणपदयोः समानवचनकत्वनियमः अत एव पुरूरवोमाद्रवसौ विश्वेदेवा इत्यादौ द्वित्वविशिष्टयोः पुरूरवोमाद्रवः प्रभृत्योर्विशेषणतया विवक्षितत्वात्तद्वाचकस्य पदस्य द्विवचनान्तता । वेदाः प्रमाणमित्यत्र च विशेषणपदोत्तरविभक्त्या बहुत्वविरुद्धमेकत्वं विवक्षितं तच्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदके प्रमितिकरणत्वे ऽन्वेति । शा-

स्वविभक्तिराहित्यस्याप्रयोजकत्वात् । अथ नीलो घटः नीलघट इत्यादिद्विविधबोधसाधारणं स्वोत्तरसुप्पदभिन्नपदानुत्तरत्वविशिष्टस्वोत्तरत्वादिरूपस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन नीलादिपदवत्सुबन्तघटादिपदत्वमेव तथास्त्विति चेन्न । नीलघटरूपमित्यादिवाक्यसाधारण्यानुरोधेनान्यादृश्या अपि आकाङ्क्षायाः समासस्थले उपगन्तव्यतया उपदर्शितसमासव्याससाधारणानुगताकाङ्क्षानुसरणस्याप्रयोजकत्वादिति । अथ नीलं घटमानयेत्यादौ नीलादेर्घटादावन्वयोपगमे नीलादिपदोत्तरविभक्त्यर्थकर्मत्वादेः कुत्रान्वय इति चेन्न कुत्रापि । विभक्तिपदं साधुत्वार्थमेव प्रयुज्यते । अभेद एव वा विशेषणविभक्तेरर्थः अभेदस्य संसर्गमर्यादया भानं तु समासस्थल एव । यत्र लुप्तविभक्त्यनुसंधानं विनापि शाब्दबुद्धरानुभविकत्वादित्यपि वदन्ति । अथैतन्मते अभेदो यदि भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाऽप्रसिद्धिः, यदि च भेदप्रतियोगिको ऽभावस्तदा नीलं जलमित्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिः । जले द्वित्वादिना नीलभेदाद्यभावस्य सत्त्वात् । नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावस्य विभक्त्यर्थत्वेन नीलादिपदार्थानन्वयप्रसङ्गः । न च भेदप्रतियोगिकाभाव एव विभक्त्यर्थः । नीलपदसमभिव्याहारान्नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावः प्रतीयते इति वाच्यम् । पदार्थद्वयसंसर्गभानस्यैवाकाङ्क्षानियम्यत्वान्नीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितान्तर्भावेण शक्तिं विना भेदरूपपदार्थतावच्छेदकस्याभावे तादृशसंबन्धेन भानासंभवात् । मैवम् । भेदो ऽभावश्च विशेषणविभक्तेरर्थः विशिष्टलाभस्त्वाकाङ्क्षादिवशात् । एतेन भेदे नीलादिपदार्थान्वये एकदेशान्वयप्रसङ्ग इति निरस्तम् । न च विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे नीलं घट इत्यादावप्यभेदान्वयबोधापत्तिर्धान्येन धनवानित्यादौ तृतीयया अभेदबोधनाद् अभेदप्रकारकबोधे विरुद्धविभक्तिराहित्यस्यानपेक्षणादिति वाच्यम् । द्वितीयादिना ऽभेदबोधने द्वितीयाद्यन्तविशेष्यवाचकपदसमभिव्याहारस्य प्रयोजकत्वमित्युपगमात् । अथ प्रमेयो घट इत्यादौ प्रमेयत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यादावपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्ध्या विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वासम्भवः । एवं नीलपटादिपरनीलादिपदघटितस्य नीलो घट इत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिः । नीलत्वादिनापटादेर्भेदाभावस्य नीलघटादौ सत्त्वात् एतेन विशेषणतावच्छेदकीभूतनीलत्वप्रमेयत्वादिकमेव विशेषणविभक्त्यर्थः, नीलत्वादेर्नीलत्वावच्छिन्नभेदाभा-

वरूपतया ऽभेदार्थकत्वप्रवादोपपत्तिरित्यपि निरस्तम् । नीलत्वादौ नीलत्वादिमतः स्ववृत्तित्वसंबन्धेनान्वये आकाङ्क्षाविरहाच । यथा हि तद्विशिष्टे अधिकरणे आश्रयतया तदधिकरणतया तदन्वयो ऽनुभवविरुद्धः, तथा तद्धर्मे आधेयतया तद्धर्मवदन्वयो ऽपि । अत एव कर्म गच्छतीति वाक्यस्य निराकाङ्क्षता । न चैवं संसर्गतामते ऽनिस्तारः । नीलो घट इत्यादौ स्ववृत्तिनीलत्वादेः संसर्गत्वस्वीकारे उक्तस्थले प्रमाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम् । स्ववृत्तिनीलत्वादेः स्वस्मिन्संबन्धतोपगमेन पटादिवृत्तिनीलत्वादेर्घटादौ पटादिसंबन्धताविरहेण तादृशातिप्रसङ्गाभावात् । वस्तुतस्तु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभाव एव नीलत्वादि प्रकारेण भासमानानां तत्तद्व्यक्तीनां स्वस्मिन् संबन्धतया भासते इति न काप्यनुपपत्तिः । संबन्धता च तस्य भेदप्रतियोगिताकाभावत्वेन तत्तद्व्यक्तिभेदप्रतियोगिताकाभावत्वेन वेत्यन्यदेतत् । न चैवं विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमते ऽपि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेद एव विभक्त्यर्थो वक्तव्य इति वाच्यम् । तथा सत्यपूर्वव्यक्तिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्य कथं चिदपि भानासंभवेन तदवच्छिन्नभेदाभावे शक्तिग्रहासंभवेनापूर्वव्यक्तीनामभेदान्वयबोधानुपपत्तेः । संसर्गज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावहेतुत्वेनानुपस्थितस्यापि संसर्गतया भानसंभवेन संसर्गतामते ऽनुपपत्त्यभावात् । न च विभक्त्यर्थे ऽपि भेदे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन नीलत्वादिना तत्तद्व्यक्तीनामन्वयः । तादृशभेदानामपि तत्तद्व्यक्तिभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन भावे ऽन्वय उपेयते । तावतैव तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेदलाभ इति न किं चिदनुपपन्नमिति वाच्यम् । विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नाया एव प्रतियोगिताया अभावे प्रतियोगिनः संबन्धतया भानात् । अन्यथा विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वानुपपत्तेः । प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानं च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादामतिशेत इति दर्शनात्केवलं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या न कश्चिदभ्युपैतीति चेत् । सत्यम् । अभेदस्तादात्म्यम् । तच्च स्ववृत्त्यसाधारणो धर्मः । असाधारण्यं च एकमात्रवृत्तित्वम् । तच्च स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वमित्येकमात्रवृत्तिधर्म एव विशेषणविभक्तेरर्थः । वृत्तिश्च तत्र पकृत्यर्थस्य संसर्गमर्यादया भासते । तादृशधर्मस्तत्तद्व्यक्तित्वादिरूप एव । अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतादृशधर्मस्य विशिष्यज्ञातुमशक्यत्वे प्येकमात्रवृत्तिधर्मत्वादिना सामान्यप्रत्यासत्तितः सुग्रहत्वमेव । अभेदस्य संसर्गतामते ऽप्येतादृशानुगता-

भेदस्यैव तथात्वमुचितम् । तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावकूटस्य विशिष्य तथात्वे घटो न नील इत्यादिवाक्यजन्यबोधे प्रतियोग्यभावान्वयौ च तुल्ययोगक्षेमाविति न्यायेन तादृशाननुगतसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाननुगताभावा एव भासेरन् न तु नीलवृत्तिरेको ऽभावः, तथा सति यत्किञ्चित्तादृशाभावतात्पर्येण प्रयुक्तस्य नीले ऽपि न नील इत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यं स्यात् । इदन्तु बोध्यम् । विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे घटो न नील इत्यादौ नञा नीलाद्यभेदाभाव एव प्रत्याययिष्यते न तु नीलादिभेदः । यादृशसमभिव्याहारस्थले येन संबन्धेन यत्रधर्मिणि येन रूपेण यद्वत्त्वं नञसत्त्वे प्रतीयते तादृशस्थले नञा तद्धर्मिणि तादृशसंबन्धावच्छिन्नतादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । प्रतियोग्यभावान्वयौ चेत्यादेरप्ययमेवार्थः । एवं च नञो भेदबोधकत्वे न कुत्रापि संभवति । अनीलं घटमानयेत्यादौ घटपदसामानाधिकरण्यानुरोधेनानीलपदस्य नीलभिन्नपरतया नञो भेदवत्येव लक्षणाया उपगन्तव्यत्वात् । इदं तु तत्त्वम् । असमस्तनीलो घट इत्यादिस्थले ऽभेदस्य संसर्गतोपगमे ऽपि गौरवविरहात् तत्र विशेषणविभक्तेर्वृत्तिकल्पनमनुचितम् । न च यत्राभेदे विशेषणविभक्तेः शक्तिभ्रमः स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र सर्वमतप्रकाभेदप्रकारकबोधस्य नीलो घट इत्यादिवाक्यादुत्पत्त्या तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य द्विविधबोधे हेतुताद्वयं कल्पनीयम् अभेदस्य संसर्गतावादिनेति गौरवम् । एवं तादृशसमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्या भिन्नयोग्यताज्ञानघटितत्वेन द्वैविध्यमिति भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति तादृशशाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकताया अप्याधिक्यमिति वाच्यम् । अभेदस्य संसर्गतावादिनोक्तस्थलेपि तत्संसर्गकबोधस्यैवोपगमादिति दिक् । स्तोकं पचति मृदु पचतीत्यादौ विरुद्धविभक्त्यवरुद्धपदोपस्थापितस्यापि स्तोकमृद्वादेर्धात्वर्थपाकादावभेदान्वयो ऽपि व्युत्पत्तिसिद्धः, तदनुरोधेन च द्वितीयान्तपदधातुपदयोः समभिव्याहारस्याप्यभेदान्वयबोधोपयिकाकाङ्क्षात्वमुपगम्यते क्रियाविशेषणस्थले च न द्वितीयातिरिक्तविभक्तिरुत्पद्यते, क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्यनुशासनेन तत्र कर्मत्वातिदेशात् । न चैवं स्तोकः पाक इत्यादावपि द्वितीयाप्रसङ्गस्तत्रापि स्तोकादेः क्रियायामेव विशेषणत्वात् । भावक्तान्तं प्रयोगसाधुत्वमात्रार्थकतया धातुनैव तत्र पाकादि प्रतिपादनादिति वाच्यम् । क्रियापदस्य तत्र सार्थकप्रत्ययान्तधातूपस्थाप्यार्थपरत्वात् । स्तोकं स्थीयते इत्यादौ आख्यातस्यापि वर्तमान-

स्वार्थकतया सार्थकत्वात् । न च वर्त्तमानत्वाद्यविवक्षायां द्वितीयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । वर्त्तमानत्वादिविवक्षास्थलइव अर्थबोधप्रयोजिकाकाङ्क्षाशालित्वेनैव तदविवक्षास्थले ऽपि भावाख्यातस्यार्थवत्त्वात् के चित्तु धातोरिवघञन्तस्यापि पाकादौ शक्तिरुपेयते । अन्यथा सुब्विभक्त्यर्थसंख्याकर्मत्वादीनां तत्र पाकादावन्वयानुपपत्तेः । प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्धातूनां च सुविभक्त्यप्रकृतित्वात् प्रकृत्येकदेशार्थे ऽपि प्रत्ययार्थान्वयोपगमे पचन्तं पश्यतीत्यादितः पचमानं पश्यतीत्यादितश्च पाकादौ द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वाद्यन्वयबोधप्रसङ्गात् । पक्वविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया तत्र प्रत्ययार्थविशेषणपाकादेर्न कर्मत्वे विशेषणतयान्वय इति चेत्तथापि पाकादिविशेषणतया सुबर्थसंख्याया अन्वयसंभवात् । यत्र पाककर्त्रादेर्द्वित्वादिकं बाधितं पाकादेश्च तदबाधितं तत्र पचन्तौ पश्यति पचमानौ पश्यतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गस्य दुर्धरत्वात् । धातूपस्थाप्यार्थे सुबर्थान्वयबोधं प्रति तत्तद्धातूत्तरप्रत्ययधर्मिकर्किचिदर्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामुपगम्यैतादृशातिप्रसंगवारणे च गौरवात् । एवं शोभनं पचनमित्यादौ धातुमात्रेण पाकाद्युपस्थितौ च तत्र शोभनाद्यभेदान्वयबोधानुपपत्तिः विशेषणविभक्तिसजातीयप्रकृत्यनुपस्थाप्यत्वात् । प्रकृत्येकदेशसाधारणतादृशविभक्तिप्रकृतित्वस्य प्रयोजकत्वे तत्र ल्युडादेरधिकरणपरत्वे ऽपि तथाविधान्वयबोधापत्तेः । कस्य चित्प्रतिबन्धकतां कल्पयित्वा तद्वारणे च गौरवात् । न चैवमुपकुम्भार्द्धपिप्पल्यादिरूपपूर्वपदार्थप्रधानसमासपदात्कुम्भसमीपपिप्पल्यर्द्धादौ विभक्त्यर्थान्वयस्य प्रातिपदिकान्तरार्थाभेदान्वयस्य चानुपपत्तिः । पूर्वपदस्य समासोत्तरविभक्त्यप्रकृतित्वादिति वाच्यम् । तदनुरोधेनैव तत्र कुम्भपिप्पल्यादिपदानामेव कुम्भसमीपपिप्पल्यर्द्धादौ लक्षणायाः पूर्वपदस्य तात्पर्यग्रहमात्रोपयोगिताया स्वीकारात् । वस्तुतस्तु, तत्रोत्तरपदार्थविशेषितपूर्वपदार्थसमीपार्द्धादौ प्रत्ययार्थान्वयबोधे-तादृशसमस्तपदप्रत्ययपदयोरव्यवहितपूर्वापरीभावोप्याकाङ्क्षा । एवं तत्र प्रातिपदिकान्तरार्थाऽभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकयोस्तादृशसमस्तपदपदान्तरयोश्च समभिव्याहारोप्याकाङ्क्षा । तथा सत्यतिप्रसङ्गविरहात् । धात्वर्थपाकादौ प्रत्ययार्थान्वयबोधे प्रातिपदिकान्तरार्थाभेदान्वयबोधे च ल्युड्घञाद्यन्तसमुदायप्रत्यययोरव्यवहितपूर्वापरीभावस्य समानविभक्तिकयोस्तादृशसमुदायपदपदान्तरयोः समभिव्याहारस्य चाकाङ्क्षात्वोपगमे दर्शिताधिकर-

णार्थकल्युट्प्रत्ययस्थलीयातिप्रसङ्गस्य दुरुद्धरतया न तत्संभवः । अथ घञन्तसमुदायस्य पाकाद्यर्थकत्वे घञन्तसमुदायस्य संयोगविभागत्वादिविशिष्टवाचकत्वं व्युत्पाद्य संयोगविभागादिपदानां नैमित्तिकसंज्ञात्वनिराकरणं दीधितिकृतां विरुद्धमिति चेत्का क्षतिः। न हि कस्य चिद्ग्रन्थकृतो विपरीतलेखनं युक्तिबलाद्वस्तुसिद्धौ बाधकम् । एवं च यत्र धातुमात्रस्यैव पाकादौ तात्पर्यं तत्र तद्विशेषणवाचकपदाद् द्वितीयैव यत्र तु कृदन्तसमुदायस्य पाकादौ तात्पर्यं तत्र तादृशपदं तथाविधकृदन्तसमुदायसमानविभक्तिकमेव । तदुक्तं कातन्त्रपरिशिष्टकृता कथं स्तोकः पाकः कृदन्तविशेषणत्वात् । धात्वर्थैकाधिकरण्ये तु स्तोकमोदनस्य पाक इति स्यादेवेति वदन्ति । तदर्थकपदोत्तरविभक्त्या संख्याबोधने ऽभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारताभिन्नतदर्थविषयताशालिशाब्दबोधसामग्री अपेक्षिता । तादृशश्च बोधस्तदर्थविशेष्यकस्तदर्थनिरूपितभेदान्वयविषयकश्च नीलौ घटावित्यादौ च विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यैव द्वित्वादिकं प्रत्याय्यते। एवं च क्रियाविशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या अबाधितयोरपि द्वित्वबहुत्वयोः प्रत्यायनासंभवात्तादृशपदोत्तरमौत्सर्गिकमेकवचनमेव भावाख्यातस्थलवदित्यवधेयम्।अभेदान्वयबोधश्च विरूपोपस्थितयोरेवेति व्युत्पत्तिः घटो घटः, दण्डवान् दण्डवान्, पाकं पचतीत्यादौ घटत्वदण्डवत्त्वपाकत्वाद्यवच्छिन्ने त तद्रूपावच्छिन्नस्य तथाविधान्वयबोधानुदयात् । अथ तत्प्रयोजकसमानविभक्तिकत्वादेः सत्त्वात्कथं न तादृशान्वयबोधः अत्राहुः । यादृशं फलं क्वचित्प्रसिद्धमस्ति तादृशस्यैवापत्तिः सम्भवति फलसामग्रीबलात् । यादृशं च सर्वथैवाप्रसिद्धं तादृशस्य चापादकाप्रसिद्धेरापत्तिरशक्यैवेति घटत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकाभेदसंसर्गकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधस्य क चिदप्यनुदयात्कथं तदापत्तिः अथ घटो नीलघटः दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादौ तादृशशाब्दबोधस्य प्रसिद्धिः विधेयकोटावधिकावगाहिनःशाब्दबोधस्य नवीनैः स्वीकारादिति चेत्तर्हि घटाद्यंशे विशेषणतावच्छेदकविधया नीलादिभाननियामकनीलाद्युपस्थितितात्पर्यज्ञानविशेषादिघटितैव सामग्री घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकनीलघटत्वाद्यवच्छिन्नाभेदान्वयबोधप्रयोजिका तदभावादेव घटो घट इत्यादिषु न तादृशशाब्दबोधापत्तिरिति केचित् । अथ द्रव्यत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासंसर्गेण प्रसिद्धस्य शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकाभेदान्वयबोधस्य घटत्वाद्यापत्तिसंभवात् । न च तत्रापादकाभावः, तात्पर्यज्ञानविशेषा-

दिघटिताया धर्मितावच्छेदकतया द्रव्यत्वादौ तदुत्पादनियामकसामग्र्या एवापादकत्वात्। न च धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन द्रव्यत्वादौ तादृशान्वयबोधोत्पत्तिप्रयोजिका द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकोपस्थितितद्वच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्येव। धर्मितावच्छेदकतायास्तत्कार्यतावच्छेदकताविरहेऽपि द्रव्यत्वादिनिष्ठायास्तत्कार्यतावच्छेदकधर्मघटकत्वात् तादृशसामग्र्याश्चात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकघटत्वाद्यवच्छिन्नाद्यभेदबुद्धित्वरूपस्वीयकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तेरेवं व्याप्यतया घटत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नाभेदबोधापादकत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्। योग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकं निवेश्य तद्भेदेन अनन्तकारणताकल्पनमपेक्ष्य लाघवाद्धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धौ तादृशसंम्बन्धेन धर्मितावच्छेदकमनिवेश्य हेतुताकल्पनस्यैव युक्तत्वात्। घटत्वादिधर्मितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकयोग्यताज्ञानबलादेव घटत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन तदापत्तेः।

न च योग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वोपगमे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य पदादनुपस्थितत्वेऽपि द्रव्यत्वादौ तादृशप्रत्यासत्त्या प्रत्यासन्नयोग्यताज्ञानात्तत्र तादृशप्रत्यासत्त्या शाब्दबोधापत्तिः। आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुभूतां द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिमन्तरेणापि तादृशप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थित्यादिदशायां प्रमेयत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानस्य फलजनकत्वात्तादृशद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिविरहस्याकिंचित्करत्वादिति वाच्यम्। समानप्रकारताप्रत्यासत्त्या पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधे हेतुत्वोपगमात्। येन संबन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नकार्यं प्रति येन संबन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नकार्यस्य व्यापकता तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकसामग्र्या अपि तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्तावपेक्षिततया प्रकारतासंबन्धेन द्रव्यत्वादौ द्रव्यपदजन्यपदार्थोपस्थित्यसत्त्वे तत्र धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबोधापत्तेरयोगात्। न च यत्र प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकोपस्थितावेव उद्बोधकान्तरात् द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य भानं तत्र द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविषयकशाब्दापत्तिवारणाय तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यशाब्दबोधं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकारकपदार्थोपस्थितेर्हेतुता वाच्या तथा च प्रकारविशेषनिवेशस्यावश्यकत्वे विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुता फ-

त्पन्नमयुक्तम् । तथा सति पुरुषभेदेन कार्यकारणभावबाहुल्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वजनकज्ञानीयवृत्तित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतासंबन्धेनोपस्थितेर्हेतुतां स्वीकृत्य तादृशापत्तेर्वारणात् । न च पदार्थेऽपि प्रकारतासंबन्धेन शाब्दबोधोत्पत्त्या तत्र प्रकारतासंबन्धेन पदार्थोपस्थितेरभावात्प्रकारनिष्ठप्रत्यासत्त्या पदार्थोपस्थितेर्हेतुता व्यभिचारेण कल्पयितुमशक्येति वाच्यम् । परामर्शकारणताविचारदर्शितदिशाव्यभिचारस्य वारणीयत्वादिति चेत्तर्हि तद्धर्मावच्छिन्नभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मभेदस्यापि हेतुतायाः स्वीकरणीयतया न घटो घट इत्यादिस्थले शाब्दबोधापत्तिः । स घट इत्यादिवाक्याज्जातित्वादिना घटत्वादिधर्मितावच्छेदककस्य स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारतावच्छेदककस्य घटः स इत्यादिवाक्यात्स्वरूपतो घटत्वादिधर्मितावच्छेदककस्य जातित्वादिविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकस्य शाब्दबोधस्योपपत्तये विशेष्यत्वप्रकारत्वयोरवच्छेदकत्वे निरवच्छिन्नत्वेन विशेषणीये। घटो नीलघट इत्याद्यन्वयबोधस्य प्रामाणिकत्वेऽप्यत्र दर्शितरीत्या सोऽप्युपपादनीयः । स स इत्यादिवाक्याज्जातित्वाद्यवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकताकतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताकाभेदान्वयबोधस्य वारणाय तद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या शाब्दबोधं प्रति तद्धर्मभेदस्यापि पृथक्कारणत्वं कल्पनीयम् । एवं दण्डवान् दण्डवानित्यादिवाक्याद्दण्डसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नवति तदवच्छिन्नवदभेदान्वयबोधस्य वारणाय दण्डसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकतावच्छेदक स्वसंबन्धेन शाब्दबोधे दण्डत्वादिभेदस्यापि पृथक्कारणत्वंकल्पनीयम् । अवच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वनिवे- [illegible] । [illegible] [illegible]धर्मविषयतासम्बन्धेन [illegible] घटत्वाद्यवच्छि- [illegible] शाब्दबोधं प्रति घटत्वाद्यन्यवृत्तिविषयतासंबन्धेन ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतया घटत्वादौ तादृशविषयतासंबन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीविरहेण न तत्र तादृशविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधापत्तिः । एवं च घटवान् घटवानित्यादिशाब्दबोधवारणानुरोधेन धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकादिनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वान्तरमपि न

कल्प्यते। एवमुद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनैको द्वावित्यादिवाक्यादेकत्वद्वित्वावच्छिन्ने एकत्वद्वित्वादीनां भेदान्वयबोधानुदयाद्, एकत्वत्वद्वित्वत्वाद्यवच्छिन्नसमवायादिसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितसमवायादिसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकत्वादिसंबन्धेन शाब्दबुद्धौ एकत्वत्वद्वित्वत्वादिभेदस्य। एवं कर्म गच्छतीत्यादौ च कर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्ने आधेयतासंबन्धेन तद्वतो ऽन्वयबोधवारणाय कर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकताकाधेयतासंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधे कर्मत्वत्वादिभेदस्य घटो न घट इत्याद्यनुमितेः शाब्दबोधस्य च वारणाय घटत्वावच्छिन्नभेदप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतासंबन्धेनानुमितौ शाब्दबोधे च घटत्वादिभेदस्य हेतुत्वान्तरकल्पनमनादेयमेव। तद्धर्मभेदस्यैकैककारणतयैव सकलातिप्रसङ्गवारणसंभवादिति कृतं पल्लवितेन॥

भेदान्वयबोधश्च प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोः प्रत्ययार्थेन क्वचिन्निपातार्थेन च सममेव जायते न त्वन्येन। सत्यपि पदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादि रूपकारणकलापे राजा पुरुषः भूतलं घट इत्यादौ पुरुषाद्यंशे राजभूतलादेः स्वत्वाधेयतासंबन्धेन तण्डुलः पचति चैत्रः पच्यते इत्यादौ कर्मत्वकर्तृत्वादिसंबन्धेन तण्डुलचैत्रादौ पाकादेः स्वकर्मकत्वस्वकर्तृकत्वादिसंबन्धेन पाकाद्यंशेवा तण्डुलचैत्रादेरन्वयाबोधान्निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयोः क्रियातादृशप्रातिपदिकार्थयोश्च भेदेन साक्षादन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्। विभक्त्यर्थमन्तराकृत्य तयोरप्यन्वयबोधात्साक्षादिति। निपातातिरिक्तत्वादिविशेषणाद्, भूतले न घटः, घटो न पट, इत्यादौ घटादेर्नञर्थाभावेन मुखं चन्द्र इवेत्यादौ मुखचन्द्रादीनामिवार्थसादृश्यादिना न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ नैयायिकमते नञुपस्थाप्येन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वादिरूपविध्यर्थाभावेन धात्वर्थभक्षणादेरनुयोगितया, गुरुमते तु विध्यर्थापूर्वांशे विशेषणतयान्वितेन नञुपस्थाप्याभावेन धात्वर्थभक्षणादेः प्रतियोगितयान्वये ऽपि न क्षतिः। राजपुरुष इत्यादिसमासस्थले तु पुरुषादिपदार्थेन समं राजादिपदार्थस्य न भेदान्वयबोधः किन्तु तेन समं विभक्त्यन्तार्थविशिष्टलाक्षणिकराजादिपदोपस्थाप्यराजसंबन्ध्यादेरभेदान्वयबोध एवेति न दोषः। एवं मुखं चन्द्र इत्यादिरूपकस्थले चन्द्रादिपदस्य चन्द्रादिसदृशलक्षणया चन्द्रादिसदृशाभेदान्वयबोध एव, न तु सादृश्यादिसंबन्धेन चन्द्रादेर्मुखाद्यन्वय इति न तत्र व्यभिचारः। केचित्तु

रूपकस्थले चन्द्रादिपदस्य चन्द्रादिसदृशे न लक्षणा किं तु तत्र मुख्यार्थचन्द्रादेरेवाभेदभ्रमो मुखादौ । मुखं न चन्द्र इत्यादिविशेषदर्शनदशायां च न तत्र शाब्दो ऽभेदप्रत्ययः अपि तु शब्दजन्यविशकलितपदार्थोपस्थितिमूलको मानस एवाहार्योऽभेदभ्रम इत्याहुः । परे तु तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धेन नामार्थयोर्नान्वयबोधः । तादात्म्यं च प्रकृते तद्वृत्तिधर्मवत्त्वम् एवं च नीलो घट इत्यादौ स्ववृत्तिनीलत्वादिमत्त्वसंबन्धेन घटादौ नीलपदार्थस्यैव मुखं चन्द्र इत्यादौ स्ववृत्त्याह्लादकत्वादिमत्त्वसंबन्धेन मुखादौ चन्द्रादेरन्वयबोधः तादृशार्थान्वयबोधे ऽपि समानविभक्तिकत्वं तन्त्रमित्यतो नातिप्रसङ्ग इति वदन्ति । अथ राजा पुरुष इत्यादौ पदार्थोपस्थित्यादिसत्त्वेन कथं न भेदान्वयबोधः, सामग्र्या कार्यजनने उक्तनियमभङ्गरूपायाः प्रयोजनक्षतेरकिंचित्करत्वात् । सामग्रीसत्त्वे अवश्यं कार्यमिति नियमात् । न च तत्र भेदान्वयबोधौपयिकाकाङ्क्षाविरहाच्छाब्दसामग्र्या एवासिद्धेति वाच्यम् । समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षायास्तत्रापि सत्त्वात् । न च तादृशाकाङ्क्षायाः सत्त्वे ऽपि राजादिपदार्थप्रकारकभेदान्वयबोधे राजादिपदाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन षष्ठ्यादिरूपानुपूर्वीविशेषरूपाया आकाङ्क्षाया अपि प्रयोजकत्वात् । तदभावादेव न तत्र शाब्दसामग्रीति वाच्यम् । संबन्धादिविशेष्यकराजादिप्रकारकान्वयबोधस्य तादृशाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुतया पुरुषादौ राजादिपदार्थप्रकारकान्वयबोधोत्पत्तौ तादृशाकाङ्क्षाज्ञानरूपकारणविरहस्याकिंचित्करत्वात् अत्र केचित् । नामार्थप्रकारभेदान्वयबोधं प्रति समानविशेष्यतासंबन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनात् नामार्थप्रकारकभेदान्वयबोधे विशेष्यतया प्रत्ययार्थस्यैव भानं न तु नामार्थान्तरस्य । तत्र विशेष्यतासंबन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितेरसत्त्वात् । न च संबन्धादेरपि नामार्थतया तत्प्रकारकान्वयबोधे पुरुषादिपदार्थस्य विशेष्यतया भानानुपपत्तिः, तत्तन्नामपदजन्यतत्तन्नामार्थप्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वे ऽपि राजसंबन्ध एव, राज्ञः पुरुष इत्येतादृशवाक्यजन्यवाक्यार्थद्वयान्वयबोधे पुरुषस्य राजसंबन्धविशेष्यतया भानानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थान्तरपदार्थोपस्थितिजन्यतदर्थप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रत्ययजन्योपस्थितेः समानविशेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वोपगमात् । अथैवमपि यत्र राजा पुरुष इत्यत्र पुरुषपदार्थाभिन्नपुरुषोपस्थितौ प्रत्ययशात्मकाभिन्नपुरुषपदार्थो ऽपि विषयीभूतः तत्र प्रत्ययजन्यतथाविधस्मृ-

हालम्बनोपस्थितेर्विशेष्यतासंबन्धेन पुरुषे अपि सत्त्वात्तस्य राजप्रकारकान्वयबोधे विशेष्यतया भानापत्तिर्दुर्वारैव। न च प्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतासंबन्धेनोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमात्नानुपपत्तिः। तादृशसमूहालम्बनोपस्थितिनिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताया नाम्न एव जन्यतावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्। ज्ञानभेदेन विशेष्यताभेदाभावात्। यत्र कुत्र चित्प्रत्ययादेव लक्षणादिना पुरुषाद्युपस्थितिस्तत्र तादृशोपस्थितिनिरूपितप्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतातः पुरुषादिपदजन्यपुरुषाद्युपस्थितविशेष्यताया अभिन्नतया तावताप्युक्तातिप्रसङ्गवारणासंभवादिति चेन्न। स्वजनकज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टविशेष्यतासंबन्धेनैवोपस्थितेर्हेतुतयोक्तसमूहालम्बनोपस्थितिनिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यतायाश्च तादृशोपस्थितिजनकज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसङ्ग इति वदन्ति। तदसत्। प्रत्ययत्वस्यानुगतानतिप्रसक्तस्य दुर्वचतया उक्तकार्यकारणभावकल्पनाया असंभवात्। राजसंबन्धः पुरुष इत्यादौ संबन्धादिपदे ङस्पदत्वादिभ्रमदशायां संबन्धादिविशेष्यकराजादिपदार्थप्रकारकान्वयबोधानुपपत्तेः। राज्ञः पुरुष इत्यादौ ङस्पदादिषु संबन्धादिपदत्वभ्रमदशायां संबन्धांशे राजादिप्रकारकान्वयबोधापत्तेश्च। न च प्रत्ययत्वेन ज्ञातं यत्पदं तत्पदजन्योपस्थितेः कारणत्वादेतद्दोषद्वयस्य नावकाश इति वाच्यम्। राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यादेः प्रत्ययत्वाद्यनुपस्थितिदशायामपि आनुपूर्वीविशेषप्रकारकज्ञानाधीनतदर्थोपस्थितिसत्त्वे शाब्दबोधोत्पत्त्या प्रत्ययत्वप्रकारकज्ञाननिवेशासंभवात्। इदं पुनरत्र तत्त्वम्। राजा पुरुष इत्यादौ पुरुषादिविशेष्यकराजादिप्रकारकभेदान्वयबोधस्याप्रसिद्धैव नापत्तिसंभवः। यत्र षष्ठ्यादिविभक्तेरेव स्वारसिकलक्षणया शक्तिभ्रमेण वा पुरुषाद्युपस्थितिस्तत्र तद्विशेष्यकराजादिपदार्थप्रकारकभेदान्वयबोधः प्रसिद्ध इति चेत्तर्हि तादृशबोधे तथाविधप्रकृतिप्रत्ययानुपूर्वीविशेषरूपाकाङ्क्षाज्ञानसहकृततत्तद्विभक्तिजन्यपुरुषाद्युपस्थितिघटितसामग्र्या एव तादृशबोधोत्पत्तिनियामकतया तदभावादेव न तदापत्तिः। अत एव स्वत्वादिसंबन्धेन राजादिविशिष्टपुरुषादितात्पर्यकतद्द्विपदघटितात् स सुन्दर इति वाक्यात्पुरुषादिविशेष्यकस्वत्वादिसंसर्गकराजादिप्रकारकशाब्दबोधस्य च प्रसिद्ध्या राजा पुरुषः सुन्दर इत्यादौ पदार्थोपस्थितियोग्यताज्ञानादिबलात्तादृशशाब्दबोधापत्तिरिस्यपि निरस्तम्। स सुन्दर इत्यादिवाक्याधीनशाब्दबोधसामग्र्या-

त्वपदत्वावच्छिन्नविशेष्यकसुन्दरादिपदसमभिव्याहारज्ञानसहकृततदादिपदजन्यतादृशविशिष्टार्थोपस्थितिघटिततया तदभावादेवापत्त्यभावात् । अथैतादृशरीत्यापत्तिवारणे राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वत्वादिसंबन्धेन पुरुषादौ राजाद्यन्वयबोधस्वीकारेऽपि क्षतिविरहादुक्तव्युत्पत्तिर्निर्युक्तिका । विभक्तीनां संबन्धादिवाचकत्वमपि निर्युक्तिकं, नीलो घट इत्यादौ विशेषणवाचकपदसमभिव्याहृतविभक्तेरिव सर्वविभक्तीनां साधुत्वमात्रार्थकत्वस्यैवोचितत्वात् । न हि तत्र तथाविधान्वयबोधोपगमे तत्स्थलीयसामग्रीबलाद्राजपुरुष इत्यादिष्वपि तथाविधान्वयबोधप्रसङ्गः संभवति । तत्स्थलीयसामग्र्याः षष्ठ्यन्तराजपदत्वावच्छिन्नधर्मिकपुरुषादिपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाज्ञानघटिततया तदभावादेव तत्र तादृशसामग्र्या अभावात् । एवं च राजपुरुष इत्यादिसमासे राजादिपदस्य राजसंबन्ध्यादिलक्षणास्वीकारोऽपि व्यर्थः तत्र भेदान्वयबोधस्वीकारेऽपि क्षतिविरहात् । न च तत्र भेदान्वयबोधाभ्युपगमे तत्स्थलीयसामग्रीबलाद्राजा पुरुष इत्यादावपि तादृशान्वयबोधापत्तिरिति वाच्यम् । तत्स्थलीयशाब्दबोधे राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषादिपदत्वरूपानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुतयाऽसमासस्थले पुरुषादिपदस्य विभक्त्या राजादिपदव्यवहितत्वात्तादृशानुपूर्वीविशेषज्ञानासंभवेन तत्र तादृशबोधसामग्र्या असिद्धेः । न च प्रकृतिप्रत्यययोरानुपूर्वीविशेषरूपस्याकाङ्क्षात्वात्प्रातिपदिकद्वयाव्यवधानघटितोक्तानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुत्वमेव निष्प्रामाणिकमिति वाच्यम् । भवन्मतेऽपि राजपुरुष इत्यादौ तादृशसामग्रीबलाद्राजपदार्थराजसंबन्धिपुरुषपदार्थयोरभेदान्वयबोधस्तादृशसामग्रीबलाद्राज्ञः पुरुषः इत्यादावपि राजादिपदस्य राजसंबन्ध्यादौ लक्षणाग्रहसत्त्वे तादृशाभेदान्वयबोधप्रसङ्गवारणाय तथाविधानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य समासजन्यबोधे हेतुताकल्पनस्यावश्यकत्वात् । अस्माभिर्भेदान्वयबोधएव तादृशानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुतायाः कल्पनीयत्वात् । न चोभयमत एव राजसंबन्धिनि राजपदस्य स्वारसिकलक्षणाग्रहेण राजपुरुष इत्यत्र राजसंबन्धिपुरुषयोरभेदान्वयबोधो भवति । इयांस्तु विशेषो यदस्मन्मतेऽसौ समासः षष्ठीतत्पुरुषो भवन्मते कर्मधारय इति । एवं च पुरुषविशेष्यकाभेदसंसर्गकराजसंबन्धिप्रकारकबोधे राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वमुभयवादिसिद्धमेव भेदान्वयबोधे तादृशानुपूर्वीज्ञानहेतुताकल्पनमाधिकमिति वाच्यम् । उक्ताभेदान्वयबोधे तथाविधानुपूर्वीज्ञानहेतुतायां पर्या-

यशब्दान्तरघटितानुपूर्वीज्ञानजन्यतथाविधान्वयबोधे व्यभिचारवारणाय तादृशानुपूर्वीज्ञानानन्तर्यस्य कार्यतावच्छेदककोटाववश्यं निवेशनीयतया तत्र विषयनिवेशे प्रयोजनाभावेन तादृशकार्यतावच्छेदकस्यैव भेदान्वयबोधसाधारण्येनानुपूर्वीज्ञानस्य भेदान्वयबोधे हेतुताया अनाधिक्यात् । एवं तण्डुलं पचतीत्यादावपि पाकादिरूपधात्वर्थे कर्मत्वादिसंबन्धेन तण्डुलादेरन्वयबोधः स्वीकर्तुमुचितः । कर्मत्वस्य पाकाद्यंशे प्रकारत्वे तत्र तत्र द्वितीयादेः शक्तिकल्पने तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधे कर्मत्वादिसंसर्गस्याधिकस्य विषयताकल्पने च गौरवात् । तण्डुलं पचतीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधसामग्रीबलात्तण्डुलः पचतीत्यादावपि तथाविधान्वयबोधापत्तिस्तु न संभवति । तादृशान्वयबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकपचतीत्यादिसमभिव्याहारज्ञानस्य हेतुतया तण्डुलः पचतीत्यादौ तादृशसामग्र्या अप्रसिद्धेः । एवं पचति चैत्र इत्यादावपि कृतिसंबन्धेन पाकादेश्चैत्राद्यंशे ऽन्वयबोधस्वीकार उचितः । अन्यथोक्तरीत्या गौरवात् तत्र तादृशान्वयबोधस्वीकारे तत्स्थलीयसामग्रीबलात् , पच्यते चैत्रः, पाकश्चैत्र, इत्यादौ तथाविधान्वयबोधापत्तेरप्युक्तरीत्या वारणसंभवादिति । मैवम् । राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यादेः स्वत्वादिवाचकत्वमावश्यकम् । अन्यथा पुरुषो न राज्ञ इत्यादौ पुरुषे राजस्वत्वाद्यभावबोधानुपपत्तेः । न हि तत्र स्वत्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाव एव प्रतीयते न तु राजस्वत्वाद्यभाव इति संभवति स्वत्वादिसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेः । अत एव स्वामित्वादिकं परित्यज्य स्वत्वादेः षष्ठ्यर्थत्वं नवीनाः स्वीकुर्वन्ति स्वामित्वादेः षष्ठ्यर्थत्वे तस्य निरूपकतासंबन्धेन पुरुषांशे ऽन्वयसंभवे ऽपि तादृशसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया संसर्गाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नाभावस्य नञा प्रत्यायनासंभवात् । आश्रयतासंबन्धावच्छिन्नाभावबोधस्यैतादृशसमभिव्याहारस्थले ऽभ्युपगमे चैत्रादिसंबन्धिनि धने ऽपि आश्रयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकचैत्रवृत्तिस्वामित्वाभावसत्त्वान्नेदं चैत्रस्येति प्रयोगापत्तिः । न च नञ्समभिव्याहारस्थलानुरोधेन षष्ठ्यादेः स्वत्वादिवाचकत्वे ऽपि राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्याद्यर्थस्य संसर्गमर्यादया भानमुचितम् । तस्य प्रकारत्वोपगमे तत्संबन्धस्याधिकस्य भानकल्पनेन गौरवात् । नञ्समभिव्याहारस्यैव तत्प्रकारकबोधनियामकत्वाभ्युपगमेन सा-

मर्शीयत्वात् तत्प्रकारकबोधस्य तदसमभिव्याहारस्थले ऽसंभवादिति
वाच्यम् । एवं सति नञ्पदं विना यादृशसमभिव्याहारस्थले यत्र
धर्मिणि येन संबन्धेन यस्य विशेषणतया भानं तत्र नञ्समभिव्या-
हारे तत्र धर्मिणि तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावः प्रती-
यते इति सर्वजनानुभवस्यापलापापत्तेः । राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्य-
जन्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधदशायां पुरुषो न राज्ञ इत्यादिवा-
क्यादपि शाब्दबोधापत्तेः स्वत्वाभावबुद्धौ स्वत्वसंसर्गकज्ञानस्य
विरोधित्वे मानाभावात् । स्वत्वनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वे ऽपि राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजस्वत्वादेः प्रकारताभ्युपग-
मः समुचितः । अन्यथा तादृशसमभिव्याहारज्ञानघटितशाब्दसामग्री-
काले राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः सुन्दर इत्याकारकविशिष्टवैशि-
ष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षवारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकताक-
ल्पनाधिक्येन गौरवात् । अस्मन्मते तादृशसमभिव्याहारघटितसा-
मग्र्या राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इत्यादिबाधाभावघटिततया त-
त्सत्त्वे विशेष्यतावच्छेदकादिप्रकारकानिश्चयरूपकारणविरहादेव त-
थाविधविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षोत्पत्त्यसंभवेन तादृशसामग्र्या-
स्तत्र प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनात् । अन्यादृशपरपक्षस्थलीयप्रतिबन्ध-
कतया च न त्वन्मते निर्वाहः । अन्यत्रान्यविधप्रत्यक्षेच्छानामुत्तेज-
कतया तादृशेच्छायामसत्यां चोपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्वप्र-
कारेच्छाबलादुपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोपपत्तये अन्यादृशविष-
यताया एव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमावश्यकत्वात् । न च स्व-
त्वादेः प्रकारतामते ऽपि स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
राजाद्यभावविशिष्टपुरुषादिवैशिष्ट्यबोधे तथाविधसामग्र्याः प्रति-
बन्धकताधिक्येन गौरवम् । तत्संसर्गतामते तादृशसामग्र्याः स्व-
त्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाववत्त्वानिश्चयाभावघ-
टिततया तत्सत्त्वे कारणविरहादेव तथाविधप्रत्यक्षवारणसंभवा-
दिति वाच्यम् । मन्मते तादृशप्रत्यक्षं प्रति तथाविधसामग्र्याः प्रति-
बन्धकताधिक्येऽपि निरूपितत्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकरा-
जाद्यभावविशिष्टस्वत्वादिवैशिष्ट्यबोधे ; तथाविधसामग्र्याः प्रति-
बन्धकताऽकल्पनेन तदंशे साम्यात् । तथाच पूर्वोक्तराजस्वत्वा-
भाववान् पुरुषः सुन्दर इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षं प्रति राज्ञः
पुरुषः इत्यादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनं संसर्गतावादिनां मते
ऽधिकमिति । न च स्वत्वादेः प्रकारतामते घटप्रत्यक्षादिकं प्रति
तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकतायां विभक्तिजन्यस्वत्वाद्युपस्थितिनिवेशा-

धिक्येन राजस्वत्वाभाववत्पुरुष इत्यादिबाधाद्यभावनिवेशाधिक्येन च गौरवम्। अस्मन्मते तादृशोपस्थितितथाविधबाधाभावादीनां तथाविधवाक्यजन्यशाब्दबोधं प्रत्यहेतुतया तादृशवाक्यघटितसामग्रीप्रतिबन्धकतायां तेषामनिवेशादिति वाच्यम्। भवन्मते ऽपि स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यराजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्यादिनिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया 'तादृशवाक्यजन्यशाब्दधीविरोधितया तादृशनिश्चयाभावस्य' तथाविधसामग्रीप्रतिबन्धकतायां निवेशनस्याधिक्येन लाघवानवकाशात्। मन्मते राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इत्यादिबाधकाभावनिवेशेनैव तादृशनिश्चयकाले प्रत्यक्षाद्युपपत्तेस्तदभावानिवेशात्। यत्तु राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजस्वत्ववान् पुरुष इत्याद्यन्वयबोधोपगमे राजकीयं स्वत्वं राजस्वत्ववान् पुरुष इत्याकारकाद्विविधानुमितेरेव तदतिरिक्ताविषयकत्वेन तादृशानुमितिं प्रति प्रत्येकं तादृशवाक्यघटितसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वद्वयम्। अस्मन्मते च तादृशानुमित्योस्तथाविधवाक्यजन्याद्राजकीयः पुरुष इत्येतादृशबोधादतिरिक्तविषयकतया तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनं नास्ति, तथाविधानुमितितथाविधशाब्दसामग्र्योश्च सत्त्योरनुमितेरेवोत्पत्तेः, अपि तु राजकीयः पुरुष इत्याकारकस्वत्वसंसर्गकैकविधानुमितिं प्रत्येव तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमेकं कल्पनीयमिति लाघवमिति। तदप्यकिंचित्करम्। भवन्मते यत्र यादृशानुमितिः स्वीक्रियते अस्मन्मते ऽपि तत्र तादृशानुमितेः स्वीकरणीयतयानुमितौ शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वसाम्याद्, उपदर्शितस्थले भवद्भिरनुमितिः स्वीक्रियते अस्माभिरपि स्वीक्रियते, कुतः प्रतिबन्धकताद्वयकल्पनमिति भवतापि तादृशशाब्दं प्रति तादृशानुमितिद्वयसामग्र्याद्वयस्य प्रतिबन्धकताया वाच्यतया साम्याच्च। एवं राजपुरुष इत्यादिसमासवाक्यात्स्वत्वसंसर्गकशाब्दबोधस्वीकारे तादृशशाब्दबोधसामग्र्याः स्वत्वसंसर्गेण राजविशिष्टपुरुषतात्पर्यज्ञानादिघटिताया भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति प्रतिबन्धकत्वाधिक्येन गौरवात्। तत्र राजसंबन्धिप्रकारकाभेदान्वयबोधस्वीकार एवोचितः। न च भवन्मते ऽपि तादृशाभेदान्वयबोधसामग्र्याः प्रतिबन्धकताधिक्येन गौरवमिति वाच्यम्। राजपदस्य राजसंबन्धिनि स्वारसिकलक्षणाग्रहदशायामभेदसंबन्धेन राजसंबन्धिविशिष्टपुरुषे तात्पर्यग्रहसत्त्वे भवन्मते ऽपि कर्मधारयत्वेनाभिमतात्तथाविधसमासवाक्यात्तादृशशाब्दबोधस्वीकारस्यावश्यकतया तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकताया उ-

उभयमतसिद्धत्वात् । यत्तु दधि पश्य इत्यादौ लुप्तद्वितीयाविभक्तिस्मरणेन दधिकर्मकदर्शनबोधवद्राजपुरुष इत्यादावपि लुप्तषष्ठीविभक्तिस्मरणेन राजसंबन्धप्रकारकभेदान्वयबोधनिर्वाहे राजसंबन्धिनि निरूढलक्षणां स्वीकृत्याभेदान्वयबोधोपगमो निरर्थकः । न च षष्ठीतत्पुरुषादिस्थले ऽपि लुप्तविभक्तिस्मरणमेव चेदन्वयबोधस्तदा ऋद्धस्य राजमातङ्गा इत्यादिप्रयोगापत्तिस्तत्र मातङ्गादौ राजादीनामन्वयबोधोपपत्तये राजादिपदोत्तरषष्ठ्यादिविभक्त्यनुसंधानस्यावश्यकत्वेन समानविभक्तिकतया राजादौ ऋद्धादिपदार्थस्याभेदान्वयबोधसंभवादिति वाच्यम् । यतस्तत्र ऋद्धराजादीनामभेदान्वयबोधानुपपत्त्या नाभियुक्तानामप्रयोगः, अपि तु समासघटकपदसापेक्षतया राजपदस्यासामर्थ्यातिदेशात्समासासाधुत्वेन । तत्सापेक्षत्वं च तदर्थान्वितस्वार्थपरत्वं, स्वार्थश्च स्वीयवृत्तिग्रहविषयः । अत एव, चैत्रः शातितस्य, चैत्रस्य दासभार्येत्यादौ न दासस्यमानशातितदासपदादेः सापेक्षता । तदर्थैकदेशशातितदासत्वाद्यावेव दासपदशक्यचैत्रनिरूपितत्वादीनामन्वयात् । तदर्थान्वितत्वस्याभेदान्वयो वा निवेशनीय इति । तदसत् । स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेन तादृशसमभिव्याहारज्ञानादेस्तथाविधबोधजनकतायाः क्लृप्तत्वात्तत्र निरूढलक्षणास्वीकारे गौरवाभावात् । यत्र राजपदस्य राजसंबन्धिनि स्वारसिकलक्षणाग्रहस्तत्र तादृशबोधस्योभयमतसिद्धतया तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य राजसंबन्धिभिन्नपुरुषबोधे कारणतायाः क्लृप्तत्वात्, तथैव निर्वाहे सर्वत्र लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पने मानाभावात् । न च स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थले तत्र तादृशान्वयबोधस्योभयवादिसिद्धत्वे ऽपि निरूढलक्षणामते सम्बन्धितात्पर्यस्यानादिकल्पनागौरवम् । मतान्तरे तात्पर्यविषयीभूतार्थनिरूढलक्षणाया एव निरूढलक्षणात्वादिति वाच्यम् । राजपुरुष इत्यादिवाक्यजन्यतादृशबोधानुपूर्व्यं नियमतो लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनापेक्षया तात्पर्यस्यानादित्वकल्पने गौरवविरहादिति । न चैवं दधि पश्येत्यादावपि दध्यादिपदस्य दधिकर्मकादौ लक्षणां स्वीकृत्य तादर्थ्येन तथैव तस्याभेदान्वयबोधोपपादनसंभवात्तत्रापि लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनमनुचितमिति वाच्यम् । दध्यादिपदस्य दधिकर्मकादौ लक्षणाग्रहदशायामपि तस्य द्वितीयेतरविभक्त्यन्तसमभिव्याहारदशायां दधिकर्मकः पश्यति, दधिकर्मकं पश्य नीत्यादावपि उक्तस्थले ऽपि दधिकर्मकदर्शनान्वयबोधानुदयात् । अथ मतं दधिकर्मकः पश्यतीत्यत्र दधिपश्यतीति इथ-

लीयद्धिपदोत्तरपश्यतिपदत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानादिघटितसामग्रीस-त्त्वाद्दधिकर्मकदर्शनान्वयस्यापत्तेर्द्वितीयान्तदध्यादिपदत्वावच्छिन्नध-र्मिकताहशधात्वादिसमभिव्याहारज्ञानस्य ताहशान्वयबोधे हेतुता-या आवश्यकत्वात्। दधि पश्यतीत्यादौ लुप्तद्वितीयानुसंधानस्या-वश्यकत्वात्। राजसंबन्धिपुरुषाद्यन्वयबोधे च राजव्यवहितोत्त-रपुरुषादित्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायाः स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थला-नुरोधेनावश्यकल्पनीयतया राजपुरुष इत्यादौ राजादिपदस्य तृती-याद्यन्तत्वभ्रमदशायां राजसंबन्धिपुरुषाद्यन्वयबोधापत्त्यसंभवात्। तृतीयादिविभक्त्या व्यवधानात्। दधि पश्यतीत्यादौ दधिपदा-व्यवहितोत्तरत्वप्रकारकधातुपदज्ञानस्य हेतुताया अक्लृप्तत्वात्। प-श्यति दधि, पश्यति चैत्रो, दधि, इत्यादावपि दधिकर्मकदर्शनान्व-यबोधात् ताहशज्ञानहेतुताया अशक्यकल्पनीयत्वाच्चेति। तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादिपदस्यैव तण्डुलादिकर्मके लक्षणा विभक्ति-स्तु साधुत्वार्था एवं राज्ञः पुरुष इत्यादावपि राजादिपदस्य संब-न्ध्यादौ लक्षणा विभक्तिः साधुत्वार्था। तत्तद्विभक्त्यन्तसमभिव्या-हारस्य तत्तल्लाक्षणिकार्थबोधनियामकत्वान्नातिप्रसङ्गः विभक्तेरेव प्रकृत्यर्थविशेषितस्वार्थे लक्षणेति तु न संभवति। विभक्तेः कुत्रापि शक्तेरक्लृप्ततया तत्र शक्यसंबन्धरूपलक्षणाया असंभवात्। त-ण्डुलः प्रमेय इत्यादौ विभक्त्यर्थामिश्रितस्यैव प्रकृत्यर्थस्य भानात्। प्रकृतिशक्तेः स्वार्थे क्लृप्ततया तत्र लक्षणासंभवादिति तु चिन्तनी-यम्। राजादिपदस्य राजसंबन्ध्यादौ शक्तत्वभ्रमदशामिवतदर्थल-क्षणाग्रहदशायामपि राजसंबन्धिनः पुरुष इत्यादाविव राजसंबन्धि संबन्धीपुरुष इत्याद्यन्वयबोधस्य सर्वज्ञानामनुभवसिद्धत्वात्। पचति चैत्र, इत्यादावपि कृतिसंबन्धेन पाकादेश्चैत्रादौ विशेषण-स्योपगमे चैत्रो न पचतीत्याद्यन्वयबोधानुपपत्तिर्द्रष्टव्या कृतिसं-बन्धस्यापि वृत्त्यनियामकतया तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाव-स्याप्रसिद्ध्या तद्बोधनासंभवात्। अथैवमपि चैत्रो जानातीत्यादौ चैत्राद्यंशे ज्ञानादेराश्रयतासंबन्धेनान्वयबोधोपगमे क्षतिविरहः। आश्रयतासंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया न जानाति चैत्र इत्यादावाश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानाद्यभावस्यैव भा-नसंभवात्। तथा च तत्राख्यातस्याश्रयत्वार्थकत्वं निर्युक्तिकम्। न च धात्वर्थज्ञानादेराश्रयतासंबन्धेन चैत्रादिरूपप्रातिपदिकार्थे सा-क्षात्प्रकारकत्वोपगमे ज्ञानं चैत्र इत्यादावपि तथान्वयबोधापत्तिरि-ति वाच्यम्। ताहशान्वयबोधे आख्यातान्तधातुसमभिव्याहारज्ञा-

श्रयत्वे ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातस्य शक्तिभ्रमःस्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र ज्ञानश्रयताप्रकारकशाब्दबोधस्योभयमतसिद्धतया तत्र तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वमुभयतसिद्धमेवेति वाच्यम्। आश्रयतायाः संसर्गतावादिना तत्राप्याश्रयता प्रकारकबोधस्यानभ्युपगन्तव्यत्वादिति चेत्। सत्यम्। एतदभिप्रायेणैव जानातीत्यादावाख्यातस्य निरर्थकतां मणिकार ऊरीचकार। तत्राश्रयत्वे निरूढलक्षणामभ्युपगच्छतां दीधितिकाराणां पुनरेष आशयः। यत्र ज्ञाधातोर्ज्ञानाश्रयत्वे शक्तिभ्रमः स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र चैत्राद्यंशे धात्वर्थैकदेशस्य ज्ञानादेरन्वयानुपपत्त्या स्वरूपसंबन्धेन ज्ञानाश्रयताप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकान्वयबोध एव तत्र मणिकृता स्वीकरणीयः। तथा च तत्र ज्ञानश्रयताप्रकारकशाब्दबोधे तत्प्रकारकयोग्यताज्ञानहेतुतायाः क्लृप्तत्वादाश्रयतासंसर्गकशाब्दबोधे तादृशयोग्यताज्ञानहेतुताकल्पनमधिकमेव मणिकृन्मते। न च दीधितिकृन्मते तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वाकल्पनलाघवे ऽपि जानातीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानघटित ज्ञाधातुशक्तिज्ञानजन्यज्ञानोपस्थितिघटितशाब्दसामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतायां आख्यातजन्याश्रयत्वोपस्थितेर्निवेशनस्याधिक्यौद्गौरवमिति वाच्यम्। भवन्मते ऽपि ज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रः सुन्दर इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे, जानाति चैत्र, इत्याद्यानुपूर्वीज्ञानघटितज्ञाधातुजन्यज्ञानोपस्थितिघटितसामग्र्याः प्रतिबन्धकताधिक्येन गौरवात्। मन्मते च तादृश सामग्र्या विरोधिज्ञानाश्रयत्वाभाववत्तानिश्चयघटिततया तथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्यास्तादृशशाब्दसामग्र्या समं युगपदवस्थानासंभवेन तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनाविरहादित्यधिकं दर्शितदिशावसेयम्। अथैवं रीत्या भूतले न घट इत्यादौ घटादिपदस्य घटप्रतियोगिकादौ तदुत्तरसुब्विभक्तेरेव वा प्रतियोगितायां लक्षणामभ्युपेत्य तत्र घटप्रतियोगिकाभावो भूतलवृत्तिरित्याद्याकारकप्रतियोगिताप्रकारकशाब्दबोधोपगम एव समुचितः। तथा सति तथाविधसमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्या घटप्रतियोगिकत्वाभाववानभावः प्रमेय इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवाद् इत्युक्तनियमे निपातातिरिक्तत्वविशेषणवैयर्थ्यमिति चेन्न। भूतले न घट इत्यादौ घटाद्यभावे भूतलाद्यन्वितसप्तम्यर्थाधेयत्वस्यैव तात्पर्यवशाद्घटादौ सप्तम्यन्तार्थभूतलादिवृत्तित्वाभावस्यान्वयबोधो ऽप्यनुभवसिद्धः। अन्यथा तादृशवाक्यजन्यस्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधस्य भूतले घट इत्यादिवाक्यजन्यघटादिविशेष्यकभूतला-

धाधेयत्वप्रकारकबोधविरोधितायाः सर्वानुभवसिद्धाया अनुपपत्तेः। नञ्पदं विना यत्र धर्मिणि यस्य विशेषणतया भानं यादृशसमभिव्याहाराद्भवति तादृशसमभिव्याहारस्थले नञ्सत्त्वे तत्र धर्मिणि तदभावः प्रतीयते इत्यनुभवापलापप्रसङ्गाच्च। एवं च नञर्थाभावे ऽनुयोगितया घटाद्यन्वयबोधोपपत्तये निपातातिरिक्तार्थविशेषणमावश्यकम्। एवं न पचति चैत्रः, चैत्रस्य न धनमित्यादौ पाककृतिचैत्रस्वत्वाद्यभावस्य नञर्थस्य चैत्रधनादावन्वयबोधोपपत्तये घटो न पट इत्यादौ नञर्थघटादिभेदस्यान्वयबोधोपपत्तये च तदावश्यकम्। न चोक्तस्थलेषु नञो ऽभाववल्लाक्षणिकतया ऽभाववता सममनुयोगिनो भेदान्वयबोध एव तत्रोपेयत इति वाच्यम्। तथा सति सर्वत्राभाववत एव नञर्थतया मुख्यार्थपरनञो दुर्लभत्वापत्तेः। अभावस्य भेदान्वयबोधोपगमे ऽपि कार्यकारणभावकल्पनाधिक्यविरहेणाभाववति लक्षणानौचित्यात्, अभाववतो ऽभेदान्वयबोधोपगमे भूतले घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधे भूतले न घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधस्याविरोधितापत्तेश्च, लाघवात् स्वरूपसंबन्धेन ग्राह्याभावनिश्चयस्यैव विशिष्टबुद्धिविरोधित्वाच्च स्वभेदसंसर्गकग्राह्याभावाश्रयप्रकारकनिश्चयस्येति। नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमते ऽपि यद्यप्युक्तरीत्या लाघवं संभवति तथापि तत्रापि न नो विद्वेष इति दिक्। प्रत्ययाश्च विभक्तिकृत्तद्धितादिभेदेन नानाविधाः। विभक्तिश्च सुप्तिङ्भेदेन द्विविधा। सुब्विभक्तयः प्रथमाद्वितीयादयः सप्त, तत्र प्रथमार्थः प्रकृत्यर्थे विशेषणविधयान्वयिनी संख्यैव। अत एव यत्र विशेष्यवाचकसमानविभक्तिकपदं निपातपदं वा नास्ति तत्र प्रथमान्तार्थस्य विशेष्यभासकसामग्र्यभावादसौ मुख्यविशेष्यतयैव भासते। संख्यावाचकानां च एकवचनद्विवचनबहुवचनानामेकत्वत्वद्वित्वत्वबहुत्वत्वावच्छिन्नेषु शक्तिः। शक्तता च सुत्वऔत्वजस्त्वादिना न तु स्वादितिबादिसाधारणैकवचनत्वादिना। एकवचनत्वादेर्दुर्वचत्वात्। न चैकत्वादिवाचकत्वं तत्। वाचकतायाः शक्ततावच्छेदकत्वे आत्माश्रयात्। बोधकतारूपत्वे शक्तिभ्रमेण द्विवचनादीनामपि एकत्वबोधकतया अतिप्रसक्तत्वात्। न चैकवचनत्वादिकं जातिविशेषः सुप्त्वादिना सांकर्यात्। न च शक्तिसंबन्धेन एकवचनादिपदवत्त्वं तत्। तादृशाज्ञानदशायां च सुत्वादिनाशक्तिभ्रमादेव शाब्दबोधः। एकवचनादिशब्दस्य पदद्वयात्मकतया तादृशसमुदायशक्तेरेवाप्रसिद्धिरिति नाशङ्कनीयम्। एवं वक्तीत्यादिव्युत्पत्त्या एकवचनादिशब्दस्य

स्वादिबोधकत्वे एकादिशब्दे ऽपि तादृशव्यवहारापत्तेः । एकवचनादिशब्दस्य स्वादौ रूढिस्वीकारस्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् । ग्रन्थकारीयसंकेतेनैवोपपत्तौ एकवचनादिपदे शक्तेरप्रामाणिकत्वात् । तान्येकवचनद्विवचनेत्यादिपाणिनिसूत्रस्य तदीयसंकेतग्रहपरतयाप्युपपत्तेः । न हि यू स्त्र्याख्यौ नदीत्यनुशासनात् स्त्र्याख्येदूदन्तादिशब्दे नद्यादिपदस्य शक्तिः सिद्ध्यति । किन्तु तदीयसंकेत एव । अत एव नद्यादिसंज्ञा आधुनिकसंकेतशालित्वात्पारिभाषिक्येव न स्वौपाधिकी । अथैवमपि पाणिनिसंकेतसंबन्धेन तादृशपदत्वमेव एकत्वादिशक्ततावच्छेदकमस्त्विति चेन्न । तादृशसंकेतस्य केन रूपेण संबन्धता । संकेतत्वेनेति चेत्तर्हि कस्यचित्पुंस एकवचनपदात् सुऔजसादिर्बोद्धव्य इत्याकारकसंकेतस्यापि संभवादतिप्रसक्तिर्दुर्वारैव । पाणिनिसंकेतत्वेन तथेति चेत्तर्हि व्याकरणप्रणेतुः पुरुषान्तरस्यापि तादृशसंकेतस्य संभवात् । तदीयसंकेतसंबन्धेन तत्पदवत्त्वस्य डित्थादिपदात् सुऔजसादिर्बोद्धव्य इत्याकारकपुरुषसंकेतसंबन्धेन डित्थादिपदवत्त्वस्य वा विनिगमनाविरहेण शक्ततावच्छेदकताप्रसङ्गः तथा चागत्या आनुपूर्वीविशेष एव शक्ततावच्छेदक इति । यत्तु संख्यापि प्रकृतेरर्थः । एकवचनादिकं च एकत्वाद्यर्थे तात्पर्यग्राहकमेव न चैवमेकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वये आकाङ्क्षाविरहाद् घटादावेकत्वाद्यन्वयानुपपत्तिः । अन्यथा द्व्यादिपदादुपस्थितयोर्ध्वसूर्ययोराधाराधेयभावेनान्वयापत्तिः । घटादिपदस्य एकत्वादिविशिष्टस्य घटादौ च न शक्तिसंभवः । घटरूपं पश्येत्यादौ संख्यानवच्छिन्नघटादेरेवान्वयबोधादिति वाच्यम् । आकाङ्क्षावैचित्र्यादेकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरपि घटैकत्वयोः परस्परमन्वयसंभवात् । अतएव खण्डशस्त्वैवकाराद्युपस्थाप्ययोरन्ययोगव्यवच्छेदाद्योः परस्परमन्वयबोधः । न चैवं कर्मत्वादिकमपि प्रकृत्यर्थ एवास्तु, किं तत्र द्वितीयादिशक्त्येति वाच्यम् । नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया कर्मत्वादेर्नामार्थत्वे तेन समं धात्वर्थान्वयासंभवात् । न च संख्यायाः प्रातिपदिकार्थत्वे सति तात्पर्यज्ञाने विनैव शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहं वा द्विवचनाद्यन्तपदादेकत्वादिबोधसंभवात् । एकत्वादितात्पर्येण एकवचनान्तस्यैव द्विवचनान्तस्यापि पदस्य स्वारसिकप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । अनादितात्पर्यस्यैव स्वारसिकप्रयोगमूलत्वादेकवचनाद्यन्तपदस्यैव एकत्वादावनादितात्पर्योपगमेनातिप्रसङ्गविरहात् । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्याद्यनुशासनं

च तादृशतात्पर्यग्राहकमेवेति वैयाकरणमतम् । तदसत् । अनन्तानां प्रकृत्यानुपूर्वीणां शक्ततावच्छेदकत्वापेक्षया अल्पतरविभक्त्यानुपूर्वीणामेकत्वादिशक्ततावच्छेदकत्वस्यैवोचितत्वात् । न च प्रातिपदिकत्वमेव शक्ततावच्छेदकं न तु घटपदत्वादिकमिति न शक्त्यानन्त्यमिति वाच्यम् । प्रातिपदिकत्वस्य दुर्निर्वचत्वात् । तदज्ञाने ऽपि एकत्वादिज्ञानस्यानुभविकत्वात् । पदत्वेन वर्णत्वेन वा शक्तत्वे विभक्ते रपि तद्वाचकतासिद्धेः । एकत्वादिशाब्दबोधात्पूर्वं वर्णत्वाद्युपस्थितेरप्यनावश्यकत्वाच्च । फलानुरोधेन तत्कल्पने च कल्पनागौरवात् । एवमानुपूर्वीभिन्नधर्मस्य वाचकतावच्छेदकत्वे घटपदं सुपदं च न संख्यावाचकमिति विपरीतनिश्चयकाले ऽपि तादृशधर्मावच्छिन्नस्य वाचकताग्रहभ्रमाद् घटइत्यादौ संख्यायां बोधापत्तिः । अथ विभक्तीनां संख्यार्थकतामते प्रकृतिविभक्त्योरेकवाक्यताविरहनिश्चयदशायां विभक्त्युपस्थाप्यैकत्वादेः प्रकृत्यर्थे ऽन्वयबोधवारणाय तयोः समभिव्याहारज्ञानस्य घटादिविशेष्यकैकत्वान्वयबोधं प्रति कारणत्वमधिकं कल्पनीयम् । एकपदोपस्थापितयोः घटैकत्वाद्योरन्वयबोधोपगमे च न समभिव्याहारज्ञानस्य तत्र हेतुता कल्प्यते इति लाघवात्, प्रकृत्यानुपूर्वीणां संख्यावाचकतावच्छेदकत्वमुपेयतइति चेन्न । आकाङ्क्षाविचारे समभिव्याहाराकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुतायाः निराकृतत्वात् । अथैवमपि विभक्तेः संख्यार्थकत्वे विनिगमनाविरहेण प्रकृतिधर्मिकस्य विभक्तिधर्मिकस्य च संख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुता कल्पनीया । विभक्तेर्द्योतकत्वमते तु विभक्तितात्पर्यविरहेण प्रकृतिधर्मिकमेव तात्पर्यज्ञानं तादृशान्वयधीहेतुरिति लाघवमिति चेन्न । विभक्ते संख्यावाचकताविरहे ऽपि प्रकृतिविभ-

[illegible]

तद्वाचकविभक्तौ ऽपि [illegible]

तादृशबोधपरत्वसंभवेन विभक्तिधर्मिकतज्ज्ञानहेतुताया विनिगमनाविरहेणावश्यकत्वात् । अथ स्वादीनां संख्यावाचकत्वकल्पनापेक्षया प्रकृतेस्तत्र लक्षणैवोचिता । शक्यलक्ष्ययोः परस्परमन्वयोपगमे क्षतिविरहात् । प्रथमाविभक्तेः कुत्रापि शक्तेरक्लृप्ततया तस्याः शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा न संभवति । द्वितीयादेः कर्मत्वादौ शक्तत्वे ऽपि तादृशविभक्तेस्तत्समभिव्याहृतप्रकृतेर्वा संख्यायां लक्षणा इत्यत्र विनिगमकं दुर्लभम् न चैकत्वाद्यन्वयबोधे घटपदादिज्ञानज-

न्योपस्थितित्वेनानन्तहेतुताकल्पनमपेक्ष्य स्वादिपदज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन कतिपयहेतुताकल्पनायां लाघवात्कतिपयशक्तिकल्पने गौरवमकिंचित्करम् । सामान्यतः पदवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेनैककारणताकल्पनन्तु न सम्यक् निर्विभक्तिककुम्भपदादितः संख्योपस्थितौ तदगृहीतवृत्तिकघटादिपदे तत्तद्विभक्त्यन्तत्वज्ञानवतः पुंसो घटादौ संख्यान्वयबोधप्रसङ्गात् । घटपटादिज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेनैकत्वादिविषयकशाब्दबोधहेतुतां कल्पयित्वा विभक्तिघटादिपदानुपूर्वीज्ञानतादृशोपस्थित्योः परस्परसहकारेण फलजनकताया अवश्याभ्युपेयत्वादिति वाच्यम् । घटादिपदस्यैकत्वादौ लक्षणाग्रहसत्वे घटः प्रमेय इत्यादिवाक्यादेकत्वं प्रमेयमित्याद्यन्वयबोधस्य सर्वसंमततया तदनुरोधेनैकत्वादिविषयकशाब्दबोधे घटादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुतायाः सर्वसंमतत्वात् । मैवम् । यादृशयादृशपदानां लक्षणया एकत्वादिशाब्दधीजनकत्वं नोभयवादिसिद्धं तादृशानन्तपदज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितीनां तच्छाब्दहेतुत्वकल्पनं प्रकृतेः संख्यावाचकतावादिनामधिकमिति तत्कल्पनापेक्षया चाल्पतरस्वादिपदजन्यैकत्वाद्युपस्थितिहेतुताकल्पनमेव लाघवम् । एतेन संख्याविशेषावच्छिन्नघटादिर्लक्षणया प्रकृतेरर्थः न तु संख्याविभक्त्यर्थः शाब्दबोधे ,विभक्तिजन्यसंख्योपस्थितिहेतुताकल्पनाधिक्येन गौरवात् । घटादिपदस्यैकत्वादिविशिष्टघटादौ लक्षणाग्रहदशायां सर्वमतएव तज्जन्यविशिष्टविषयकोपस्थित्या विशिष्टविषयकशाब्दधीजननात्तथाविधोपस्थितिहेतुताया सर्वानुमतत्वात् । पदान्तरासमभिव्याहृतादूघट इत्यादिपदादेकत्वादिविशिष्टघटादिशाब्दबोधस्त्वलीक एव । तद्विषयकस्मरणस्य तत्रोपगमात् । तथाचोक्तं, सर्वं हि वाक्यं क्रियायां परिसमाप्यते इत्यपि निरस्तम् । यादृशपदानां लक्षणया एकत्वादिविशिष्टस्वार्थबोधहेतुत्वं नोभयवादिसिद्धं तादृशानन्तपदजन्यविशिष्टोपस्थितीनां शाब्दधीहेतुताकल्पनमपेक्ष्य विभक्तिजन्यसंख्योपस्थितीनामल्पानां तत्कल्पने लाघवात् । इदं पुनरिहावधेयम् । विभक्तेः संख्याबोधकत्वे समानविषयकानुमित्यादिकं प्रति शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकतायां या प्रातिपदिकजन्या घटाद्युपस्थितिर्या च विभक्तिजन्या संख्योपस्थितिः प्रवेश्या तयोश्च मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्प्रतिबन्धकताबाहुल्यम् । प्रकृतेर्विशिष्टलाक्षणिकत्वे तु तदुभयस्थलीयविशिष्टविषयकोपस्थितिरेकैव सामग्र्यामन्तर्भवति इति लाघवम् । न च विशिष्टविषयकोपस्थितेरपि एकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिविशे-

प्यताशालित्वेन घटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिविषयताशालित्वेन वा प्रवेश इति विनिगमनाविरहात्साम्यमिति वाच्यम् । भवन्मते योग्यताज्ञानघटोपस्थित्येकत्वोपस्थितीनां तिसृणां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावषट्कं मन्मते तत्र योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयकोपस्थितेः प्रत्येकं दर्शितोभयरूपेण वैशिष्ट्यं निवेश्य तदुभयं प्रत्येकं तादृशरूपद्वयावच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेश्य च द्वयमिति तच्चतुष्टयमात्रमितिरीत्यास्माकमल्पतरतत्कल्पने महालाघवम् । तादृशरीत्यैव च प्रणमतीत्यादौ प्रकर्षविशिष्टनतिर्धातूनामेवार्थः प्रादयो द्योतका एव न तु प्रकर्षादिवाचका इति सर्वानुमतः पन्थाः परिष्कर्तुं शक्यते अन्यथा नत्यादिधातुजन्यप्रकर्षादिविशिष्टतत्तदर्थोपस्थितीनां शाब्दधीजनकतामपेक्ष्य कतिपयोपसर्गाधीनप्रकर्षाद्युपस्थितीनां तज्जनकताकल्पने लाघवात् । स्वादीनामिव प्रादीनामपि वाचकता निराबाधा सिद्ध्येतेति संख्यायाश्च प्रकृत्यर्थे पर्याप्तिसंबन्धेनैव विशेषणत्वं न तु समवायादिना । तथासति एकव्यक्तिबोधपरादाकाशशब्दादपि द्विवचनबहुवचनाद्यापत्तेः । तत्तदर्थयोर्द्वित्वबहुत्वयोः समवायादिना आकाशाद्यन्वययोग्यत्वात् । न च पर्याप्तेः संसर्गत्वे ऽपि तद्योग्यतादौस्थ्यम् । घटाकाशादौ द्वित्वादेः पर्याप्तिसत्त्वे प्रत्येकमाकाशादौ तत्पर्याप्तिर्नास्तीति वक्तुमशक्यत्वात् । प्रत्येकस्योभयानतिरिक्तत्वादिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेरेव संसर्गतोपगमात् । आकाशत्वादिव्याप्यतया द्वित्वादिपर्याप्त्यभावसत्त्वेनातिप्रसङ्गविरहात् । वैशिष्ट्यं च वैज्ञानिकं न तु वास्तवम् । तेन यत्र योग्यताभ्रमजन्य अत्राकाशावित्यादिवाक्यजन्यद्वित्वादिप्रकारकाकाशबोधस्तत्र विशिष्टसंसर्गाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । द्वित्वादिपर्याप्तावन्यत्र प्रसिद्धस्याकाशत्वादिव्याप्यत्वस्य भ्रान्तेस्तत्रोपगमात् । संबन्धतावच्छेदकांशे प्रकारतायां भ्रमस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेऽपि व्याप्यत्वांशे भ्रमत्वस्यान्यत्रोपपादितत्वात् । न च प्रकृत्यर्थतावच्छेदक एव व्यापकतासंबन्धेन द्वित्वान्वयधीः किं नोपेयते इति वाच्यम् । घटावित्यादौ घटत्वादीनां स्वरूपत एवोपस्थिततया तत्रोक्तान्वयबोधस्यासंभवात् । स्वव्यापकीभूतोद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वरूपपरंपराया एव प्रकृत्यर्थे द्वित्वादेः संबन्धतास्वीकारे च व्यापकतारूपसंबन्धतावच्छेदकांशे भ्रमत्वस्यावश्यकतया उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेः संबन्धतापेक्षाया निर्वर्जितत्वात् । अथात्र व्याप्तिर्व्यापकसामानाधिकरण्यरूपैव वाच्या, न तु तदन्यावृत्तित्वरूपा, केवलान्वयिधर्मस्य

प्रकृत्यर्थतावच्छेदकता यत्र तत्राप्रसिद्धेः । एवं चोद्देश्यतावच्छेद-
कव्याप्तिविशिष्टपर्याप्त्यपेक्षया लघोः स्वव्यापकतादृशधर्मवत्त्वस्यैव
संबन्धत्वमुचितमिति चेत्तर्हि आकाशो न द्वावित्यादिवाक्यजन्य-
शाब्दबोधदशायामपि आकाशावित्यादिवाक्याद् द्वित्वबोधापत्तिः ।
तथा हि । आकाशो न द्वावित्यादितो द्वित्वावच्छिन्नभेदः प्रतीयते ।
स च न स्वव्यापकाकाशत्ववत्त्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताव-
च्छेदकताकः । तादृशसंबन्धेन द्वित्ववतोऽप्रसिद्धेः । अपि तु प-
र्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक एव । तत्काले च
पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वविशिष्टबुद्धिरेव प्रतिबध्यते न तूक्तपरंपरासं-
बन्धेन तद्विशिष्टबुद्धिरपीति । अथाकाशो न द्वावित्यादौ केवलपर्या-
प्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदो यत्र बोधयितुं न
शक्यते । आकाशेऽप्युक्तयुक्त्या द्वित्वपर्याप्तेः सत्त्वेन तत्र तेन सं-
बन्धेन तद्भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् । आकाशत्वव्याप्यपर्याप्तिसं-
बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकद्वित्वादिमद्भेदस्याप्रसिद्ध ए-
वेति चेन्न । द्वित्वादिपर्याप्तेरुभयादिवृत्तिधर्मेणैवावच्छेदात् । तद-
नवच्छेदकैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन तद्भेदस्य तेनसंबन्धेन द्वि-
त्वादिमद्भेदस्य च तद्वतिवृत्त्या बाधकाभावात् । न चैवं घटपटौ न
द्वाविति प्रयोग आपद्येत । घटपटयोरपि प्रत्येकं द्वित्वावच्छिन्नभेद-
सत्त्वादिति वाच्यम् । द्विवचनाद्युपस्थापितद्वित्वावच्छेदेनैव द्वित्वा-
वच्छिन्नभेदस्य बाधेन तादृशप्रयोगाभावोपपत्तेः । नञा व्यासज्यवृ-
त्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदश्च उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनैव
बोध्यत इति व्युत्पत्तेर्द्वित्वसामानाधिकरण्येन तद्बाधस्याकिंचित्कर-
त्वात् । न च घटत्वादेरतिप्रसक्ततया द्वित्वादिपर्याप्तेरनवच्छेदक-
त्वात्तदवच्छेदेन द्वित्ववद्भेदस्य भवतामप्यनुमतत्वात् प्रकृत्यर्थगतै-
कत्वाविवक्षायां घटो न द्वावित्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । ता-
दृशप्रयोगाभावे घटत्वादेर्द्वित्वपर्याप्तेरिव द्वित्वादिमद्भेदस्याप्यनु-
योगितावच्छेदकताया अप्रामाणिकत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकानव-
च्छेदकताया भेदावच्छेदकतानियतत्वासिद्धेः । अस्तु वातिप्रस-
क्तोऽपि घटत्वादिर्द्वित्वपर्याप्तेरवच्छेदकः घटावित्यादिप्रतीतिबला-
त् । वस्तुतस्तु घटत्वादेः प्रत्येकं द्वित्वपर्याप्त्यनवच्छेदकत्वेऽपि
द्वित्वपर्याप्तित्वावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तदवच्छिन्नावच्छेदकत्व-
मव्याहतमेव । अथ पर्याप्त्याख्यविलक्षणसंबन्ध एवाप्रामाणिकः
तत्कथं तत्संबन्धता । आकाशो न द्वाविति प्रतीतिस्तु समवायसं-
बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकद्वित्वावच्छिन्नभेदविषयिकै-

धास्ताम्। आकाशादौ द्वित्वसमवायसत्त्वेऽपि द्वित्वादेरुभयादिवृत्तिधर्ममात्रावच्छिन्नत्वोपगमात्तदनवच्छेदकाकाशत्वाद्यवच्छेदेन समवायसंबन्धेन तद्वतो भेदस्य वृत्तौ बाधकाभावादिति चेन्न। आकाशावित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्याप्रमात्वानुपपत्त्यैव तादृशसंबन्धसिद्धेः। तादृशबुद्धेः समवायविषयकत्वे प्रमात्वनिराकरणस्य कर्तुमशक्यत्वात्। उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टसमवायस्य संसर्गतोपगमे घटावित्यादिवाक्यस्याप्यप्रमाणतापत्तिः। समवायस्यैक्येन घटादिनिष्ठस्य द्वित्वादिसमवायस्य पटाद्यावपि सत्त्वेन घटत्वाद्यव्याप्यत्वात्। न चोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वादिसमवायत्वेनैव संबन्धतास्तु। द्वित्वादिसमवायस्य घटत्वाद्यव्याप्यत्वेऽपि द्वित्वादेस्तद्व्याप्यतया न घटावित्यादेरप्रमाणतेति वाच्यम्। एवं सति तथाविधद्वित्वादेरेव लाघवेन द्वित्वादिसंबन्धतौचित्यात्। अथास्त्वेवमेव तावतापि पर्याप्तिसंबन्धस्य विलयादिति चेन्न। द्वित्वादिस्वरूपस्यैव द्वित्वादिपर्याप्तितयाभिमतत्वसिद्धेः। उक्तं च दीधितिकृता, पर्याप्तिश्चायमेको घट इमौ द्वावित्यादिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबन्धविशेष इति। समवायस्य नानात्वमते च द्वित्वादिसमवाय एव तत्पर्याप्तिर्न तु स्वरूपमतिरिक्तपदार्थो वेत्यन्यदेतत्। यत्तु आकाशं न द्वे इत्यादिप्रतीतिवदाकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतेः प्रमात्वस्य वारणाय समवायेन द्वित्वादिमद्भेद आकाशत्वावच्छेदेन न स्वीकर्तव्यः। तथा च पर्याप्तेरविलक्षणत्वे आकाशो न द्वे इत्यादिप्रतीतेरप्यप्रमात्वापत्तिरिति। तन्न। आकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतौ द्वित्वसमवायावच्छिन्नभेद एव विषयः मतुपा संबन्धोल्लेखात्। न तु द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदः। एवं चाकाशत्वावच्छेदेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेद एव स्वीकर्तव्यः। न तु तत्संबन्धावच्छिन्नभेद इत्याकाशं न द्वे इति प्रतीतेरप्रमात्वस्याकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतेर्वा प्रमात्वस्य न प्रसङ्ग इति। अथोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तेर्द्वित्वसंबन्धत्वे धवखदिरौ छिन्नतीत्यादौ उद्देश्यतावच्छेदकीभूतधवत्वखदिरत्वव्याप्यं द्वित्वादिद्वयमेव प्रत्येतव्यम्। न तु धवखदिरादिपर्याप्तद्वित्वादिकं तथा चैकैकधवखदिरादितात्पर्येण तथा प्रयोगानुपपत्तिरिति द्वित्वान्वयितावच्छेदकमपेक्षाबुद्धिविशेषयत्वादिरूपमुभयादिनिष्ठं साहित्यं द्वन्द्वसमासार्थो वाच्यः। तथा च मीमांसकमतप्रवेश इति चेन्न। यत्र एकधर्मस्य द्वित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकता तत्रैवोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेः संसर्गता नियमः। यत्र धर्मद्वयादेस्तथात्वं तत्र केवला पर्याप्तिः समवाय एव वा संसर्ग इत्युपगमात्,

विनैव साहित्यस्यान्वयितावच्छेदकतां एकैकतात्पर्येण धवखदिरावित्यादिप्रयोगोपपत्तेः। न चैवमेकैकधवखदिरादितात्पर्येण धवौ खदिरावित्यादिप्रयोगापत्तिः। तादृशवाक्यद्वयाविषयकसमूहालम्बनजन्यसमूहालम्बनशाब्दबोधस्य नानाधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकतया शुद्धपर्याप्तेरपि संसर्गतया ऽवगाहनसंभवादिति वाच्यम्। यत्र नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता एकाद्वित्वादिप्रकारता तत्रैव शुद्धायाः पर्याप्तेः समवायस्य वा संसर्गतया भानाद्, धवौ खदिरावित्यादिनानावाक्यजन्यसमूहालम्बनशाब्दबोधे विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदेन चोद्देश्यतावच्छेदकधवत्वादिव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तेः संसर्गतानियमेन एकैकधवखदिरादितात्पर्येण तथा प्रयोगासंभवात्। धवखदिरावित्यादिसमासोत्तरद्विवचनेन धवत्वखदिरत्वाद्यवच्छिन्ननानाविशेष्यतानिरूपितैकद्वित्वादिप्रकारताशालिज्ञानमेव जन्यते। तादृशवाक्यजन्यबोधस्य समूहालम्बनानात्मकतया विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदाभावात्। यथा हि समूहालम्बनानात्मके दण्डी चैत्रः कुण्डलीत्याकारकनानाविशेषणकैकविशेष्यकज्ञाने नानाप्रकारतानिरूपिता एका विशेष्यता तथा तथाविधे धवखदिरावित्याद्याकारके नानाविशेष्यकैकविशेषणकज्ञाने विशेष्यताभेदे ऽप्यभिन्नैव द्वित्वादिप्रकारता अन्यथा समूहालम्बनतस्तद्वैलक्षण्यानुपपत्तेः। समासघटकधवखदिरादिपदानामेकवाक्यतानुपपत्तेश्च। तत्प्रयोज्यविषयतया साक्षात्परम्परया वा निरूपिता या विषयता तत्प्रयोजकत्वस्यैव तदेकवाक्यतापदार्थत्वात्। न चैतादृशैकवाक्यताविरहेऽपि क्षतिविरहः। तथा सति समासस्यैवानुपपत्तेः। अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषो ऽपसार्यतामित्यादौ राजपुरुषपदादीनां समासवारणाय समर्थपदानामेव समासानुशासनात्। सामर्थ्यस्य च निरुक्तैकवाक्यतारूपत्वात्। जलपृथिव्योः स्नेहगन्धावित्यादितो ऽपि, न जले स्नेहः, पृथिव्यां गन्ध इत्याकारकसमूहालम्बनबोधः। किन्तु तद्विलक्षणो द्वित्वादिनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितजलत्वपृथिवीत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतात्मकप्रकारताद्वयनिरूपिताधेयत्वप्रकारतानिरूपितं यद्धर्मितावच्छेदकद्वित्वादिनिष्ठैकप्रकारतानिरूपकं स्नेहत्वगन्धत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताद्वयं तद्ज्ञानमिति। अतो न कुत्राप्येकवाक्यताभङ्गः। चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावाख्यातार्थद्वित्वादिप्रकारेण भासमाने चैत्रमैत्रोभयादौ गमनाश्रयत्वाद्यन्वयेन निरुक्तैकवाक्यतासंभवेपि समासविधेर्विभाषाधिकारीयत्वादसमासः। तत्र विशेष्यताभेदभिन्नद्वित्वनिष्ठप्रकारताद्वयप्रतियोगी समूहालम्बना-

भावर्वैचित्र्यांश्च सर्वं समञ्जसमित्यपि वदन्ति । अथ घटादिव्यक्तिभेदेनानयनकर्मता भिन्नेति प्रतिसंदधानस्य पुंसो घटावानयतीति वाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिः । तस्य कर्मतात्वावच्छेदेनाधेयतासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावस्य निश्चयसंभवात् । तस्य द्वित्वादिना तादृशसंसर्गकघटादिविशिष्टधीविरोधित्वादिति चेन्न । उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानमुभयत्वावच्छिन्ननिरूपिताधेयतासंसर्गावगाहिज्ञानमेव प्रतिबध्नाति न तु केवले विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमानमुभयत्वादिविशिष्टज्ञानम् । अतो विशेषदर्शिनां तादृशवाक्याद्बोधो यस्तस्याधेयत्वांशे उभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वावगाहिभ्रमात्मकज्ञानं न भवत्येव । अपि तु तदंशे तदनवगाहिप्रमात्मकं ज्ञानमिति उभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताधेयत्वं चोभयादिवृत्तावेकस्मिन्धर्म एव न तु प्रत्येकमात्रवृत्ताविति कर्मत्वांशे तादृशाधेयत्वावगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वमित्यवधेयम् ।

संख्याश्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगताः क्वचित्प्रतीयन्ते । यथा संपन्नौ व्रीहियवावित्यादौ । एतत्तत्त्वं प्रागेवाभिहितम् । विरुद्धसंख्यावच्छिन्नवाचकशतादिपदोत्तरविभक्त्युपस्थाप्या संख्या प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसंख्यायामेवान्वेति । यथा शतमेकं द्वे शते त्रीणि शतानीत्यत्र शतत्वादौ एकत्वद्वित्वबहुत्वानामन्वयः । अत एव च एकशतद्विशततात्पर्येण न शतानीति प्रयोगः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य शतस्य बहुत्वाद्यन्वययोग्यत्वे ऽपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशतत्वांशे बहुत्वाद्यन्वयपरबहुवचनस्य साकाङ्क्षत्वात् तत्र च योग्यताविरहात् । न चैकशते ऽपि नानापुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यनानाशतत्वसंभवादेकशतनिष्ठशतत्वे ऽपि बहुत्वान्वययोग्यता ऽक्षतैवेति वाच्यम् । परस्परसमानाधिकरणद्वयावृत्तिबहुत्वस्यैव शतादिपदोत्तरबहुवचनार्थत्वात् । तादृशबहुत्वस्य चैकशतादिवृत्तिनानाशतत्वादौ बाधात् । अथ वा तत्रापि बहुत्वमेव बहुवचनार्थः । परस्परसमानाधिकरणद्वयावृत्तिपर्याप्तिरेवाकाङ्क्षानिरूपकः संबन्धः । यत्तु द्वे शते त्रीणि शतानीत्यादौ संख्यैव शतादिशब्दार्थः, न तु संख्येयं, संख्येयस्य तदर्थत्वे "विंशत्याद्याः सदैकत्वे··सर्वाः संख्येयसंख्ययो" रित्यनुशासनविरोधात् द्विवचनादिसाधुतानुपपत्तेः । गवां शतानीत्यादौ षष्ठ्यर्थान्वयानुपपत्तेश्च । न चाभेदः षष्ठ्यर्थः, तथा सति ब्राह्मणा दश इत्यत्र ब्राह्मणानां दशेत्यपि स्यात् । अस्माकं चादशतः संख्याः संख्येये वर्तन्ते, अतः परं संख्याने संख्येये चे-

स्यनुशासनाद्दशादिशब्दानां शतादिशब्दवत्संख्यानार्थकत्वाभावा-द्दशत्वादिसंख्यायाः पदार्थतावच्छेदकत्वेन तत्र षष्ठ्यर्थसंबन्धान्व-यासंभवेन न तथा प्रयोग इति । तदसत् । गवां शतानीत्यादौ संख्यायाः प्राधान्येन शतादिशब्दवाच्यत्वे गवां शतं ददात्यादि-त्यादौ शतादिपदार्थस्य संख्याया दानादिकर्मत्वान्वयायोग्यतया प्रामाण्यानुपपत्तिः । गवां शतं शुक्लमित्यादौ संख्यायां शुक्ला-द्यभेदान्वययोग्यताविरहात्तदनुपपत्तिश्च । तस्माद्दशादिशब्दा इव शतादिशब्दा अपि संख्यावच्छिन्नवाचका एव । न तु धर्मि-विशेषणतानापन्नसंख्यावाचकाः । स्वार्थैकदेशे ऽपि संख्यायां स्वप्रकृतिकविभक्त्यर्थसंख्यान्वयसाकाङ्क्षतयान्यप्रकृतिकषष्ठ्यर्थसंब-न्धान्वयसाकाङ्क्षतया तेषां संख्यानार्थकताप्रवादः, न तु दशादि-शब्दानां तथात्वं दशादिब्राह्मणतात्पर्येण ब्राह्मणानां दशेत्यादि-प्रयोगविरहादिति तेषां संख्येयमात्रवाचिताप्रवाद इति "विंश-त्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः । संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्त" इत्यनुशासनमप्युक्तार्थे तात्पर्यग्राहकम् । एकद्विबहुशब्दोत्तरैक-वचनद्विवचनबहुवचनानि च न संख्याबोधकानि उद्देश्यतावच्छेद-कविधेययोरैक्येनैकत्वान्वये आकाङ्क्षाविरहादिति, तदुत्तरप्रथमा-विभक्तिः साधुतामात्राय नित्यबहुवचनान्तदारादिशब्दपरं प्रथमाब-हुवचनमपि क चिन्निरर्थकमेव, यत्रैकव्यक्तिमात्रतात्पर्येण तादृश-शब्दः प्रयुज्यते तत्र बहुत्वान्वये योग्यताविरहात् । यत्तु तद्गतगु-णादिसाधारणबहुत्वस्य तत्रान्वय इति । तन्न शोभनम् । प्रकृत्यर्थ-तावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेनैवानेकवृत्तिसंख्यान्वयस्य व्युत्पन्न-तया तादृशसंबन्धेन तथाविधबहुत्वान्वये योग्यताविरहात् । अन्य-थोदासीनघटपटादिसाधारणबहुत्वस्याप्यन्वयसंभवेन तद्गतगुणादि-साधारणबहुत्वानुधावनस्याकिंचित्करत्वात् । अथाजहत्स्वार्थलक्ष-णया गुणादिसाधारणधर्मावच्छिन्न एव प्रकृत्यर्थ इति चेत्तर्हि ब-हुत्वेन भासमानेषु गुणादिष्वपि पदार्थान्तरान्वयः स्यात् । तथा चा-पो द्रव्याणि दारा अत्र गृहे सन्तीत्यादिवाक्यानामप्रमाणतापत्तिः । गुणादिषु द्रव्याभेदे गृहवृत्तितादेर्बाधात् । मुख्यार्थमात्रपरतादृश-शब्दानां बहुवचनान्ततानुपपत्तेश्चेति न किं चिदेतत् । अबादिप-दार्थे एकत्वद्वित्वान्वययोग्यतासत्त्वे ऽप्यसाधुत्वादेव तदुत्तरमेक-वचनं न प्रयुज्यते इति ध्येयम् ।

आख्यातैकवचनस्य संख्यार्थकत्वे विवदन्ते निष्कर्षानुसारि-णः । घटो ऽस्तीत्यादौ सुपैकवचनादेव संख्याबोधसंभवात् तैषेण

दृष्टो घट इत्यादिस्थलानुरोधेन तस्य तद्बोधकताया आवश्यकत्वात् । न चैकवचनत्वेनानुगतेनैकत्वशक्तत्वात्तिङेकवचनस्याप्येकत्ववाचकत्वमक्षतमिति वाच्यम् । एकवचनत्वस्यैकत्वशक्ततावच्छेदकतायाः प्रागेव निराकृतत्वात् । अस्तु वा तेन रूपेण तिङेकवचनस्याप्येकत्वे शक्तिस्तथापि तज्जन्यैकत्वोपस्थितेः शाब्दबोधोपयोगित्वे मानाभावः । न हि सामान्यत एकवचनज्ञानजन्योपस्थितित्वेन तच्छाब्दबोधहेतुतासंभवः । तथा सत्येकत्वे ऽगृहीतसुपदवृत्तिकस्य पुंसः सुपदप्रकृतिघटादिपदोपस्थाप्यघटादौ पटादिपदोत्तरामादिपदोपस्थाप्यैकत्वाद्यन्वय बोधप्रसङ्गः किन्तु सुपदत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वादिनैव । तथा सति घटादिपदोत्तरसुपदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषरूपाकाङ्क्षाज्ञानघटितायां घटाद्येकत्वान्वयबोधस्य सामग्र्यां सुपदत्वादिप्रकारकधीजन्योपस्थितेरन्तर्भावात्तादृशापत्तेरनवकाशात् । एवं तिबादिपदत्वप्रकारकज्ञानजन्योपस्थितित्वेन तच्छाब्दबोधहेतुत्वे मानाभाव इति । यत्तु तिबादेः संख्यानभिधायकत्वे चैत्रः पचति तण्डुलं चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ कर्तृकर्मवाचकपदात्तृतीयाद्वितीययोरापत्तिः । कर्तृकर्मगतसंख्याया अनभिधाने 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'ति "कर्मणि द्वितीये"ति सूत्राभ्यां तयोरनुशासनात् । नैयायिकमते लकारस्य कर्तृकर्मवाचकतया तदनभिधानस्य द्वितीयातृतीयानियामकत्वासंभवात् । न च कर्त्रादिगतसंख्यानभिधानमेव कथं कर्त्रादिवाचकपदोत्तरतृतीयादिनियामकं, चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादिस्थले ऽपि लकारस्य चैत्रादिगतसंख्याभिधायकत्वादेकत्वत्वादिना एकत्वादिसामान्यस्यैकवचनाद्यभिधेयत्वादिति वाच्यम् । यतस्तद्गतसंख्यानभिधायकत्वं प्रकृते न तद्गतसंख्यानिष्ठवृत्त्यनिरूपकत्वमपि तु तद्विशेष्यकसंख्याप्रकारकशाब्दबोधाननुकूलत्वमेव । तथा च कर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबोधाजनकलकारादिसमभिव्याहृतकर्त्रादिवाचकपदात् तृतीयादयो भवन्तीत्यत्र तदनुशासनतात्पर्यम् । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैत्रादिविशेष्यकं संख्यान्वयबोधकत्वं नाख्यातस्य, आख्यातार्थभावनाया यत्रान्वयस्तद्विशेष्यकसंख्यान्वयबोधस्यैवाख्यातेन जननात्तादृशभावनान्वयबोधे विशेष्यश्च प्रथमान्तपदोपस्थाप्य एव । चैत्रः पचति तण्डुलमित्यादौ चैत्रादिः साक्षादेव भावनाविशेष्यः । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तु परम्परया । चैत्रादिनिष्ठभावनाजन्यफलशाली तण्डुल इत्याकारकबोधस्यैव तत्रोदयात् । तस्मात्तिबादेरपि संख्याबोधकत्वमावश्यकमिति । तत्र

विचारसहम् । तथा हि । कर्त्रादिनिष्ठसंख्यान्वयबोधानुकूलत्वं यदि तादृशबोधौपधायकज्ञानाविषयत्वाभाववत्त्वं तदा यादृशतिबादिज्ञानेन सहकार्यन्तरविरहात्तादृशबोधो न जनितस्तद्योगे तृतीयाद्यापत्तेः । यदि च तादृशबोधस्वरूपयोग्यज्ञानाविषयत्वाभावस्तदा यगादिसमभिव्याहृतात्मनेपदादिज्ञानस्यापि तादृशबोधस्वरूपयोग्यत्वात्तत्स्वरूपयोग्यज्ञानाविषयतिबाद्याख्यातस्यैवाप्रसिद्धेः । अथ कर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकाविषयित्वानिरूपकत्वमेव तादृशबोधानुकूलत्वम् । चैत्रः पचतीत्यादिवाक्यघटकतिबादिविषयिता चैत्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदिका । तादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति चैत्रादिपदसमभिव्याहृततिबादिपदज्ञानस्य हेतुत्वात् । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादिवाक्यघटकतयादिपदार्थविषयिता च न तादृशी । चैत्रादिपदसमभिव्याहृततादृशपदज्ञानत्वेन तादृशबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्यहेतुत्वात् । न च चैत्रः पचते इत्यादौ चैत्रविशेष्यकाख्यातार्थसंख्यान्वयबोधोत्पत्त्या चैत्रादिपदसमभिव्याहृततयादिपदज्ञानत्वेन तादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नहेतुता ऽक्षतैवेति चैत्रेण पच्यते इत्यादि वाक्यघटकीभूततयादिपदार्थविषयितापि तादृश्येवेति वाच्यम् । चैत्रेण पचते चैत्रः पच्यते इत्यादिवाक्याच्चैत्रादिविशेष्यकस्य भावनायाः संख्यायाश्चान्वयबोधस्यानुदयात् । तद्विशेष्यकतदुभयान्वयबोधे प्रथमान्तचैत्रादिपदसमभिव्याहृतशबादिविकरणोत्तरत्वतदाख्यातपदज्ञानत्वेन हेतुत्वाच्चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादिवाक्यघटकतयादीनां तादृशसमभिव्याहाराद्विशून्यतया तद्विषयितायां अतादृशत्वात् । चैत्रः पच्यते इत्यादितस्तण्डुलः पच्यत इत्यादितश्चैत्रतण्डुलादिविशेष्यकसंख्यान्वयबोधोत्पत्त्या चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यत्र उभयविशेष्यकसंख्यान्वयबोधौपयिकसमभिव्याहारज्ञानविषयितायाः तदित्यादौ सत्त्वेन कर्तृकर्मणोस्तृतीयाद्वितीययोरप्रसक्तावपि न तादृशवाक्यं व्युत्पन्नाः प्रयुञ्जते । कर्त्तरि साक्षात्कर्मणि च दर्शितपरंपरया युगपद्भावनाविशेषणकान्वयबोधजनकताया आख्यातस्याव्युत्पन्नतया तादृशवाक्यादुभयविशेषणकान्वयबोधासंभवात् । न चाकाङ्क्षायोग्यतादिसत्त्वात्कथन्न तादृशान्वयबोध इति वाच्यम् । अगत्या एकविधान्वयबोधे ऽन्यविधान्वयबोधसामग्र्यास्तद्घटकतात्पर्यज्ञानस्य वा प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । न च चैत्रेण तण्डुलः पच्यते चैत्रस्तण्डुलं पच्यते इत्यादिवाक्यद्वयविषयकसमूहालम्बनदशायामपि उभयविधान्वयबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तादृशैकविधान्वयबोधे तादृ-

शान्यविधान्वयबोधपरत्वेनागृह्यमाणतथाविधाख्यातधर्मिकप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुतया चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादिवाक्यात्तादृशद्विविधान्वयबोधवारणस्य दर्शितवाक्यात्तदुपपादनस्य शक्यत्वात् । न च निरुक्तसंख्यानभिधानस्य तृतीयाद्वितीयानियामकत्वे चैत्रेण त्वं दृश्यते, चैत्रः त्वं पश्यतीत्यादौ तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः । कर्त्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वयबोधौपयिकाकाङ्क्षाशालीयविषयत्वनिरूपकत्वस्य तत्राख्याते सत्त्वादिति वाच्यम् । कर्त्रादिपरपदस्याख्यातपदयोः समभिव्याहारः संख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नप्रयोजकविषयित्वाऽनिरूपकस्तत्पदोत्तरं तृतीयाविभक्तिरित्येवं नियमोपगमेन प्रथमस्थले चैत्रपरत्वपदाख्यातपदयोर्द्वितीये च तत्परचैत्राख्यातपदयोः समभिव्याहारस्यैव तद्विशेष्यकसंख्यान्वयबोधप्रयोजकतया क्रमेण चैत्रपदत्वपदाभ्यां तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्त्यनवकाशादिति चेन्न । अनभिहिते इत्यधिकारे कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्याद्यनुशासनस्य किं प्रयोजनमिति वक्तव्यम् । चैत्रः पचति तण्डुलः पच्यते, इत्यादौ चैत्रतण्डुलपदाभ्यां द्वितीयातृतीययोरप्रयोग इति चेत् । तत्किं मणिमन्त्रादिन्यायेन तादृशानुशासनस्य तथाविधप्रयोगविरोधिता येन तदभावस्तत्प्रयुक्तः स्यात् । न चैवं संभवति पचति पच्यते इत्यादिक्रियायोगे कर्तृकर्मवाचकपदानन्तरतृतीयाद्वितीययोरसाधुत्वस्य तत्कर्तृत्वतत्कर्मत्वादिबोधौपयिकाकाङ्क्षाविरहितत्वादिरूपस्य प्रतिपत्तिः प्रयोजनं तस्येति चेत्तर्हि उक्तनियमपरतयापि न ततस्तल्लाभः । प्रथमान्तचैत्रतण्डुलपदतत्तदाख्यातपदयोः समभिव्याहारस्यैव चैत्रतण्डुलादिविशेष्यकतत्तदाख्यातार्थसंख्यान्वयबोधप्रयोजकतया चैत्रेण पचति तण्डुलं पच्यते इत्यादिवाक्यघटकचैत्रतण्डुलादिपदतिबादिपदयोः समभिव्याहारस्यातथात्वेन तद्घटकतृतीयाद्वितीययोः साधुत्वस्योक्तनियमाव्यवच्छेद्यत्वात् । तस्मान्मुख्यभाक्तसाधारणकर्तृत्वकर्मत्वयोः कर्तृकर्मवाचकपदसमभिव्याहृतलकृत्तद्धितसमासैरनभिधानमेव तृतीयाद्वितीयादिनियामकं शिरोमणिभिरत्रैव निर्भरो विहितः । लादीनां तदनभिधायकत्वं च न तदवाचकत्वं तन्निष्ठवृत्त्यनिरूपकत्वं वा । आख्यातसामान्यस्याप्याख्यातत्वेन तेत्वादिना वा कर्तृत्वादिनिष्ठ-

…गप्रसि-

तण्डु-

…ोपयि-

काकाङ्क्षाराहित्यं तथाक्षतमेव चैत्रादिपदोत्तरतृतीययैव कर्तृत्वपो-

धनसम्भवात् तत्र तादृशाकाङ्क्षाया अकल्पनात् इत्यपि न । चैत्रेण पश्यते इत्यादौ तृतीयानुपपत्तेः पश्यते चैत्र इत्यादितश्चैत्रादौ पाककृते केवलात्पच्यतइत्यादितश्च मुख्यविशेष्यतया तस्य बोधात्तादृशाख्यातधात्वोरानुपूर्वीविशेषाकाङ्क्षाया कृतिबोधौपयिकत्वात् । न च समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षैव विवक्षणीया प्रकृते प्रकृतिप्रत्ययोरानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षा न तु समभिव्याहार इति नोक्तानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति चैत्रेण पचतीत्यादावपि तृतीयाया साधुतापत्तेः । तादृशचैत्रपदाख्यातपदयोः समभिव्याहारस्य कृतिबोधानौपयिकत्वात् । चैत्रेण विज्ञेप्यते मैत्र इत्यादौ तृतीयानुपपत्तेश्च विज्ञेप्यते मैत्र इत्यादित मैत्रकृतिबोधात्तादृशाख्यातमैत्रपदयो सम भिव्याहारस्य कृतिबोधौपयिकत्वात् । किं तु तत्तात्पर्यशून्यत्वमेव । तथा च चैत्रेण पश्यतइत्यादावाख्यातस्य कर्तृत्वादितात्पर्यकत्वे तृतीया असाधुरेव । तथा च चैत्रेण पचतीत्यादावाख्यातस्यार्थाविवक्षायां तृतीयाया साधुत्वे ऽपि परस्मैपदस्यासाधुत्वान्न प्रयोग परस्मैपदस्यासाधुत्वं च । धात्वर्थविशेष्यस्य प्रत्ययेनाविवक्षणे भावकर्मणोरिति सूत्रेणात्मनेपदनियमात् । आख्यातार्थाविवक्षायां न चैत्रेण पचते इत्यादिप्रयोग , शयादिविकरणस्यासाधुत्वात् । कर्तृत्वतात्पर्यकत्वे धातुकयोगएव तत्साधुत्वात् । कर्तृत्वकर्मत्वोभयतात्पर्येण मैत्र पश्यते तण्डुल इत्यादयस्तु न प्रयोगा. । तदेकतरबोधे ऽन्यपरत्वेनागृह्यमाणाख्यातधर्मिकप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुत्वात् । चैत्रेण पश्यते तण्डुल इत्यादौ कर्तृत्वादावाख्यातस्य तात्पर्यग्रहे कर्मत्वाद्यन्वयबोधो ऽपि न भवत्येव । अथ पक्कानि भुङ्क्ते चैत्र, ओदन पक्का भुज्यते इत्यादौ कृतां क्रमेण कर्तृकर्मत्वानभिधानाच्चैत्रपदौदनपदाद्युत्तर तृतीयाद्वितीये कथन्न स्याताम् । न च कृतानभिधाने ऽपि आख्यातेन तदभिधानान्नानभिहितत्वं समभिव्याहृतपदाभिहितत्वसामान्याभावस्यैवानभिहितपदेन विवक्षणात् । सु समभिव्याहृतेतिकरणाच्च चैत्रेण गम्यते ग्रामस्त मैत्रो गच्छतीत्यादौ न तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्ति. । गच्छति गम्यतइत्याख्यातस्य तत्तत्पदासमभिव्याहृतत्वादिति वाच्यम् । तथा सति भुञ्जानेन चैत्रेण पच्यते भोक्तव्यमोदन पचतीत्यादौ तृतीयाद्वितीयोरनुपपत्ति । कृता कर्तृत्वकर्मत्वयोरभिधानात् । कृता तत्र भोजनकर्तृत्वतत्कर्मत्वयोरभिधाने ऽपि पाककर्तृत्व तत्कर्मत्व चानभिहितमिति चेत्तर्हि प्रकृते ऽपि तदनभिहितमेव । न च प्रधानक्रियानिरूपितकर्तृत्वाद्यनभिधाने तृतीयादे साधुतेति । तदुक्तम् । प्रधानशक्त्यभिधाने

गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते इति शक्तिः कर्तृत्वादिकमिति वाच्यम्। तथापि चैत्रेण दृश्यमानं घटं मैत्रः पश्यतीत्यादौ ज्ञानभेदेन विषयताभेदाभावात्। चैत्रदर्शनमैत्रदर्शनोभयनिरूपितविषयत्वरूपकर्मतायाः कृताभिधानाद् द्वितीयानुपपत्तिरिति चेन्न। तत्तत्प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमात्रेण कर्तृकर्मत्वाद्यविवक्षाया एव तदनभिधानपदार्थत्वात्। तत्तत्प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वकर्तृत्वादिविवक्षया द्वितीयाविभक्तेः साधुत्वमित्यर्थे तात्पर्यस्य पर्यवसितत्वात्। शेषमाख्यातार्थविचारे विवेचयिष्यत इत्यलमत्राधिक्येन।

आख्यातद्विवचनबहुवचनयोस्तु संख्याबोधकत्वमावश्यकं चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः चैत्रो मैत्रो देवदत्तश्च गच्छन्तीत्यादौ "चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला। मुखाप्रसादः सधनेषु सर्वदा यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम्" इत्यादौ च द्वित्वबहुत्वबोधकसुपोऽभावात्। न च तत्र सुबेकवचनस्यैव द्वित्वबहुत्वादौ लक्षणास्त्विति वाच्यम्। आनुशासनिकातिरिक्तार्थे सुब्विभक्तेर्लक्षणाया अनभ्युपगमात्। अन्यथा चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादाविव छन्दसि लक्षणयैव स्वादिना द्वित्वादिबोधनसंभवात्। औजसादिरूपादेशस्मृतिद्वारा द्वित्वादिबोधनिर्वाहाय छन्दसि सुपां सुलुगित्यादिसूत्रेण औजसादिस्थाने स्वाद्यादेशस्य वैयर्थ्यात्। चैत्रादिपदोत्तरैकवचनस्य द्वित्वादिलाक्षणिकत्वे तदप्रकृत्यर्थमैत्रादिसाधारणद्वित्वादिबोधस्योक्तव्युत्पत्तिविरोधेनानुपपत्तेश्च। आख्यातार्थसंख्यान्वयबोधे च समानविशेष्यकतदर्थभावनान्वयबुद्धिसामग्री अपेक्षिता भावनाया बाधादिग्रहकाले तात्पर्यशून्यकाले वा उक्तस्थले द्वित्वान्वयाबोधात्। भावनाया अविशेष्ये धात्वर्थादौ संख्यान्वयाबोधाच्च तादृशसामग्र्याः संख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति स्वातन्त्र्येण हेतुता तदकल्पने ऽपि आख्यातजन्यसंख्योपस्थितियोग्यताज्ञानविशेषादिघटितसामग्र्या भावनानवगाहिसंख्यान्वयबोधस्य कदाप्यजननात्। संख्यान्वयबोधसाधारणभावनान्वयबोधत्वावच्छिन्नहेतूनामपि तादृशसामग्रीघटकत्वेनापत्त्यभावात्। न च तादृशकारणानां भावनान्वयबुद्धित्वं संख्यान्वयबुद्धित्वं वा जन्यतावच्छेदकमुपेयते इत्यत्र विनिगमनाविरहः। संख्यामविषयीकृत्यापि भावनान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्। द्वितीयस्य जन्यतावच्छेदकत्वासंभवादिति दिक्। अथ गुणादिवाचकपदोत्तरद्विवचनबहुवचनयोः कथं द्वित्वादिबोधकता संख्याया गुणत्वेन गुणादौ बाधात्। न च तत्र स्वाश्रयसमवेतत्वादिसंबन्धेन द्रव्यगतं

द्वित्वादिकमेव भासते इति वाच्यम् । एकव्यक्तावपि तादृशसंवन्धेन द्वित्वादेः परिसमाप्ततया एकमात्रतात्पर्येणापि द्विवचनाद्यापत्तिरिति चेत् । अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव तदुत्तरद्विवचनादिना बोध्यते । तच्चैकमात्रवृत्तिधर्मस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्थले प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तिसंबन्धेन प्रकृत्यर्थे ऽन्वेति । अन्यत्र शुद्धपर्याप्तिसंबन्धेनेति न द्वन्द्वादिस्थलीकदोष इति विदुषां परामर्शः ॥ इति प्रथमा ॥

कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनात्कर्मत्वं द्वितीयार्थः । तत्र कर्मपदस्य धर्मपरत्वात् । सप्तम्या वाचकतार्थकत्वात् । कर्मणश्च न तथात्वं कर्मणि नामार्थस्य ग्रामादेरभेदान्वयसंभवेपि धात्वर्थगमनादिनातदन्वयासंभवात् । गौरवाच्च । कर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्वम् । तत्र च क्रिया धातुत एव लभ्यते जन्यजनकभावस्य च विनैव पदार्थत्वं संसर्गमर्यादया भानं संभवतीति फलमात्रं कर्मप्रत्ययार्थः । न च संयोगविभागरूपफलमपि धातुलभ्यमेव । गमित्यजिप्रभृतीनां तदवच्छिन्नस्पन्दादिरूपव्यापारवाचकत्वादिति वाच्यम् । व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वात् । फलविशेषान्वयबोधे च धातुविशेषजन्यव्यापारोपस्थितेर्हेतुतया ग्रामं त्यजतीत्यादौ धात्वर्थस्पन्दे ग्रामनिष्ठविभागजनकत्वमेव ग्रामं गच्छतीत्यादौ च धात्वर्थस्पन्दे ग्रामनिष्ठसंयोगजनकत्वमेव प्रतीयते न तु विपरीतम् । ग्रामं गच्छतीत्यादिवच्च ग्रामं स्पन्दते इत्यादयो न प्रयोगाः द्वितीयादेर्गम्याद्युपस्थापितस्पन्दादावेव फलान्वयबोधकत्वात् । न तु स्पन्दिप्रभृत्युपस्थापिते तस्मिन् द्वितीयादिना फलान्वयबोधजननासंभवात् । न हि येन केन चिदुपस्थापितयोरेवार्थयोः परस्परमन्वयः प्रतीयते तथा सति घटकर्मत्वादिपदोपस्थापितयोरपि घटकर्मत्वाद्योः परस्परमन्वयबोधप्रसंगात् । कृञादिसमानार्थकधातूपस्थाप्यफले विषयितार्थकद्वितीयार्थान्वयसंभवेन घटं करोतीतिवद् घटं यतते इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गाच्च । अपि तु ययोर्यादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा तदुपस्थापितयोरेव तादृशान्वयबोधः । आकाङ्क्षा च द्वितीयादेर्गम्यादिना कृञादिना च कल्पते न तु तत्समानार्थकेनापि स्पन्दियतिप्रभृतिनेति । न चाकाङ्क्षात्र समभिव्याहारः, स च गम्यादिनेव स्पन्दादिनापि समान एवेति वाच्यम् । यतो द्वितीयादेर्गम्यादिसमभिव्याहारस्यैव फलवलादन्वयबोधौपयिकत्वमुपगम्यते न तु स्पन्दिप्रभृतिसमभिव्याहारस्येति न तस्याकाङ्क्षात्व, मन्वयबोधौपयिकसमभिव्याहारस्यैव तथात्वात् । अत एव स-

मानार्थकत्वे ऽपि गम्यादेरिव न स्पन्दादेः सकर्मकत्वव्यवहारः फलान्वितव्यापारबोधकधातुत्वस्यैव तन्नियामकत्वात् ।

अथ धातोर्व्यापारमात्रवाचित्वे त्यजति गच्छति त्यागो गमनमित्यादिवाक्यादविलक्षणबोधप्रसङ्गः । न हि शक्तिभ्रमाद्यजन्मनोस्तादृशवाक्यजन्यबोधयोर्वैलक्षण्यं कश्चिदभ्युपैति । तथा सति त्यागादितात्पर्येण त्यागगमनादिपदं व्युत्पन्ना अपि प्रयुञ्जीरन् । न च तत्र फलविशेषावच्छिन्नव्यापारे लक्षणा स्वीक्रियते इति विलक्षणबोधोपपत्तिरिति वाच्यम् । लक्षणया विलक्षणबोधजनने ऽपि शक्त्या ऽविलक्षणबोधजननसंभवेन दर्शितातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । न च गम्यादिशक्तिज्ञानजन्यार्थोपस्थित्या फलाविषयबोधस्य कुत्राप्यजननात् तादृशोपस्थितिघटितसामग्रीशरीरे फलविशेषबोधकसामग्री निवेश्यते । तथा च त्यागगमनादिपदयोः शक्त्या नाविलक्षणबोधजनकतेति वाच्यम् । त्यजिगम्योरेकार्थवाचकतारूपपर्यायतां विपर्यस्यतो गमनादिपदात् त्यागादिपदजन्यबोधसमानाकारकबोधस्य सर्वानुभवसिद्धतया गम्यादिशक्तिज्ञानात्फलाविषयकबोधस्यापि पदजन्यबोधानियामकताया वक्तुमशक्यत्वात् । तथा चाभ्रान्तस्यापि भवन्मते ततो ऽविलक्षणबोधसंभवेन एकविधबोधतात्पर्येण व्युत्पन्नानां तादृशप्रयोगप्रसङ्गो दुर्वार इति चेत् । मैवम् । कर्मप्रत्ययासमभिव्याहृतत्यागगमनादिपदस्य तत्तत्फलावच्छिन्नव्यापारे ऽनादितात्पर्यं कल्प्यते न तु केवलव्यापारे । अनादितात्पर्यमेव च स्वारसिकप्रयोगनियामकमिति एकार्थतात्पर्येण प्रामाणिकानां स्वारसिको न त्यागगमनादिप्रयोगः । एवं त्यजिगमिप्रभृतिसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य फलविशेष एव नियतं तादृशं तात्पर्यमिति न विभागादितात्पर्येण ग्रामं गच्छतीत्यादिप्रयोगः । तदर्थबोधकत्वमात्रं तु न तदर्थतात्पर्येण स्वारसिकप्रयोगनियामकं तथा सति शक्तिभ्रमादिना घटपदस्यापि पटादिबोधकतया पटे ऽपि घटादिपदप्रयोगापत्तिः । नापि शक्त्या बोधकत्वं तथा । निरूढलक्षणयापि स्वारसिकपदप्रयोगात् । शक्तिभ्रमं लक्षणाज्ञानं चान्तरेण गम्यादेर्विभागादिरूपफलविशेषितस्पन्दादिबोधकत्वाभावनियमो ऽसिद्ध एवेति तात्पर्यभ्रमसहकृतशक्तिप्रमया तादृशबोधजनने ऽपि न क्षतिः । विना लक्षणाग्रहं भ्रमानधीनतादृशबोधो गमिप्रभृतितो न संभवतीत्येव नियमः स च तात्पर्यभ्रमेणैव निर्वहति विभागाद्यर्थे पूर्वपूर्वगमनादितात्पर्यभ्रमवतो वक्तुः स्वकीयतात्पर्येण ग्रामं गच्छतीत्यादिप्रयोगो यत्र तच्छ्रोतुस्तात्पर्यभ्रमासंभवे ऽपि वक्तृतात्पर्या-

नादिस्वभ्रम एव प्रयोगमपादनद्वारा तदर्थशाब्दबोधप्रयोजक इति न तादृशनियमक्षतिरिति प्राचीनपथपरिष्कारप्रकारः ॥

नव्यास्तु संयोगादिरूपफलविशेषावच्छिन्नस्पन्दो गम्याद्यर्थः तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमेव तद्धातुकर्मत्वं नातो गम्यादिकर्मत्वस्य पूर्वदेशादौ प्रसङ्गः । न वा स्पन्दैः सकर्मकत्वं तत्र फलस्य धात्वर्थतानवच्छेदकत्वात् । एवं च धातोरेव फलविशेषलाभात्, फलान्वयिनी वृत्तिरेव द्वितीयार्थः । न च कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनविरोधः । तस्य कर्मणि फलनिष्ठाधेयत्वान्वयिनि प्रकृतितात्पर्ये तदुत्तरं द्वितीयेत्यर्थकत्वात् । न चैवं तस्य शक्तिग्राहकत्वानुपपत्तिः । अनादितात्पर्यग्रहसंपादकत्वे न परंपरया शक्तिग्राहकत्वसंभवात् । न च फलस्य पदार्थैकदेशतया तत्र द्वितीयार्थवृत्तेरन्वयासंभवः । व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रकृते एकदेशान्वयस्वीकारात् अथ गमनं न स्पन्द इत्यादितो धात्वर्थतावच्छेदके भेदान्वयबोधसंभवेन एतादृशप्रयोगस्य वारणाय फलविशेष्यकान्वयबोधे तद्विशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यफलोपस्थितित्वेन हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वात् तादृशकारणबाधेन धात्वर्थतावच्छेदकफले द्वितीयार्थान्वयासंभवः । न च यादृशपदसमभिव्याहारज्ञानात् फलविशेष्यकस्पन्दभेदान्वयबोधः प्रसिद्धः तादृशपदसमभिव्याहारज्ञानतादृशपदज्ञानजन्यफलाद्युपस्थितिघटितसामग्र्यास्तादृशान्वयबोधोत्पादप्रयोजिकाया असत्त्वेनोक्तस्थले तदापत्त्यसंभव इति वाच्यम् । यत्र गमनादिपदादेव लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा स्वातन्त्र्येण फलोपस्थितिस्तत्र फलविशेष्यकस्पन्दभेदान्वयबोधप्रसिद्ध्या गमनपदसमभिव्याहारतज्जन्यफलोपस्थितिघटितसामग्र्या फलविशेष्यकस्पन्दत्वावच्छिन्नभेदान्वयबोधप्रयोजकताया आवश्यकत्वात् तद्बलेन शक्तिप्रमाधीनबोधे ऽपि फलांशे स्पन्दभेदादिभानप्रसङ्गः । एवं च फलव्यापारयोः पृथक्शक्तिस्वीकारपक्षे ऽपि न निस्तारः । तथात्वे ऽपि हि गमनं न स्पन्द इत्यादौ फले शक्तिप्रमया स्पन्दभेदान्वयबोधसंभवेन तादृशप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न । तद्विशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ तादृशोपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनमावश्यकम् । विशिष्य तत्तत्पदमन्तर्भाव्यैव पदार्थोपस्थितेरेकैकविधबोधे नानाहेतुताया व्यवस्थापितत्वात् एकपदाधीनतद्विषयकशाब्दबोधे पदान्तरवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितेर्व्यभिचारस्य प्रकारान्तरेण वारणासंभवात् । एवं च धात्वर्थतावच्छेदकफले द्वितीयार्थान्वय-

बोधे ऽपि क्षतिविरहात् तत्र तादृशकारणस्य व्यभिचाराप्रसक्ते-रिति वदन्ति ।

अत्रेदं चिन्त्यते । व्यापारमात्रस्य धात्वर्थतायामपि सर्वानुपपत्तीनामुद्धृतत्वात् फलावच्छिन्नव्यापारस्य गुरुतया तथात्वमनुचितम् । अथ फले द्वितीयादेः शक्त्यन्तरकल्पनामपेक्ष्य धातोर्विशिष्टशक्तिकल्पनमेवोचितम् । न च नव्यमते ऽप्याधेयत्वे द्वितीयादेः शक्त्यन्तरस्य कल्पनीयत्वात्तदंशे साम्यमिति वाच्यम् । ग्राममध्यास्ते ग्राममधिशेते ग्रामं संयुनक्तीत्यादौ द्वितीयायाः सर्वमतएवाधेयत्वबोधकतया द्वितीयादेः फलवाचकत्वमते ऽपि आधेयत्ववाचकताया आवश्यकत्वात् । न च द्वितीयायाः संयोगादिवाचकत्वमते आधेयत्वे तस्यां लक्षणैव न तु शक्तिरिति वाच्यम् । आधेयतात्वस्याखण्डतया संयोगत्वादिसमशरीरत्वात् संयोगत्वाद्यवच्छिन्ने तदवच्छिन्ने वा शक्तिः कल्प्यते इत्यत्र विनिगमकासंभवात् । अस्तु वा समाप्याधेयत्वे लक्षणैव शक्तिस्तु संख्यायामेव । यदि च द्वितीयादेः फलबोधकतामते फलेपि तस्या लक्षणैव न तु शक्तिः । शक्तिस्तु संख्यायामेव संयोगविभागादिप्रत्येकफलापेक्षया संख्यायां तत्प्रयोगप्राचुर्यस्य विनिगमकत्वादित्युच्यते तथापि तन्मते धातुजन्यशुद्धव्यापारोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुताकल्पनमधिकं द्वितीयाद्यसमभिव्याहारस्थलानुरोधेन फलविशेषावच्छिन्नव्यापारे धातोर्लक्षणया भवतामप्यावश्यकत्वाद्धातुजन्यतादृशव्यापारोपस्थितिहेतुताया उभयसिद्धत्वात् । यदि च स्पन्दत इत्यादाविव शक्तिभ्रमाद्गच्छतीत्यादितो ऽपि शुद्धव्यापारबोध आनुभविक इति मन्यते तथापि तन्मते शाब्दबुद्धौ द्वितीयादिजन्यफलोपस्थितेः कारणतायाः कल्पनाधिक्यं तज्जन्याधेयत्वोपस्थितिहेतुत्वकल्पनस्य बोधस्थलानुरोधेन उभयमतएवावश्यकत्वादिति चेत् । अस्तु तन्मते तादृशकारणताया आधिक्यं नव्यमते तु ग्रामं गच्छतीत्यादिवाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः समानविषयकानुमित्यादिप्रतिबन्धकतायां फलप्रकारतानिरूपितव्यापारविशेष्यताशालित्वेन धातुजन्योपस्थितेर्निवेशनीयतया तस्यास्तादृशविशेष्यताशालित्वेन व्यापारविशेष्यतानिरूपितफलप्रकारताशालित्वेन वा निवेश इत्यत्र विनिगमनाविरहात् सामग्रीप्रतिबन्धकताधिक्यमवच्छेदकगौरवं च । प्राचीनमते द्वितीयजन्यफलोपस्थितेः सामग्र्यन्तर्निवेशस्तु नव्यमतसिद्धतज्जन्याधेयत्वोपस्थितिनिवेशस्थलीय इति । नव्यमते तादृशस्थले शाब्दबोधस्याधिकविषयतया तात्पर्यज्ञानादिकमप्यधिक-

विषयकमेव शाब्दधीहेतुर्भविष्यति, प्रतिबन्धसामग्र्यामप्यन्तर्भविष्यतीति गौरवम् । अथ फलस्य द्वितीयार्थत्वे भूमिं गच्छति न महीरुहमित्यादौ महीरुहवृत्तिसंयोगादेर्जनकतासंबन्धावच्छिन्नाभाव एव नञर्थो वाच्यः, स च वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया अप्रसिद्धः । नव्यमते तु द्वितीयार्थस्याधेयत्वस्य फलनिष्ठाभाव एव तथेति नानुपपत्तिः । न च भूमिकर्मकगमनकर्त्रादौ महीरुहकर्मकागमनकर्तृत्वाद्यभावः प्रतीयते इति वाच्यम् । कर्तृवाचकपदासमभिव्याहारस्थले तदसंभवात् । न च तत्राप्याख्यातार्थान्वयबोधानुरोधेन कर्तृवाचकपदाध्याहारस्यावश्यकतया अध्याहृतपदोपस्थाप्याकर्तर्येव तादृशाभावो नञा बोधयिष्यते इति वाच्यम् । आख्यातार्थविशेष्यकस्याप्यन्वयबोधस्य संभवेनाध्याहारस्यानावश्यकत्वाद्भूमेर्गमनं न महीरुहस्येत्यादौ द्वितीयासमानार्थकपदघटितवाक्यार्थाभावबोधकताया आवश्यकत्वाच्च । न हि तत्राप्याश्रयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगमनाभावः प्रतीयते इति सम्यक् । अनुयोगिन्यनुपस्थितेर्नञो ऽनुयोगिविनिर्मोकेनाभावबोधकताया अव्युत्पन्नत्वादिति चेन्न । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे दोषः कः । अथ जनकतादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगाद्यभावस्यातिरिक्तस्य कल्पने गौरवमिति चेन्न । तादृशाभावस्य संयोगजनकत्वाद्यभावसमनियतत्वेन तत्स्वरूपत्वात्तस्य चोभयवादिसिद्धत्वादतिरिक्तप्रतियोगिताकल्पने गौरवमिति चेदस्त्वेतद् गौरवम् । उपदर्शितबहुविधलाघवेन ईदृग्गौरवस्याकिंचित्करत्वात् । अथ फलस्य द्वितीयार्थत्वे वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे ऽपि द्रव्यं गच्छति न गुणमित्यादौ गुणादिनिष्ठस्य संयोगादिरूपफलस्याप्रसिद्ध्या नञर्थान्वयबोधानुपपत्तिरिति चेन्न । तत्राधेयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रकृत्यर्थाभावस्यैव द्वितीयार्थे फले नञा बोधनोपगमात् । गुणो न गुणं गच्छतीत्यादिवाक्यस्य उभयमतएवाप्रमाणत्वात् । अस्तु वा तत्राभावस्य द्विधाभानोपगमेन गुणाभाववत्फलानुकूलस्पन्दाश्रयत्वाभाववान् गुण इत्याकारक एवान्वयबोधः ।

परेतु वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे नव्यमते ऽपि द्रव्यं गच्छति नाभावमित्यादौ गतिविरहस्तथा हि । समवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयतैव द्वितीयार्थो वाच्यः । अन्यथा कालिकादिसंबन्धावच्छिन्नग्रामादिवृत्तिसंयोगादिकमादायातिप्रसङ्गात् । तथा चाभावादिनिरूपिततथाविधाधेयताप्रसिद्ध्या तदभाव-

वेधासंभवः । निरूपितत्वसंबन्धस्य च वृत्त्यनियामकतया समवा-
यसंबन्धावच्छिन्नाधेयतायां तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रकृ-
त्यर्थाभावबोधो न संभवत्येवेत्याहुरिति । अत्रोच्यते । वृत्त्यनि-
यामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे आधेयत्वं संसर्गः
विभक्तेः संख्यामात्रमर्थः फलावच्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थ इत्ये-
वोचितम् । अस्तु च व्युत्पत्तिवैचित्र्येण नामार्थधात्वर्थयोर-
पि साक्षादन्वयबोधस्तथा सत्यतिप्रसङ्गस्य प्रागुपदर्शितप्रकारे-
ण वारणसंभवात् । न चैतत्कल्पे लाघवानवकाशः । फले स्वतन्त्र-
शक्त्यकल्पने सामग्रीप्रतिबन्धकतायां द्वितीयादिजन्यफलोपस्थि-
तिधातुजन्यव्यापारोपस्थितिरिति उभयोपस्थित्यपेक्षया धातुजन्य-
विशिष्टविषयकोपस्थितेरेकस्या निवेशेन लाघवात् । वस्तुतस्तु,
शाब्दबुद्धेरधिकविषयत्वे राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वत्वादेः संसर्गता-
निराकरणावसरे सामग्रीप्रतिबन्धकतायां लाघवस्य दर्शितत्वाद्
द्वितीयादेराधेयत्वमर्थः, फलावच्छिन्नव्यापारश्च धातोरित्येव यु-
क्तम् । कर्माख्यातस्य फलमर्थः । अन्यथा ग्रामो गम्यते इत्यादौ
ग्रामादेः व्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेः । याद-
शविशेष्यविशेषणभावापन्नयोः पदशक्यता, तादृशविशेषणविशे-
ष्यभावापन्नयोरेव शाब्दबोधे भानसंभवात् । न तु विपरीतविशे-
षणविशेष्यभावापन्नयोः । यत्तु फले धातोः पृथक् शक्त्युपगमात्
व्युत्पत्तिवैचित्र्येण कर्त्राख्यातसमभिव्याहारस्थले व्यापारविशेष-
णतया भासमानस्य फलस्य कर्माख्यातस्थले तद्विशेष्यतया भा-
नमिति । तन्न । पृथक् शक्तिस्वीकारे शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धक-
तायां विशिष्टविषयकोपस्थितिस्थले उपस्थितिद्वयकल्पने गौरवा-
त् । गम्यादेः सम्पूर्वयुजिप्रभृतिसमानार्थकताभ्रमवतामिव, विशेष-
दर्शिनामपि गमनं स्पन्द इत्यादिवाक्यात्संयोगादौ स्पन्दभेदा-
न्वयबोधापत्तेर्दर्शितायाः दुर्वारत्वाच्च । संयोगादिविशेष्यकवृत्तिज्ञा-
नजन्यतदुपस्थितिघटितायास्तथाविधान्वयबोधसामग्र्या अक्षतत्वा-
त् । तत्तद्धातूपस्थाप्यव्यापारांशे तत्तद्विशेषणकबोधतात्पर्यज्ञानस्य
तादृशान्वयबोधे प्रतिबन्धकताकल्पने गौरवादिति । फलस्य द्विधा
भानं चेदनुभवविरुद्धं तदा पुनरनायत्या फलव्यापारयोः । खण्ड-
शःशक्तिद्वयमेव धातोः स्वीकरणीयम् । आख्यातस्याश्रयत्वमेव
तत्रार्थः । अधिकमग्रे वक्ष्यते ।

अथ द्वितीयाया आधेयतार्थकत्वे व्यापारे तदन्वयतात्पर्येण
सप्तम्या इव द्वितीयाया अपि प्रयोगापत्तिः । न हि गृहे पचती स्या-

दिवद्गृहं पचतीति कश्चित्प्रयुङ्क्ते । मैवम् । धात्वर्थतावच्छेदकफलांशे आधेयत्वान्वयएव तादृशद्वितीयायाः साकाङ्क्षत्वकल्पनाद्व्यापारे तदुपस्थापिताधेयत्वान्वयासंभवात् । सप्तम्यधीनाधेयत्वोपस्थितिसप्तमीसमभिव्याहारज्ञानघटिताया एव सामग्र्यास्तादृशान्वयबोधनियामकत्वात्। द्वितीयासप्तम्योः सामानार्थकत्वे ऽपि व्युत्पत्तिभेदज्ञापनायैव पृथक् पृथक् सूत्रेण तयोर्विधानात् । अथाधःसंयोगावच्छिन्नस्पन्दस्य पतधात्वर्थत्वात्, धात्वर्थतावच्छेदकीभूतफले आधेयत्वान्वयतात्पर्येण भूमिं पततीति प्रयोगापत्तिः । न च द्वितीयोपस्थिताधेयत्वप्रकारकफलविशेष्यकान्वयबोधे गम्यादिजन्यफलोपस्थितितत्समभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्येव प्रयोजिका, न तु पतधातुजन्यतदुपस्थितिघटिता सामग्रीतिनातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । पतधातुनैव यत्र संयोगावच्छिन्नगमनं लक्षणादिनोपस्थापितं तत्र संयोगे द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयात् । अत्राहुः । धातु जन्यशुद्धसंयोगावच्छिन्नस्पन्दोपस्थितेः शाब्दबोधकारणताया अवच्छेदकघटकसंयोगविषयतायां अधिकरणानवच्छिन्नत्वं विशेषणं देयम् । तथा च तादृशविषयताशालिसंयोगाद्युपस्थित्यादिघटितसामग्र्या एव संयोगविशेष्यकद्वितीयोपस्थाप्याधेयत्वान्वयबोधप्रयोजकत्वोपगमान्नातिप्रसङ्गः । न चैवमपि फलावच्छिन्नव्यापारबोधकतया पतेः सकर्मकत्वव्यवहारापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । आश्रयानवच्छिन्नफलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वस्यैव तादृशव्यवहारनियामकत्वात् । उत्तरदेशानवच्छिन्नसंयोगः फलं गम्यर्थतावच्छेदकमिति नानुपपत्तिः । अत एवाग्निसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारस्य जुहोत्यर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगाश्रयस्याप्यग्नेर्न तत्कर्मता । आश्रयानवच्छिन्नावच्छेदकताश्रयफलवत्त्वविरहात्। संयोगनिष्ठाया अवच्छेदकताया आश्रयेणाग्निनाऽवच्छिन्नत्वात्। न चाग्निविशेषितसंयोगस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वे ऽग्नौ घृतं जुहोतीत्यत्रानन्वयप्रसङ्गः, उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति वाच्यम् । तत्र संयोगनिष्ठायामुद्देश्यतायां वन्हेराधेयतासंसर्गेणावच्छेदकतया सप्तम्यर्थस्याग्निवृत्तित्वस्य च विधेयतया उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यानवकाशात्। वस्तुतस्तु । तत्र वन्हेरनन्वये ऽपि न क्षतिः । व्युत्पन्नानां तादृशप्रयोगस्याप्रामणिकत्वात् । संस्कृते वन्हौ जुहुयादित्यादिस्थले च विधेयांशे ऽधिकावगाहनान्नास्त्येवानुपपत्तिः । घृतादेश्चाश्रयानवच्छिन्नधात्वर्थतावच्छेदकक्रियारूपफलाश्रयत्वात् कर्मत्वोपपत्तिः । यत्तु धात्वर्थतावच्छेदकत्वं धातुवृत्तिग्रहविशेष्यांशे साक्षात्प्रकारत्वं तच्च

क्रियायामेव न संयोगांशे ऽधीतनाग्निजुहोतिकर्मतापत्तिरिति । तदसत् । अजां ग्रामं नयतीत्यादौ संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारादिरूपे धात्वर्थे संयोगादेः साक्षाद्प्रकारतया तदाश्रयीभूतग्रामादेः कर्मत्वानुपपत्त्या नीवह्यादेर्द्विकर्मकत्वव्याघातात् । अथात्र ग्रामादेः प्रधानकर्मत्वं नास्त्येवापि तु गौणकर्मत्वमेव । अत एव तादृशकर्मत्वमाख्यातेन नाभिधीयते "प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामि" त्यनुशासनादिति । अजांग्रामो नीयते इत्यादिको न प्रयोग इति चेत्तर्हि तत्र ग्रामादेरिवाग्नावपि धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकफलशालित्वेन गौणकर्मत्वापत्त्या वह्निं घृतं जुहोतीति प्रयोगापत्तिर्दुर्वारैवेति । अस्मन्मते चाश्रयानवच्छिन्नसंयोगविषयताशालिधातुजन्योपस्थिति घटितसामग्र्या एव संयोगे द्वितीयार्थान्वयबोधप्रयोजकतया नैतादृशप्रयोगापत्तिः । यत्तु अधःसंयोगावच्छिन्नस्पन्दो न पतत्यर्थः, अपि तु गुरुत्वजन्यतावच्छेदकजातिविशेषावच्छिन्न एव । अत एव फलावच्छिन्नव्यापाराबोधकत्वान्न सकर्मकत्वमिति । तत्र फलस्य धात्वर्थाघटकत्वे स्पन्द एव सप्तम्यर्थान्वयस्योपगन्तव्यतया पर्णादिनिष्ठस्य भूतलावृत्तितया भूतले पततीति प्रयोगानुपपत्तिः । पर्णादिगतस्पन्दस्य परम्परया भूतलादिवृत्तित्वमिति चेत्तर्हि वृक्षात्पततीतिवत् वृक्षे पततीत्यपि स्यात् । अस्मन्मते चान्यत्र व्यापारे सप्तम्यर्थान्वये ऽपि अत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्यादधःसंयोगरूपधात्वर्थतावच्छेदकएव तदन्वयबोध इत्यदोषः । अन्ये तु । भूम्यादेः कर्मत्वविवक्षायां भूमिं पततीति प्रयोग इष्ट एव । अत एव द्वितीयाश्रितेत्यादिसूत्रेण नरकं पतित इत्यादिस्थले द्वितीयासमासविधानमुपपद्यते । धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकफले द्वितीयार्थोन्वयएवाश्रयानवच्छिन्नफलोपस्थितेरपेक्षा अग्निं जुहोतीतिवारणाय स्वीक्रियते इति वदन्ति । तदपि न शोभनम् । तथा सति भूम्यादिपदोत्तरं कदा चित्सप्तमी कदा चिद्द्वितीयेत्यत्र नियामकाभावप्रसङ्गात् । व्यापारांशे आधेयत्वविवक्षायां सप्तमी फलांशे तद्विवक्षायां द्वितीयेत्यस्योक्तयुक्त्या फलांशएव सप्तम्यर्थान्वयस्यावश्यं स्वीकरणीयतया वक्तुमशक्यत्वादिति । ब्राह्मणाय धनं ददातीत्यादौ स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वानुकूला इच्छा धात्वर्थः । तादृशस्वत्वरूपधात्वर्थतावच्छेदकफलएव द्वितीयार्थान्वयः । उपेक्षायामतिप्रसङ्गवारणाय परस्वत्वनिवेशः । दानं च न संप्रदानस्वत्वजनकमपि तु तत्स्वीकार एवेति मते तु स्वस्वत्वध्वंसानुकूलपरस्वत्वप्रकारिका इच्छैव ददात्यर्थः । तत्र स्वस्वत्वध्वंसरूपफलाश्रयत्वाद्धन-

स्य कर्मता। धनं प्रतिगृह्णातीत्यादौ स्वस्वत्वजनकेच्छारूपस्वीकारविशेषो धातोरर्थः। स्वस्वत्वरूपफले च द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयः। तण्डुलं पचतीत्यादौ रूपपरावृत्तिजनकतेजःसंयोगो धातोरर्थः। रूपादिपरावृत्तिफले च तण्डुलादिवृत्तित्वान्वयः। ओदनं पचतीत्यादौ ओदनादिपदस्य तन्निष्पादकतण्डुलादौ लक्षणा। अवयविनि पाकानभ्युपगमे च तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादिपदस्य तदारम्भकपरमाणुषु लक्षणा। ओदनं भुङ्क्ते इत्यादौ गलाधोनयनं धात्वर्थः। तच्च गलाधःसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापार। तादृशक्रियारूपफलएव ओदनवृत्तित्वान्वयः। उक्तयुक्त्या गलाधोदेशस्य न कर्मत्वम्। एवमन्यसकर्मकधातूनामप्यर्थाः स्वयमूह्याः।

गां दोग्धि पय इत्यादौ द्विकर्मकधातुसमभिव्याहृतगवादिपदोत्तरद्वितीया क्रियाजन्यफलशालित्वादन्यदेव कर्मत्वं बोधयति। कारकाधिकारीयेणाकथितं चेति सूत्रेणापादानत्वादिभिन्नधातुप्रतिपाद्यान्वयिधर्मान्तरावच्छिन्नस्यापि कर्मसंज्ञाभिधानात्। गवां पयो दोग्धीत्यादौ धातुप्रतिपाद्यान्वयिगवादिसम्बन्धो न विवक्षितः, अपि तु क्षीराद्यन्वयी स इति कर्मत्वाविवक्षया द्वितीयानवकाशः, किन्तु शैषिकी षष्ठ्येवेति। अत्र धातुप्रतिपाद्यत्वं तदर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टसाधारणम्। गां दोग्धीत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वत् द्वितीयार्थान्वयात्। तथाहि। क्षरणानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः। द्वितीयार्थश्च जनकत्वसंबन्धेन क्षरणान्वयी विभागः। विभागे चाधेयतया प्रकृत्यर्थगवादेरन्वयः। एव च धात्वर्थतावच्छेदकक्षरणरूपफले प्रधानकर्मक्षीराद्यन्वितद्वितीयार्थवृत्त्यन्वय इति गोनिष्ठविभागानुकूलपयोनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापारकर्त्ता मैत्र इति गां पयो दोग्धि मैत्र इति वाक्याधीनो बोधः। न च विभागोपादानत्वमेवेति तद्विवक्षायां द्वितीयानवकाशेति वाच्यम्। धातुवृत्तिग्रहविशेष्यान्वयिनो विभागस्यैवापादानत्वरूपत्वात्। वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ स्पन्दरूपविशेष्यांशे एव पञ्चम्यर्थविभागान्वयात्। वस्तुतो विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलो व्यापारो दुहार्थः। गोपदोत्तरद्वितीयार्थश्च विभागान्वयिनी वृत्तिरेव। न चैव धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरूपं कर्मत्वमेवात्रापि प्रतीयते इति नाकथितं चेत्यस्य विषय इति वाच्यम्। धात्वर्थतावच्छेदकत्वस्य धातुवृत्तिग्रहविशेष्यांशे साक्षाद्विशेषणत्वरूपत्वात्। यत्र च क्षरणानुकूलव्यापारमात्रं धात्वर्थतया विवक्षितं क्षरणान्वयिविभागश्च विभक्त्यर्थतया तत्रापादानत्वबोधिका पञ्चमी। एतेन कदा चिद्गां दोग्धि पयः, कदा चिच्च

गोभ्यो दोग्धि पय इत्यत्र नानियमः । अथ वा गोभ्यो दोग्धि पय इत्यत्रापि विभागो धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्ट एव वृक्षाद्विभजते इत्यत्रेवावधित्वरूपापादानत्वविवक्षायां पञ्चमी, आश्रयत्वविवक्षायां च द्वितीया । अवधित्वं चाश्रयत्वादन्यदेव संबन्धविशेषः । अत्र क्षरणान्वयिनः परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वात् पयोनिष्ठक्षरणस्य पयोनिष्ठविभागजनकत्वे ऽपि न पयः पयो दोग्धीति प्रयोगः । परत्वं विभागान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नापेक्षया बोध्यम् । दुह्यते गौः क्षीरमित्यादौ क्षरणजन्यविभागाश्रयत्वं गवादिनिष्ठमप्रधानकर्मत्वमाख्यातार्थः । अप्रधाने दुहादीनामित्यनुशासनात् । क्षीरवृत्तित्वस्य धात्वर्थक्षरणएवान्वयः । आख्यातार्थक्षरणे च धात्वर्थव्यापारान्वयः । तथा च विभागावच्छिन्नक्षीरनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागाश्रयो गौरित्याकारको बोधः । अथ वा विभागक्षरणव्यापारेषु विशकलितेषु धातोः शक्तित्रयं, विशिष्टलाभो ऽन्वयबलात् । कर्माख्यातस्थले चाकाङ्क्षावैचित्र्येण तेषां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यात् । व्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागपर्यन्तस्य धातुत एव लाभः । आश्रयत्वमेवाख्यातार्थः । एवं च क्षरणविभागयोर्न द्विधा भानम् । गौणकर्मासमभिव्याहृते दुह्यन्ते क्षीराणीत्यादौ आत्मनेपदेन केवलेन धातुसहितेन वा विभागावच्छिन्नक्षरणाश्रयत्वरूपप्रधानकर्मत्वस्य बोधने ऽपि एकदा उभयविधकर्मत्वबोधनस्याव्युत्पन्नतया दुह्यन्ते क्षीराणि गौरित्यादयो न प्रयोगाः ।

पौरवं गां याचते विप्र इत्यादौ स्वोद्देश्यकदानेच्छा याचत्यर्थः । प्रधानकर्मगवाद्यन्वितद्वितीयार्थः विषयत्वं धात्वर्थतावच्छेदकदाने ऽन्वेति । सविषयकज्ञानादिरूपविषयोपहितेच्छाबोधकधातुस्थले इच्छाविषयविषयत्वमेव प्रधानकर्मत्वम् अत एव घटो जिज्ञास्यते इत्यादौ घटादेः सन्नन्तकर्मता । अथैवं यद्वस्तुविषयकं दानमप्रसिद्धं तद्वस्तुरूपकर्मसमभिव्याहृतधातुघटितवचसः कागतिरिति चेद् या गतिर्गगनं दिदृक्षते इत्यादिकस्य भ्रान्तपुरुषीयगगनादिप्रकारकदर्शनेच्छाबोधकवाक्यस्य । गगनादिविषयकत्वप्रकारकदर्शनेच्छाबोधस्तथेति चेदिहापि गोविषयितासप्रकारतानिरूपितस्वत्वेच्छानिष्ठविषयताशाली वा बोधस्तद्वाक्यस्याविशेषाद्दर्शिविषयता च समा । विवेचनीयं चेदमग्रे । पौरवपदोत्तरद्वितीयायास्तु वृत्तिरेवार्थः । तस्या दाने ऽन्वयः । पौरवस्य तादृशदानाश्रयत्वमेवाप्रधानकर्मत्वम् । न चैवमिच्छाविशेषरूपदानस्याश्रयत्वं कर्तृत्वमेवेति वाच्यम् । धातुजन्यप-

तिपत्तिविशेष्यीभूतदानाश्रयत्वस्यैव तत्कर्तृत्वरूपत्वात् । अत्र च दानस्य तादृशप्रतिपत्तीविच्छारूपधात्वर्थे विशेषणत्वात् । चैत्रेण पौरवो गां याच्यते इत्यादावप्युक्तक्रमेण चैत्रवृत्तीच्छाविषयगोकर्मकदानाश्रय इत्यन्वयबोधो बोध्यः । यद्यपि निरुक्तयाञ्चाभिक्षौ चेति द्विधाचिरधिप्रच्छिभिक्षिचित्रामित्यत्रार्थपरभिक्ष्युपादानेनैव चरितार्थतया याचेरुपादानमनर्थकं तथापि याचमानः शिवं सुरानित्यादौ याचतेर्न निरुक्तभिक्षार्थकतेति तदुपादानम् । तत्र हि व्यापारजन्यत्वप्रकारकेच्छा धात्वर्थः । इच्छायां प्रधानकर्मकल्याणान्वितद्वितीयार्थविषयिताया अन्वयः । व्यापारे च सुरान्वितवृत्तित्वस्य द्वितीयार्थस्यान्वयः तथा च सुरवृत्तिव्यापारजन्यत्वप्रकारककल्याणेच्छाश्रय इत्यन्वयबोधः । गां व्रजं रुणद्धीत्यादौ देशान्तरसंचारविरोधिव्यापारो धात्वर्थः । संचारविरोधित्वं संचारानुत्पादप्रयोजकत्वम् । अनुत्पादे प्रधानकर्मगोवृत्तित्वान्वयः । देशविशेषणभेदे व्रजमिति द्वितीयान्तार्थव्रजप्रतियोगित्वान्वयः । रुध्यते गां व्रजइत्यादावन्वयबोधः स्वयमूहनीयः ।

गुरुं धर्मं पृच्छतीत्यादौ जिज्ञासाबोधकव्यापारो धात्वर्थः । बोधे गुरुवृत्तित्वस्य जिज्ञासायां धर्मविषयकत्वस्यान्वयः । शिष्यं धर्मं ब्रूते इत्यत्र ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगो धात्वर्थः । ज्ञाने धर्मविषयत्वस्य शिष्यवृत्तित्वस्याप्यन्वय इति तन्न चारुतरम् । तथा सति यत्र जिज्ञासाविषयकचैत्रज्ञानेच्छया प्रयुक्तादृशशब्दाच्च सामग्रीबलेन मैत्रस्यापि पृच्छकजिज्ञासाज्ञानन्तत्र मैत्रं पृच्छतीति प्रयोगस्य, एवं यत्र चैत्रज्ञानेच्छया ब्रूते दैवयशाच्च मैत्रस्यापि ज्ञानं तत्र मैत्रं ब्रूते इति प्रयोगस्य चापत्तेः । साक्षाद्धात्वर्थविशेषणज्ञानरूपफलाश्रयतया तत्र गुर्वादीनां प्रधानकर्मताया अप्रधाने दुह्यादीनामित्यनुशासनविरोधेन पृच्छ्यते गुरुर्धर्मं "स पृष्टस्तेन कस्त्वं भो शिष्य" । उच्यते । धर्ममित्यादिस्थले च लकारादिना तत्कर्मत्वाभिधानानुपपत्तेश्च । परं तु जिज्ञासाज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्त्यधीनशब्दः पृच्छतेरर्थः । ज्ञाने गुरुवृत्तित्वस्यान्वयः । शब्दे च धर्मविषयकत्वस्यान्वयः । शब्दस्य च विषयता व्यापारानुबन्धिनी, ज्ञानस्य परम्परया शब्दरूपधात्वर्थविशेषणत्वात् । तदाश्रयीभूतगुरोर्गौणकर्मता । धर्मस्य च धात्वर्थविषयतया प्रधानकर्मता ब्रूञश्च ज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्त्यधीनशब्दोर्थः । ज्ञाने शिष्यवृत्तित्वस्य शब्दे च धर्मविषयकत्वस्यान्वयः अजां ग्रामं नयतीत्यादौ ग्रामं भारं वहतीत्यादौ च उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापाररूपं प्रापणं धातोरर्थः । तत्र क्रियारूपे फले अजा-

भारादिवृत्ति त्वान्वयः। संयोगरूपफले च ग्रामादिवृत्तित्वस्यान्वयः। तथा च ग्रामवृत्तिसंयोगजनकाजादिवृत्तिक्रियानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः। अजा ग्रामं नीयते, उह्यते भारो ग्रामं चैत्रेण, इत्यादावुत्तरसंयोगावच्छिन्नक्रियारूपं फलं कर्माख्यातार्थस्तत्र च धात्वर्थस्य तादृशव्यापारस्य जन्यतासंबन्धेन तस्य चाश्रयतासंबन्धेन अजाभारादिरूपप्रधानकर्मण्यन्वयः। ग्रामादिवृत्तित्वान्वयस्तु संयोग एव एवं च चैत्रकृतिजन्यो यः संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारस्तज्जन्यग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलकर्मवानजादिरित्यन्वयबोधः। न च कारकविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थ एवान्वयनियमात्प्रत्ययोपस्थाप्यसंयोगे कथं ग्रामादिवृत्तित्वान्वय इति वाच्यम्। भूतले घट इत्यादौ घटादिपदार्थेऽप्यधिकरणसप्तम्यर्थान्वयात्तादृशनियमासिद्धेः। अस्तु वा धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकतया भासमाने संयोग एव तदन्वयः। फलव्यापारयोः पृथक्शक्तिमते चाश्रयत्वमेवात्मनेपदार्थः। संयोगावच्छिन्नक्रियारूपधात्वर्थ एव व्यापाररूपधात्वर्थविशेष्यतया आश्रयत्वविशेषणतया चान्वेति। तदेकदेशे संयोग एव ग्रामादिवृत्तित्वान्वयः। चैत्रीयकृतिजन्यव्यापारजन्यग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलक्रियाश्रयवानजादिरित्याकारको बोधः। ज्ञानानुकूलशब्दश्च द्रव्यं निरूपयतीत्यादौ धातोरर्थः। तादृशीयाविशिष्टैकार्थस्य एकदेशे ज्ञानांशे आधेयत्वान्वयबोधे च न द्वितीयायाः साकाङ्क्षता स्वीक्रियते, अपि तु विषयतया अन्वयबोधएवेति शिष्यं द्रव्यं निरूपयतीत्यादिर्न प्रयोगः। यत्तु धात्वर्थो ज्ञानमेव तदनुकूलव्यापारश्च णिजर्थ इति। तदसत्। धातोरनुपादानर्गततया स्वार्थ एव णिचोविधानात्। अन्यथा निरूपयतीत्यस्य ज्ञापयतीत्यादिसमशीलतया शिष्यं ज्ञापयतीत्यादिवच्छिष्यं निरूपयतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात्। अजां ग्रामं यापयति शिष्यं शास्त्रं ज्ञापयति ब्राह्मणमन्नं भोजयति यजमानं मन्त्रं पाठयति घटं जनयति नाशयतीत्यादौ णिच्प्रत्ययप्रकृतिभूतधात्वर्थकर्तृवाचकाजादिपदोत्तरद्वितीयायाः सुब्व्यभाक्साधारणं कर्तृत्वमेवार्थः। गतिबुद्धीत्यादिसूत्रेण कर्तुः कर्मसंज्ञाविधानात्। गतिज्ञानोत्पत्त्यादिनिरूपितं कर्तृत्वं चाश्रयत्वमेव, गलाधः संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापाररूपभोजने कण्ठताल्वाद्यभिघातरूपपाठनिरूपितं च तदनुकूलकृतिमत्त्वं नाशनिरूपितं च प्रतियोगित्वम्। तस्य च निरूपकतासंबन्धेन धात्वर्थेऽन्वयः। नव्यमते च यत्राश्रयत्वं कर्तृत्वं तत्राधेयत्वं द्वितीयार्थः। यत्रानुकूलकृतिमत्त्वं तत्र कृतिजन्यत्वं यत्र प्रतियोगित्वं तत्रानुयोगित्वं तेषां

चाश्रयतासंबन्धेनैव धात्वर्थेन्वयः गत्यर्थादिभ्यो ऽन्यत्र च णिच्प्रत्ययप्रकृतिधात्वर्थकर्तृवाचकपदाद् न द्वितीया, तादृशकर्त्तुः कर्मतातिदेशाविषयत्वात्। तेन पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादय एव प्रयोगाः, न तु पाचयत्योदनं सहायामित्यादयः। के चित्तु। पाकादिकर्त्तुः पाकादिकर्मत्वविरहे ऽपि ण्यन्तसमुदायस्यापि धातुत्वेन तत्कर्मतया सहायादेः पाचयत्योदनं सहायमित्यादयः प्रयोगा अपि साधवः। अत एवाजिग्रहत्तं जनको धनुस्तदित्यादयो भट्टिप्रयोगाः। गतिबुद्धीत्यादिसूत्रं च नियमपरतया गत्यर्थधातुयोगे कर्तृप्रत्ययासाधुत्वज्ञापकम्। तेन पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादिवद् अजया ग्रामं यापयतीत्यादयो न प्रयोगा इत्याहुः। एषामयमाशयः। हेतुमति चेत्यनुशासनाद् णिजर्थो हेतुकर्तृत्वम् तच्च। स्वतन्त्रकर्तृप्रेरणा अन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा, कर्तृत्वं क चित्प्रयत्नः क चिदाश्रयत्वादिकं, यादृशधातूत्तराख्यातेन,यादृशकर्तृत्वं बोध्यते तदुत्तरणिच्प्रत्ययेन तादृशकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो बोध्यते। अत एव पाचयतीत्यादौ पाकादिकृतिनिर्वाहकः, ज्ञापयतीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्वनिर्वाहकः, नाशयतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वनिर्वाहको व्यापारः प्रतीयते। निर्वाहकत्वं च स्वरूपसंबन्धविशेषः। न तु जनकत्वम्। अतो न नाशयतीत्यादावनुपपत्तिः। एवं च ण्यन्तधातुप्रतिपाद्यतावच्छेदकं फलं कर्तृत्वमेव निर्वाह्यस्यैव फलत्वात्। तदाश्रयतया स्वतन्त्रस्य कर्त्तुः कर्मता, तादृशफलविशेषणतया स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षायां पाचयत्योदनं सहायमित्यादयः प्रयोगाः यदा तु पाकादिविशेषणतया सहायादिकर्तृत्वं विवक्षितं तदा पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादयः। अथ यत्र चैत्रमैत्रोभयकर्तृकपक एव पाकस्तत्र चैत्रमात्रं प्रयोजयति यज्ञदत्तो मैत्रेणान्नं पाचयतीति प्रयोगापत्तिरिति, तत्रापि ण्यर्थकृतावेव तृतीयान्तार्थमैत्रादिवृत्तित्वस्यान्वयो वाच्यः। एवं च मैत्रं पाचयतीत्यादिवाक्यजन्यबोधावैलक्षण्याद् द्वितीयातृतीययोस्तात्पर्यभेदेन व्यवस्थाया न संगतिरिति चेन्न। अगत्या तत्र पाकादिविशेषणकृतेः पारतन्त्र्येण व्यापारविशेषणीभूतणिजर्थकृतावभेदान्वयमुपगम्योक्तातिप्रसङ्गस्य वारणीयत्वात्। पदार्थैकदेशे कृतौ पाकादेरिव कृतेरप्यन्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। वस्तुतः। कर्तृत्वं व्यापारश्च पृथगेव णिजर्थः। विशिष्टलाभो ऽन्वयबलात्। केचित्तु, अनुकूलव्यापार एव णिजर्थः, तदन्वयिनी गमनभोजनक्रियैव धात्वर्थतावच्छेदकं फलं, तत्संबन्धिनस्तादृशक्रियाकर्तुर्ण्यन्तकर्मता। तादृशक्रियासंबन्धश्चाश्रयत्वकृतिमत्त्वान्यतरो

माहुः । अतो गमनादिसंबन्धिकालादौ नातिप्रसङ्ग इत्याहुः । अत्र च तादृशकर्मता वाचकपदात् कदा चिद्द्वितीया कदा चित्तृतीया इत्यत्र नियामकाभावः । तादृशपदोत्तरयोस्तयोस्तुल्यार्थकतया विवक्षाभेदरूपनियामकाभावादिति तु चिन्तनीयम् । अजा ग्रामं प्राप्यते चैत्रेणेत्यादौ चैत्रकर्तृकव्यापारनिर्वाह्यो यद्ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलक्रियाकर्तृत्वं तदाश्रयो ऽजा इति बोधः । तत्र संयोगावच्छिन्नक्रिया धातुलभ्या, संयोगे ग्राममित्यादिद्वितीयान्तार्थग्रामादिवृत्तित्वान्वयबलात् । ग्रामादिवृत्तिसंयोगावच्छिन्नक्रिया लभ्यते । तादृश्या णिजर्थकर्तृत्वे ऽन्वयः । कर्माख्यातादिसमभिव्याहारनियन्त्रितव्युत्पत्तिबलाच्च तादृशक्रियान्वितकर्तृत्वं तृतीयान्तार्थचैत्रादिकर्तृत्वविशेषितव्यापाररूपापरणिजर्थं निर्वाह्यत्वसंबन्धेन विशेषितम् । अजादिरूपकर्मीभूतं कर्तृविशेषणीभवदाख्यातार्थप्रत्यये विशेषणतया भासते । ये तु गतिबुद्धीत्यादिसूत्रस्य संज्ञाविधायकत्वं वर्णयन्ति तेषामयमाशयः । व्यापार एव णिजर्थः तत्र धात्वर्थक्रियायाः स्वकर्तृत्वनिर्वाहकत्वं संसर्गः । अतो न कर्तुः कर्मत्वं सूत्रान्तरप्राप्तम् । प्राप्यते ग्राममजा इत्यादौ स्वनिर्वाह्यकर्तृतानिरूपकत्वसंबन्धेन व्यापारविशेषितधात्वर्थः कर्तृत्वे ऽन्वेति । तदाश्रयत्वसंबन्धेन अजादौ विशेषणतया भासते । तादृशव्यापारे तृतीयान्तार्थस्य चैत्रादिकर्तृत्वस्य धात्वर्थैकदेशे संयोगादिफले च द्वितीयान्तार्थस्य ग्रामवृत्तित्वस्य विशेषणतया भानं ण्यन्तोत्तराख्यातस्यापि कर्तृत्वमेवार्थः । तत्र च तस्य वृत्तिः फलस्यैव । तच्च उक्तस्य धात्वर्थस्य विशेष्यतया प्रथमान्तपदार्थस्य च विशेषणतया भासते । न च पचसमभिव्याहृताख्यातोपस्थाप्यकर्तृत्वस्यान्वयबोधोपगमे गम्यते चैत्र इत्यतो ऽपि गमनकर्ता चैत्र इत्यन्वयबोधः स्यादिति वाच्यम् । ण्यन्तोत्तरपचसमभिव्याहृताख्यातस्यैव कर्तृत्वान्वयबोधनियामकत्वात् । अथैवमजा प्राप्यते इत्यादौ कर्तृत्वस्याख्यातबोध्यत्वे कर्तरि शबित्यपवादविषयतया यको ऽसाधुतापत्तिः । न च यादृशधातूत्तरं परसार्वधातुकं विहितं तादृशधात्वर्थनिरूपितकर्तृत्वस्य तेन विवक्षायामेव कर्तरि शबित्यादेः शबादिविधायकत्वात्, प्रकृते ण्यन्तसमुदायस्य उत्तरमेवाख्यातं तेन तदर्थनिरूपितकर्तृत्वं च न बोध्यते, अपि तु ण्यर्थविशेषितधात्वर्थान्वितकर्तृत्वमेवेति न तादृशापवादप्रसक्तिरिति वाच्यम् । कर्माख्यातस्थले विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन व्यापारविशेषितक्रियाया अपि ण्यन्तधात्वर्थत्वात् । मैवम् । लकारसामान्यवृत्त्या यत्र कर्तृत्वं प्रतीयते तत्रैव कर्तरि श-

वित्यस्य विधायकता, अत्र कर्मत्वसमशीले कर्तृत्वे आत्मनेपदत्वेन शक्तिः। वस्तुतः फलव्यापारयोः पृथक् धात्वर्थतामते गच्छतीत्यादाविव गम्यते इत्यादावपि लकारेणाश्रयत्वरूपकर्तृत्वाभिधाने यगनुपपन्न इति, परस्मैपदसमभिव्याहृतधातुना यादृशविशिष्टो ऽर्थः प्रत्याय्यते, तादृशविशिष्टार्थान्वितकर्तृत्वाभिधानमेव शक्तिपथः। एवं च प्रकृते ऽपि नानुपपत्तिरिति ध्येयम्। ग्रामो याप्यते, अर्थो बोध्यते, इत्यादौ भावनाविशेष्यतया ग्रामादेर्भाने ऽपि गमनादिकर्तुः कर्मत्वविवक्षायां तस्यैवाख्यातार्थविशेष्यतया बोधो ऽव्युत्पन्नः। ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इत्यनुशासनादतो ऽजां ग्रामो याप्यते शिष्यमर्थो बोध्यते इत्यादयो न प्रयोगाः। ग्रामो याप्यते, अर्थो बोध्यते, इत्यादौ फलं विपयित्वादिरूपं च मुख्यभाक्तसाधारणं कर्मत्वमेवाख्यातार्थः। फलव्यापारयोः। पृथक्धात्वर्थतामते आश्रयत्वमेवाख्यातार्थः। धात्वर्थव्यापारविशेष्यतया तादृशाश्रयत्वविशेषणतया च धात्वर्थफलस्य भाने ऽपि, ण्यर्थव्यापारस्य जन्यतासंबन्धेनैव धात्वर्थक्रियाज्ञानादिविशेषणत्वं पूर्ववदेव। अजां ग्रामो याप्यते इत्यादिकस्तु न प्रयोगः, द्वितीयया कर्मत्वबोधने धात्वर्थव्यापारविशेष्यतया ण्यर्थबोधसामग्र्याः प्रयोजकत्वात्। यगादिसमभिव्याहृतस्थले च धात्वर्थविशेषणतयैव ण्यर्थस्य बोधात्, ण्यन्तधातोः सकर्मकत्वे तदुत्तरभावाख्यातस्य भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुशासनेनासाधुत्वाच्च न तादृशप्रयोगः। ग्रामं याप्यते इति भावाख्याते प्रयोगस्त्विष्ट एव। ण्यन्तकर्मासमभिव्याहारादेकत्र कर्तृत्वकर्मत्वबोधकताया आख्यातस्याव्युत्पन्नतया अजा ग्रामो याप्यते इत्यादयो न प्रयोगाः। एवं तण्डुलः सहायेन पाच्यते, चैत्रेणेत्यादौ धात्वर्थे सहायादिकर्तृत्वस्य तद्विशेषणण्यर्थव्यापारे च चैत्रादिकर्तृत्वस्य तृतीयान्तार्थस्य बोध। शेषं पूर्ववदिति दिक्।

ग्रामं गच्छतीति वत्स्वं गच्छतीति प्रयोगवारणाय परसमवेतत्वमपि द्वितीयार्थं इष्यते। तस्य च धात्वर्थे ऽन्वयः। परत्वे चैकदेशे ऽपि आकाङ्क्षावैचित्र्यात्। प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितयान्वयः। एवं च ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यादौ ग्रामभिन्नसमवेता ग्रामनिष्ठसंयोगजनिका या क्रिया तदाश्रयतावांश्चैत्र इत्यन्वयबोधः। स्वनिष्ठसंयोगजनकक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्य बाधात्स्वमात्मानं गच्छतीति न प्रयोगः। यत्र चोभयकर्मभ्यां मल्लयोः संयोगस्तत्र मल्लान्तरसमवेतक्रियायाः स्वनिष्ठसंयोगजनिकायाः स्वभिन्नसमवेतत्वे ऽपि तादृशक्रियाश्रयतायाः स्वस्मिन् बाधाद् मल्लः स्वं गच्छतीति न प्र-

योगः । न च स्वनिष्ठसंयोगजनकस्वसमवेतक्रियायां स्वाभिन्नसमवेतत्वस्यायोग्यतया तद्भानेप्यबाधितं स्वनिष्ठसंयोगजनकत्वं विषयीकृत्य शाब्दबोधसंभवात् । तदर्थमात्रतात्पर्येण स्वं गच्छतीति प्रयोगो दुर्वार एवेति वाच्यम् । परसमवेतत्वाविषयकस्य द्वितीयाधीनफलजनकत्वबोधस्य कुत्राप्यनभ्युपगमेन तादृशबोधे तद्भानकसामग्र्या अप्यपेक्षणीयत्वात् । अथ स्वस्यापि द्वित्वावच्छिन्नस्वभेदवत्त्वात् स्वं गच्छतीति प्रयोगस्य दुर्वारतया द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनैव भेदे ऽन्वयोबोध्यः । तथा च चैत्रो द्रव्यं गच्छति, मल्लो मल्लं गच्छती, त्यादिवाक्यस्याप्रमाणतापत्तिः । चैत्रमल्लादिनिष्ठक्रियायां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वमल्लत्वाद्यवच्छिन्नाभिन्नासमवेतत्वात् । तत्तद्व्यक्तित्वानुपस्थितावपि शाब्दबोधोदयेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनान्वयोपगमासंभवात् । उक्तयुक्त्या संबन्धघटकोपस्थितेरपि शाब्दबोधे ऽपेक्षितत्वात् । एकधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताया अन्यधर्मावच्छिन्नसंसर्गत्वे मानाभावाच्च प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् । अन्वयितानवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संबन्धत्वासंभवाच्चेति चेत्तर्हि, क्रियान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव द्वितीयार्थो ऽस्तु । भेदे प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबन्धेनान्वय इति न का चिदनुपपत्तिः । न चैवमपि विहगो भूमिं प्रयातीतिवद्विहगो विहगं गच्छतीति प्रयोगो दुर्वारः । विहगनिष्ठभूमिसंयोगजनकतत्क्रियाया विहगान्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया विहगनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकाविहगवृत्तिसंयोजनकक्रियाश्रयत्वस्याबाधितत्वादिति वाच्यम् । विहगो विहगं गच्छतीत्यादौ विहगादिप्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगस्य क्रियायां जनकत्वस्याश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंबन्धेनान्वयोपगमात्, विहगनिष्ठक्रियायास्तद्विहगनिष्ठसंयोगजनकत्वेन तज्जनकतासंबन्धेन तत्संयोगवत्वे ऽपि विहगवृत्तित्वविशिष्टतत्संयोगाश्रयतद्विहगनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाच्चोक्तोभयसंबन्धेन विशिष्टसंयोगवत्त्वमित्यनतिप्रसङ्गात् । एवं सति परसमवेतत्वं संबन्धघटकमेव न तु द्वितीयार्थ इति चेत् का क्षतिः । विहगो विहगेन गम्यते इत्यादावपि जन्यत्वस्यावच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन क्रियायाः । संयोगे ऽन्वय इष्यते तत्तत्क्रियावच्छिन्नभेदवति भूम्यादावेव तादृशभेदसामानाधिकरण्यसंबन्धेन तत्तत्क्रियाविशिष्टसंयोगादिमत्त्वोपगमात्, तत्र तत्क्रियाश्रयविहगे तद्बाधेन नाति-

प्रसङ्ग इति ध्येयम्।

ज्ञानादिरूपसविषयकवस्त्वभिधायकधातुसमभिव्याहृतद्वितीयायाः प्राचीनमते निरूपकतासंबन्धेन धात्वर्थान्वयि विषयत्वमर्थः। तत्र प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबन्धेनान्वयः। वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया घटं जानाति, पटं नेत्यादावनुपपत्तेस्तत्र विषयित्वार्थकत्वमेव नवीना उपवर्णयन्ति। तत्र च प्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसंबन्धेन तस्य च धात्वर्थे आश्रयतासंबन्धेनान्वयः। घटादिनिष्ठं ज्ञानादिकमेतत्वं च ज्ञानादिविषयित्वमेव। विषयित्वादौ च द्वितीयाया लक्षणैव न तु शक्तिरिति सांप्रदायिकाः। वस्तुतस्तु विषयितात्वस्य संयोगत्वाद्यपेक्षया आधेयतात्वाद्यपेक्षया चागुरुतया किंधर्मावच्छिन्ने शक्तिः कल्प्यते इत्यत्र विनिगमकं दुर्लभम्। एकस्मिन् प्रयोगे भूयस्त्वमप्यशक्यनिर्णयमिति तत्रापि शक्तिः सिद्ध्यतीत्यवधेयम्। चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ कर्माख्यातस्थले आख्यातेन घटादौ धात्वर्थनिरूपितविषयत्वं बोध्यते। चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नवाचकदृश्यादिसमभिव्याहृतद्वितीयाया लौकिकविषयित्वं, तादृशकर्माख्यातस्य लौकिकविषयत्वमर्थः। उपनीतसौरभादिविषयकसुरभिचन्दनमित्याद्याकारकचाक्षुषादिदशायां सौरभं पश्यतीति, सौरभं दृश्यते इत्याद्यप्रयोगात्। अथैवं पुष्पं जिघ्रतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः। घ्राणजप्रत्यक्षस्य पुष्पाद्यंशे लौकिकत्वविरहात्। तादृशधातुयोगे विषयित्वादिसामान्यस्य कर्मप्रत्ययार्थत्वे गन्धसाक्षात्कारे उपनयमर्यादयाकाशादिभाने आकाशं जिघ्रतीतिप्रयोगप्रसंगेन तत्रापि लौकिकविषयिताया एव कर्मप्रत्ययार्थतयोपगन्तव्यत्वादिति चेन्न। घ्राधातोर्हि गन्धलौकिकप्रत्यक्षत्वं शक्यतावच्छेदकं, घ्रा गन्धोपादाने इत्यनुशासनात्। तत्समभिव्याहृतद्वितीयायाश्चाधेयत्वमेवार्थस्तस्य च व्युत्पत्तिवैचित्र्येण गन्धादिरूपधात्वर्थैकदेशेनान्वयः। एवं च पुष्पं जिघ्रतीत्यादितः पुष्पवृत्तिगन्धलौकिकप्रत्यक्षाश्रयतावानित्याकारक एव शाब्दबोधो न तु पुष्पनिरूपितलौकिकविषयिताशालिप्रत्यक्षाश्रय इत्याकारक इति नानुपपत्तिः। न चैवं सविषयार्थबोधकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य विषयितार्थकत्वनियमभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम्। विषयानवच्छिन्नतादृशवस्त्वभिधायकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्यैव तदर्थकत्वनियमात्। अस्य च गन्धात्मकविषयावच्छिन्नप्रत्यक्षवाचकतया तादृशनियमस्याबाधितत्वात्। न च घ्राधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया गन्धान्विताधेयत्वार्थकत्वे आमोदमुपजिघ्रतीत्यादेरनुपपत्तिः।

गन्धे बाधादिति वाच्यम् । वि-
गन्धविशेषरूपामोदपदार्थाधेयत्वस्य
पयावच्छिन्नप्रत्यक्षार्थकघ्राधातुसमभिव्याहृतद्वितीया या एव आधे-
यतार्थकत्वनियमात् । तत्र विषयानवच्छिन्नस्यैव प्रत्यक्षविशेषस्य
लक्षणया धात्वर्थतोपगमेन विषयिताया एव तदर्थत्वात् । वस्तुतस्तु
पुष्पं जिघ्रतीत्यादौ समवायावच्छिन्नाधेयत्वसंसर्गावच्छिन्नविषय-
तानिरूपितप्रकारितैव द्वितीयार्थस्तस्याश्च गन्धनिरूपितलौकिकवि-
षयिताशालिप्रत्यक्षात्मकधात्वर्थैकदेशे विषयितायां निरूपितत्वसं-
बन्धेनान्वयः । तेन इदानीन्तनपुष्पे गन्ध इत्यादिप्रत्ययस्याधेयता-
संसर्गेण कालादिप्रकारकत्वे ऽपि तादृशप्रत्यक्षदशायां न कालं जि-
घ्रतीत्यादिप्रयोगः । तादृशस्थानीयगन्धादिविषयितायां कालादिप्र-
कारतानिरूपितत्वविरहात् । अत एव "तदाननं मृत्सुरभि क्षिती-
श्वरो रहः समाघ्राय न तृप्तिमाययौ" । "आघ्रातवान् गन्धवहं सुग-
न्धमि" त्यादौ च उपाधिनिष्ठगन्धग्रहतात्पर्येणैव जिघ्रतेः प्रयोगा-
त् । तादृशगन्धेच आननगन्धवहादिवृत्तित्वस्य बाधे ऽपि न क्षतिः ।
तादृशगन्धस्याननाद्यवृत्तित्वे ऽपि आनने गन्ध इत्याकारकयोग्यता-
गन्धविषयतायाः आननादिप्रकारतानिरूपितत्वेन वाक्यार्थाबाधात् ।
वाय्वानीतचम्पकगन्धस्य यत्र वाय्वादिवृत्तित्वेनैव गृहः, तत्र च-
म्पकं जिघ्रतीत्यादियोगो नेष्यत एव । यत्तु आधेयतामात्रं द्वितीया-
र्थः, न तु समवायावच्छिन्नत्वविशेषितमाधेयत्वम् । तथा च मुखा-
दिसंसृष्टमृत्तिकादिगन्धे परंपरासंबन्धेन मुखादिवृत्तित्वस्य सत्त्वा-
द् न तादृशस्थले ऽनुपपत्तिरिति । तदसत् । तथा सति कालं जि-
घ्रतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । पुष्पमाघ्रायते इत्यादौ च निरुक्तप्र-
कारत्वमाख्यातार्थः । आश्रयतासंबन्धेन पुष्पाद्यन्विते तस्मिन् धा-
त्वर्थप्रत्यक्षस्य निरूपितत्वसंबन्धेन तद्विशेषणतापन्नगन्धविषयता-
याश्च तादृशसंबन्धेनान्वयः । एकधर्मिविशेषणतयोपस्थितस्य स्वा-
तन्त्र्येणान्यविशेषणतयान्वयबुद्धेरव्युत्पन्नत्वात् । अत्र च प्रत्य-
क्षपारतन्त्र्येणैव गन्धविषयिताया आख्यातार्थे ऽन्वयेन व्युत्पत्ति
विरोधविरहात् । अस्तु वा गन्धः लौकिकविषयताप्रत्यक्षं च विश-
कलितमेव धात्वर्थः । कर्त्राख्यातादिसमभिव्याहारे गन्धविषयि-
तायाः प्रत्यक्षविशेषणतया कर्माख्यातसमभिव्याहारस्थले च प्रत्य-
क्षविशेष्यतयेति न कश्चिद्दोषः । जिघ्रत्यर्थगन्धविषयितानिरूपित-
निरुक्तप्रकारितानिरूपकत्वमेव पुष्पादिनिष्ठं जिघ्रतिकर्मत्वमिति दि-
क् । अथ इत्यादिसमभिव्याहृतद्वितीयाया लौकिकविषयितार्थक-
त्वे सौरभं न पश्यतीत्यादौ सौरभादिनिरूपितलौकिकविषयिताशा-

लिचाक्षुपाद्यप्रसिद्ध्या आकाशं न पश्यतीत्यादौ चाकाशादिनिरूपितलौकिकविषयिताया एवाप्रसिद्ध्या तादृशविषयिताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाद्यभावरूपवाक्यार्थाप्रसिद्धिः । न च सौरभं न पश्यतीत्यादौ सौरभादिनिरूपितलौकिकविषयित्वाभावः चाक्षुषादौ प्रतीयतइति वाच्यम् । एवमप्याकाशं न पश्यतीत्यादावप्रतीकारात् । न च लौकिकविषयितायां निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावः प्रतीयतइति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्य संसर्गाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशाभावस्याप्रसिद्धेः । एतेन निरूपकतासंबन्धेन चाक्षुपादिनिष्ठलौकिकविषयिताया अभाववत्त्वमाकाशादौ प्रतीयते इत्यपि निरस्तम् । अन्वयबोधस्य प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकतायाः सर्वानुभवसिद्धाया भङ्गप्रसङ्गाच्च चाक्षुषादिनिष्ठलौकिकविषयितात्वावच्छिन्नस्य पदाद्वाक्याद्वानुपस्थितत्वाच्चदभावस्याकाशादौ भानासम्भवाच्च । भावान्वयबोधे च लौकिकविषयिताप्रकारेण चाक्षुषादेर्भानात् । अभावान्वयबोधे चाक्षुषप्रकारेण तस्या भानम् । अस्तु वा वृत्त्यनियामकोपि संबन्धो ऽभावप्रतियोगितावच्छेदकस्तथापि निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विषयिताविशेषनिष्ठाकाशाद्यभावस्य भानाभ्युपगमो न संभवति । तथा सति आकाशं पश्यति चैत्र इत्याकारकवाक्यजन्यबोधदशायां आकाशं न पश्यति चैत्र इत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधप्रसङ्गात् । आकाशं पश्यति मैत्र इत्यादिभ्रमदशायां आकाशं न पश्यति चैत्र इत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधस्य दुरपह्नवतया लौकिकविषयतात्वसामानाधिकरण्येनैव तादृशाभावबोधकं तद्वाक्यमुपगन्तव्यम् । तादृशबोधश्च लौकिकविषयतात्वसामानाधिकरण्यमात्रेणाकाशादिनिरूपितत्वाभावावगाही दर्शितयोग्यताज्ञानाप्रतिबध्य एव । न च मैत्रीयचाक्षुपादिनिरूपितलौकिकविषयतात्वावच्छेदेनैव तादृशाभावो दर्शितवाक्येन प्रत्याय्यते इति चैत्रीयचाक्षुपादिनिरूपितलौकिकविषयितायां आकाशीयत्वाद्यवगाहि चैत्र आकाशं पश्यतीति वाक्यजन्यबोधः प्रतिबध्नात्येव तादृशवाक्यजन्यधियमिति वाच्यम् । तादृशविषयितात्वेन विषयिताया अनुपस्थितेस्तदवच्छेदेनाभावप्रत्यायनासंभवात् चैत्र आकाशं पश्यतीतिवाक्यजन्यबोधे चैत्रांशे दर्शनाश्रयत्वं विशेषणं दर्शनांशे लौकिकविषयिताविशेषणमितिरीत्यैव पदार्थानां ज्ञानात् चैत्रीयचाक्षुपादिनिरूपितविषयितात्वं नाकाशादिधर्मितावच्छेदकं, किन्तु शुद्धलौकिकविषयितात्वमेवेति तस्य शुद्धलौकिकविषयितात्वावच्छेदेनाकाशाद्यभावावगाहिज्ञानं प्रत्येव

प्रतिबन्धकतया निरुक्तधर्मावच्छेदेनाकाशादिधर्मावगाहिज्ञानस्य तद्भ्रमप्रतिबध्यत्वाच्च । एतेन तत्राकाशादिपदस्याकाशादिनिरूपितत्वार्थकतां (द्वितीयायाः खण्डशो निरूपितत्वलौकिकविषयतात्वमर्थकतां वा) स्वीकृत्य लौकिकविषयिताया आश्रयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावोपगमेनापि न निस्तारः । घट आकाशं न पश्यतीत्यादौ नितरामेवागतेः । यत्तु नञर्थस्य द्विधा भानोपगमेन आकाशादिनिरूपितत्वाभाववल्लौकिकविषयताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाभाववान् घट इत्याकारकस्तत्रान्वयबोध इति । तदपि न । तथा सति चैत्रो घटं न पश्यति मैत्र आकाशं न पश्यतीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधाद्विलक्षणबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य तादृशवाक्यादनुपपत्तेः । न हि तत्रापि तादृश एव शाब्दबोधः । तथा सति चैत्रो यदा घटादिकं न पश्यत्यपि तु पटादिकमेव तदा घटाद्यनिरूपितलौकिकविषयिताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाभावस्य तत्र बाधात् चैत्रो घटं न पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः । यदा च भावमात्रं पश्यति तदा भावनिरूपितलौकिकविषयताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाभावसत्त्वात् भावं न पश्यति चैत्र इत्यादिप्रयोगापत्तेः । एवमाकाशं न पश्यति घट इत्यादौ आकाशाद्यनिरूपितलौकिकविषयताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाभावस्य वाक्यार्थत्वे यदाकाशाद्यतिरिक्तपटादिविषयकचाक्षुषाश्रयत्वनिश्चयरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधानुपपत्तिः । यथा चैत्रो घटं पश्यतीत्यादिनिश्चयदशायां घटं न पश्यति चैत्र इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधोत्पादोऽनुभवसिद्धः, तथैवोक्तभ्रमदशायामाकाशं न पश्यति घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधोत्पादोऽपीति न तत्रोक्तापत्तिः संभवति । यथालौकिकविषयताशून्यचाक्षुषत्वाद्यवच्छेदेनाकाशादिविषयकत्वघटादिवृत्तित्वोभयाभाव आकाशं न पश्यतीतिवाक्यात्प्रतीयते, उपनीताकाशादिविषयकचाक्षुषे आकाशादिविषयकत्वचैत्रादिवृत्तित्वोभयसत्त्वेन चैत्र आकाशं न पश्यतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । घटादौ तादृशचाक्षुषाद्याश्रयत्वभ्रमदशायां घट आकाशं न पश्यतीतिवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिश्चेत्यलौकिकविषयताशून्यत्वेन चाक्षुषादिकं विशेषितम् । आकाशविषयकचाक्षुषस्योपनीतभानस्यापीतरांशे लौकिकत्वात् तादृशानुपपत्तितादवस्थ्यम् । अतो लौकिकविशेषणमुपेक्षितम् । अत्रालौकिकविषयताशून्यचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नस्य घटं न पश्यतीत्यादौ वाक्यार्थत्वासंभवेऽपि प्रकृते तस्यैव लक्षणया धात्वर्थत्वमुपेयम्, विषयतासामान्यमेव तत्र द्वितीयार्थः निरूपकत्वमपि लक्षणया

तदर्थः। आश्रयत्वं द्वित्वं निरूपकत्वं चाख्यातार्थः। आश्रयत्वे व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्प्रथमान्तपदार्थघटादेस्तन्निरूपकत्वे विशेषणतयान्वयः। तादृशनिरूपकत्वद्वितीयान्तार्थाकाशादिविषयकत्वयोश्च (प्रकारतया) द्वित्वान्वयः, द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन तादृशोभयस्य नञर्थाभावे तस्यान्वयितावच्छेदकनिरुक्तधर्मावच्छेदेन धात्वर्थे ऽन्वयः। धात्वर्थस्य प्रकृते मुख्यविशेष्यतयैव भानम्। अथ वा स्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकतासंबन्धेन धात्वर्थस्य तादृशोभयाभावेन्वयः। तस्य चाख्यातार्थनिरूपकत्वे, तस्य च प्रथमान्तपदार्थे घटादौ, घटादेः प्रतियोगितावच्छेदकघटकतया तादृशाभावनिरूपकत्वात्। एवं चान्वयबोधस्य प्रथमान्तपदार्थमुख्यविशेष्यकत्वनियमस्यापि न क्षतिरिति। तदपि न। घटादिविषयकचाक्षुषादेः कालिकादिसंबन्धेन घटादिवृत्तितया पटो घटं न पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः। आकाशादिविषयकत्वावच्छिन्ने चाक्षुषे कालिकादिसंबन्धेन घटादिवृत्तित्वनिश्चयदशायां घट आकाशं न पश्यतीतिवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तेश्च। समवायेन घटादिवृत्तित्वाकाशादिविषयकत्वोभयाभावस्यैव स्वीकरणीयतया अभाव आकाशं न पश्यतीत्यादौ अभावसमवेतत्याप्रसिद्ध्या वाक्यार्थाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्। चैत्रादेरतीतचाक्षुषस्य घटादिविषयकत्वे ऽपि समयविशेषे चैत्रो घटं न पश्यतीतिप्रयोगाद्वर्तमानतादृशचाक्षुषत्वाद्यवच्छेदेन उभयाभावमानस्य प्रतियोगिकोटौ वर्तमानत्वमन्तर्भाव्य त्रित्वावच्छिन्नाभावभानस्य वा स्वीकरणीयतया, यदा किंचिदंशे ऽलौकिकमेव घटादिचाक्षुषं तस्य तत्तेले तदा चैत्रो घटं न पश्यतीत्यादि प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वात्। वर्तमानालौकिकविषयताशून्यचाक्षुषत्वाद्यवच्छेदेन चैत्रवृत्तित्वघटविषयकत्वोभयाभावसत्त्वात्। समानेन्द्रियजन्योपनीतभानादौ लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विरोधित्वस्य निष्प्रामाणिकतया लौकिकविषयतानियामकोपनायकज्ञानादिसमवहिततल्लौकिकसन्निकर्षाद्, घटादिनिरूपितलौकिकालौकिकोभयविषयताशालिचाक्षुषादेरुत्पत्त्या तादृशचाक्षुषादिदशायामुक्तप्रयोगापत्तेः। आकाशादिनिरूपितालौकिकविषयिताशालिवर्तमानचाक्षुषाद्यंशे घटादिवृत्तित्वस्य आकाशीयत्वादिना लौकिकविषयितायाश्च भ्रमदशायां घट आकाशं न पश्यतीत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च। घटादिनिरूपितलौकिकविषयिताशून्यचाक्षुषत्वाद्यवच्छेदेन घटादिविषयित्वघटितोभयाभावभानोपगमे ऽप्यनिस्तारात्, एतेनाख्यातार्थवर्तमानत्वाद्यवच्छिन्नस-

मवायाद्यवच्छिन्नाधेयत्वाद्यवच्छिन्ने आकाशादिविषयकप्रतियोगिकत्वलौकिकान्यविषयताशून्यचाक्षुषप्रतियोगिकत्वघटाद्यनुयोगिकत्वैतन्निरूपितत्वाद्यवच्छिन्नाभावो भासते, ऽतो ऽभाव आकाशं न पश्यतीत्यादौ नानुपपत्तिः । तत्र विषयितावत्प्रतियोगिकत्वाद्द्वितीयार्थनिरूपकचाक्षुषप्रतियोगिकत्वं भिन्नं च धात्वर्थः । घटाद्यनुयोगित्वं च प्रथमान्तार्थ इत्यपि निरस्तमिति चेत् । अगत्या घट आकाशं न पश्यतीत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यमुपगन्तव्यमिति ॥ इति प्रथमखण्डम् ॥

अनुमित्यर्थकधातुयोगे विधेयत्वं विधेयित्वं वा द्वितीयार्थः तेन पक्षधर्मपक्षकानुमितिपरस्य वन्हिमनुमिनोमीत्यादिवाक्यस्य न प्रामाण्यम् । यदि च वन्हिसाध्यकपर्वतपक्षकानुमितिपरस्य वन्हिमत्वेन पर्वतमनुमिनोमीत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यं, मन्यते तदा तादृशे धातुसंयोगे उद्देश्यत्वमुद्देश्यित्वं वा द्वितीयार्थः । तस्य च तृतीयान्तोपस्थाप्यसाध्यविधेयकत्वेन विशिष्टे ऽन्वयः । अतो वन्हिमत्वेनेत्यादसमभिव्याहारेण तत्र पर्वतमनुमिनोमीत्यादयो न प्रयोगाः । विधेयत्वाद्यर्थे तृतीयानुशासनविरहात् तृतीयान्तेन वह्न्यादिविधेयकत्वं कथमुपस्थापनीयमिति [illegible] शङ्क्यम् । वैशिष्ट्यरूपार्थे तृतीयानुशासनसत्त्वात् विधेयतादेरपि वैशिष्ट्यरूपत्वात् । अत एव रजतत्वेन शुक्तिं जानातीत्यादौ ज्ञाने रजतत्वादिप्रकारकत्वस्य घटत्वेन वन्हिर्नास्तीत्यादौ सौन्दडमते अभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तृतीयान्ततो बोधः । तृतीयान्तार्थरजतत्वादिप्रकारकत्वद्वितीयान्तार्थशुक्त्यादिविषयकत्वयोः विशिष्टवैशिष्ट्ययोः धर्मयोर्द्वया ऽवच्छेद्यावच्छेदकभावमानम् । रजतत्वेन शुक्तिं जानातीत्यादौ नियतं केवलमेकत्र द्वयमितिरित्या नत्वभयबोधस्य तत्राव्युत्पन्नत्वात् । अत इमे रङ्गरजते इत्यादिभ्रमापरस्य तादृशवाक्यस्य न प्रामाण्यम् । घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावनिष्ठेन वह्न्यादिनिरूपितानुयोगिताविशेषरूपवह्न्याद्यभावत्वेन तदभावनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते । घटत्वेन वन्हिर्नास्तीत्यादौ च तद्बोधस्वीकारीत्यावश्यकत्वमिति घटत्वावच्छिन्नवह्न्याद्यभावस्य वन्हित्वावच्छिन्नघटाद्यभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया तत्र घटत्वाद्यवच्छि-

[illegible]

स्याव्युत्पन्नत्वात्। न च रजतत्वेनेदं ज्ञायते इत्यादौ आख्यातार्थविषयतायां तृतीयार्थप्रकारताया निरूपितत्वसंबन्धेनान्वयात्प्रोक्तव्युत्पत्तिकल्पनमिति वाच्यम्। तत्रापि रजतत्वादिप्रकारकत्वविशिष्टधात्वर्थज्ञाननिरूपितत्वस्याख्यातार्थे भानस्वीकारेणैवातिप्रसङ्गभङ्गात्। न च तस्मात्पचति तस्माच्चैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थे कृतिसंबन्धादौ हेतुविभक्त्यर्थान्वयदर्शनाद्वास्त्युक्ताव्युत्पत्तिरिति वाच्यम्। हेतुविभक्त्यर्थातिरिक्तविभक्त्यर्थस्यानन्वयनियमात् न च रजतत्वेनेदं जानातीत्यादौ तृतीयायाः कारकविभक्तित्वाभावान्न तदर्थस्य क्रियायामन्वयसंभव इत्यगत्या द्वितीयार्थएव तदन्वय उपगन्तव्य इति वाच्यम्। मणिकारमते तस्माज्जानातीत्यादौ ज्ञानादिरूपधात्वर्थे हेतुविभक्त्यर्थस्य तस्मात् क्षीयते इत्यादौ च सर्वमतएव धात्वर्थक्षियादौ तस्यान्वयेन षष्ठ्यर्थसंबन्धस्यापि "गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्वीतभिषक् स्वभेषजैः" इत्यादौ धात्वर्थे ऽन्वयेन कर्मासमभिव्याहृते रजतत्वेन जानातीत्यादौ धात्वर्थे तृतीयार्थान्वयस्यावश्यकत्वेन कारकविभक्तिभिन्नविभक्त्यर्थस्य क्रियायामनन्वय इत्यनियमात्। एवं घटत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादौ प्रथमार्थो नानुयोगित्वम्। प्रथमायाः संख्यातिरिक्तार्थाबोधकत्वनियमात् अतो। नञर्थाभावे संबन्ध एव तत् ।तत्र च न तृतीयार्थान्वयसंभवः। मम तु अनुयोगितासंबन्धेन वह्न्यादिविशिष्टाभावे तृतीयान्तार्थघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववैशिष्ट्यभानाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादया वह्न्याद्यनुयोगिकत्वस्थलीयस्यानुयोगितया संबद्धवह्न्यादेस्तादृशप्रतियोगिताकत्वेनावच्छेद्यावच्छेदकभावभानोपगमेन सामञ्जस्यात्। अनुयोगिताया नञर्थतावच्छेदकत्वे तत्रैव वह्न्यादेः प्रतियोगिनोः ऽन्वयः। अतस्तत्र तृतीयान्तार्थघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया निरूपकत्वेनान्वयं स्वीकृत्यातिप्रसङ्गवारणं सम्यक् प्रतिभाति। रङ्गे ऽभेदेन रजतारोपस्थले रङ्गं रजतेन जानातीत्यप्रयोगात्। तादात्म्यभिन्नसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतैव तृतीयार्थः। तत्र च रङ्गं रजतं जानातीति प्रयोगात्तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रकारता कर्मत्वानुशिष्टद्वितीयादेरेवार्थः। तस्याश्च तादृशप्रकारत्वाश्रयपदसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यविशेष्यताविशिष्टायामेव ज्ञानरूपक्रियायामन्वयः। तेन भेदारोपस्थले रङ्गे रजतत्वं जानातीति वद्भेदारोपस्थले रङ्गे रजतं जानातीति न प्रयोगः। उक्तस्थले च रङ्गरजताद्योः समानविभक्तिकपदोपस्थाप्ययोरभेदान्वये साकाङ्क्षत्वे ऽपि नायोग्यतया तादृशान्वयः। ननु एवं सति रङ्गरजतादिपदयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति चेत् का क्षतिः। न चैवं रजतगतैकत्वबहुत्वाविवक्षा-

यां रङ्गानि रजतं जानानीति प्रयोगस्य, स्त्रियं पांसुलान् जानातीति प्रयोगस्य च प्रसङ्गः । सामानाधिकरण्यस्यैव समानवचनलिङ्गकत्वनियतत्वादिति वाच्यम् । समानाधिकरणयोरपि यत्पदार्थविशेष्यकत्वविशिष्टे ऽभेदसंबन्धावच्छिन्नयत्पदार्थप्रकारकत्वस्यान्वयस्तयोरपि समानलिङ्गवचनत्वानियमात् ।

पक्षपतिमतानुयायिनस्तु रङ्गं रजतं जानातीत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधाद् रजतादिपदस्य रजताभेदज्ञानविषये लक्षणा । अत एव भ्रान्तिज्ञविशेषदर्शिना प्रयुक्तस्य लोहितवह्निं जानातीत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यनिर्वाहः । न ह्यस्मासस्थलीय लोहितवह्न्याद्योरभेदाविवक्षा, ज्ञानांशे लोहितादेः स्वातन्त्र्येणान्वयो वा संभवति, कर्मधारयस्य साधुत्वानुपपत्तेः । लोहितपदोत्तरं प्रकारताबोधकविभक्तेरभावात् । धात्वर्थे साक्षान्नामार्थस्य भेदान्वये ऽव्युत्पत्तेः । द्वन्द्वस्थलवत्कर्मधारयोत्तरविभक्तेः पूर्वपदप्रकृतिकत्वाभावात् तस्याः पूर्वपदार्थान्वितप्रकारताबोधकत्वायोगात् । न च द्वन्द्वसमास एवासौ, अल्पाचो वह्निपदस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । समाहारपक्षे पुंलिङ्गताया इतरेतरपक्षे च एकवचनस्यानुपपत्तेः । एतन्मते शुक्लो वह्निरित्यादिप्रमायां लोहिताभेदारोपविषयवह्निविषयकत्वे ऽपि शुक्लो वह्निर्लोहितश्चेति समूहालम्बनप्रमाया लोहिताभेदाघटितस्वविषयवह्निविषयकत्वे ऽपि च तद्दशायां लोहितवह्निं लोहितं वह्निं वा जानातीति न प्रयोगः । तादृशपदोपस्थाप्यविषयताया धर्मिपारतन्त्र्येण द्वितीयार्थविषयतायामभेदसंबन्धेन विशेषणताया नियमोपगमात् । अथ वा लोहिताभेदविषयतानिरूपितविषयतापन्नस्य वह्न्यादेर्ज्ञानान्वयितानिरूपकत्वं भासते । समूहालम्बनादौ च तादृशविषयतानापन्नस्यैव विषयितानिरूपकत्वमिति नातिप्रसङ्गः । विषयितापन्नस्य निरूपकत्वमित्यस्य च विषयतावच्छिन्नं निरूपकत्वमित्यर्थः । एतच्च विलक्षणं विषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वमविषयस्यापि विषयत्वस्योपेयते, रक्तदण्डवानित्यादौ दण्डादिरूपप्रकारांशे ऽप्रकारेणापि रक्तत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेन दण्डादिप्रकारताया अवच्छेद्यावच्छेदकभावघटितत्वादित्याहुः । तन्न शोभनम् । उक्तरीत्या विनैव लक्षणामुपपत्तौ तस्या न न्याय्यत्वात् । यथोक्तस्थले आरोप्यारोपविषयबोधकपदयोर्ज्ञानान्वितार्थकत्वे कर्मप्रत्ययस्थले लोहितो वह्निर्ज्ञायते इत्यादौ विशेष्यभेदाद्वाक्यभेदापत्तिः न च लोहिताभेदज्ञानविषयो वह्निरित्येव शाब्दधीरुपगम्यते न तु ज्ञाने प्रकारो लोहितो विशेष्यश्च वह्निरिति समूहालम्बनं, तथा

सति शुक्लो वह्निर्लोहिता जपेत्यादावपि तथा प्रयोगप्रसङ्गात्। द-र्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्वीकारे लोहितादिप्रकारकत्वविशिष्टनिरू-पितविशेष्यतायाः शुक्लवह्न्यादौ बाधितत्वेन तादृशप्रयोगापत्तिवि-रहादिति वाच्यम्। तत्र लोहितादिपदोत्तरप्रकारतार्थकद्वितीया-दिविरहेण लोहितादिप्रकारकत्वेन ज्ञानभानासंभवात्। नामार्थधा-त्वर्थयोः साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नतया प्रकारितायाः संसर्गतया भा-नासंभवादिति चेन्न। यथाहि। घटो नीलो भवति, वृक्षो नौका भव-ति, काष्ठं भस्म भवती,त्यादौ धात्वर्थे ऽसाधारणधर्मरूपे भावे व्यु-त्पत्तिवैचित्र्येण नीलनौकाभस्मादेः साक्षादेवान्वयः। प्रथमाया अन्तराभासमानार्थकत्वाभावात्। नौकादिपदस्य स्वारम्भकावयवा-रभ्याद्यर्थलाक्षणिकतया प्रकृतिविकृत्योर्भेदमते ऽपि वृक्षो नौका भव-तीत्यादौ योग्यतया उपपत्तिः। तथा धात्वर्थे प्रकृते ऽपि प्रका-रितासंबन्धेन लोहितादेःसाक्षादन्वयस्यागत्योपगमात्। यथा प्रकृ-तिविकृतिभावस्थले वृक्षः पञ्चनौका भवतीत्यादौ प्रकृतिभूतवृक्षा-देर्विशेष्यतया भावनान्वयित्वात्, तद्गतसंख्याबोधकतया प्रकृ-तिवाचकपदसमानवचनत्वमाख्यातस्य। तथा पको द्वौ ज्ञाय-ते इत्याद्युभयार्थाभेदारोपस्थलीयवाक्ये पकादिपदार्थस्यारोपविशे-ष्यस्याख्यातार्थविशेष्यतयान्वयविशेष्यतया तत्पदसमानवचनत्व-माख्यातस्य। नचैव "भ्रमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफाल-बद्धाश्चिकुराः शिरःस्थितम्" इत्यत्र कथमारोप्यविशेष्यवाचक-पदविरुद्धवचनत्वमभ्रमानीतिक्रियापदस्येति वाच्यम्। तत्रायशो-द्वयस्य वास्तवत्वं न चिकुरभागद्वयस्य राज्ञा आरोप्यात्वेन कवेरुत्प्रेक्षितत्वात्। आख्यातार्थविशेष्यतान्वयविशेष्यत्वेनायशोयु-गस्यैव विवक्षितत्वात्॥ इच्छार्थकधातुस्थले मुख्यविशेष्यत्वरूपं क-र्मत्वं द्वितीयाद्यर्थः अतो वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्यादि इच्छास्थले सुखमिच्छतीत्यादिवद्वृष्टिमिच्छतीत्यादयो न प्रयोगाः। अथ अहं सुखी स्यामित्यादीच्छायाः सुखादिविशेषणकतया तत्र सुखमिच्छती-त्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न। मम सुखं भवत्वित्यादिसुखविशे-ष्यकेच्छाया एव कदा चित्सुखादिविशिष्टात्मबोधकशब्देन विषया-भिलापात्। स्वकृत्यधीनसिद्धिकचरूपस्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकपा-कविशेष्यकेच्छाया एव पाकं कृत्वा साधयामीति पाकसिद्ध्यनुकूल-कृत्याभिन्नव्यापारविशिष्टबोधकशब्देन विषयाभिलापवत्। यदि चोद्देश्यसुखादेर्विशेषणतयापि क चिद्भानमानुभाविकं तदोद्देश्यादि-व्यवहारनियामकः क चित्किंचिद्विशेषणसाधारणो विषयताविशेषो

दिकर्मत्वप्रत्ययनासंभवे ऽपि पाकश्चिकीर्ष्यते ओदनो बुभुक्ष्यते इत्यादौ कर्माख्यातेन तत्प्रत्यायनासंभवः। तत्प्रकृतिभूतसन्नन्तधात्वर्थकृतिभोजनेच्छाकर्मत्वस्यैव तत्प्रत्ययेन बोध्यत्वात्। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात्। इच्छाविषयत्वविशेषितविशिष्टकृतिभोजनादेश्च प्रकृत्यप्रतिपादनादिति वाच्यम्। कर्तृप्रत्ययस्थले सन्प्रत्ययार्थेच्छाया धात्वर्थविशेष्यतया भाने ऽपि कर्मप्रत्ययस्थले तस्या धात्वर्थविशेषणतया भानोपगमात्। चिकीर्ष्यते पाक इत्यादौ इच्छाविशेषितकृत्यादेरेव सन्नन्तेन प्रतिपादनात्, तादृशकृत्यादिकर्मताया आत्मनेपदादिना प्रत्यायनसंभवात्। आख्यातायुपस्थितवर्तमानत्वादेश्च कृत्यादिविषयकेच्छा यत्र प्रकृत्यर्थः। यत्र वा इच्छाविषयकृतिस्तत्रोभयत्रैवेच्छायामन्वयः, प्रकृत्यर्थैकदेशे ऽपि नीलतरो घट इत्यादिस्थले नीलरूपादौ तरबाद्यर्थातिशयान्वयानुरोधात्। न चैवं कर्मप्रत्ययस्थले ऽपि कृतिविशेषितैवेच्छा सना प्रत्याय्यतां, विशेषणीभवन्ती कृतिरेव कर्मत्वेन नान्वीयताम्। भवन्मते विशेषणीभूतेच्छायां वर्तमानत्वाद्यपराख्यातार्थान्वयवदिति वाच्यम्। एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयो ऽव्युत्पन्न इति प्रथमान्तार्थविशेषणकर्मत्वे इच्छायां विशेषणतयोपस्थितस्य धात्वर्थस्य विशेषणतयान्वयायोगात्। विशेष्यतया चान्वयस्याप्रसक्तत्वात्। धात्वर्थविशेषणतया इच्छाभानेपि तस्या वर्तमानत्वादिविशेष्यतयैव भानेनोक्तव्युत्पत्तिविरोधविरहात्। एवं धात्वर्थस्येतरविशेषणतयोपस्थितस्य स्वातन्त्र्येण कर्मताविशेषणत्वमयुक्ततममेव। प्रकृत्यर्थस्यैकदेशे ऽपि प्रकृत्यर्थान्तर्गततया भासमाने एव प्रत्ययार्थान्वयदर्शनात्, न तु स्वातन्त्र्येण भासमानइच्छारूपविशेष्यपारतन्त्र्येण कर्मत्वान्वयो ऽपि, इच्छायां कर्मत्वानन्वयेन दुर्घटः। विशेष्यान्वयिन्येव विशेषणस्य पारतन्त्र्येणान्वयस्य विशिष्टान्वयस्थले व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, अथास्तु विषयतारूपकर्मत्वे चिकीर्ष्यते पाक इत्यादाविच्छायास्तत्परतन्त्रकृतेश्चान्वयः। उभयत्रैव पाकादेर्विषयत्वात्। स्थित्यादिकर्मत्वाप्रसिद्ध्या च गृहं तिष्ठासते इत्यादेरप्रसङ्गादिति चेत्। ओदनो बुभुक्ष्यते इत्यादौ का गतिः। तत्रेच्छाकर्मताया विषयतारूपत्वात्। भोजनादिकर्मतायाश्च तदन्यत्वात्। विशेष्यीभवदिच्छान्वयिनि कर्मत्वे भोजनाद्यन्वयायोग्यत्वेन विशिष्टान्वयासंभवात्। वस्तुतः पाकश्चिकीर्ष्यतइत्यत्राप्यगतिरेव। कृतिविशेषणतया पाकनिष्ठेच्छाविषयतायाः कृत्यविशेषणतया तन्निष्ठकृतिविषयताभिन्नतया इच्छान्वयिनो विषयत्वरूपकर्मत्वस्य कृत्य-

न्वयायोग्यत्वात् । यदि च विशेष्यान्वयिव्यक्तावेव तत्परतन्त्र्येण विशेषणान्वय इति न नियमः । अपि तु तदन्वयितावच्छेदकावच्छिन्न एवेति । तथा च विषयतात्वावच्छिन्नस्योभयान्वययोग्यतया न प्रकृते ऽप्यन्वयानुपपत्तिः । अत एवारुणयेत्यादावारुण्यनिरूपितसाध्यताया गोनिरूपितसाध्यताभिन्नत्वे ऽपि न तृतीयार्थे विशिष्टान्वयानुपपत्तिः । तत्र परम्परया विशेष्यान्वयिसोमक्रयव्यक्तेः परम्परया विशेषणान्वयिव्यक्त्यभेदवत् प्रकृते ऽपि परम्परयोभयान्वयिकर्मव्यक्त्यभेदो ऽक्षत एवेत्युच्यते तदा भोजनकृतिर्भवतु पाकश्च भवतु इति समूहालम्बनेच्छामादाय पाकश्चिकीर्ष्यते इति प्रयोगस्य कालान्तरीयकृतिविषयतामादाय दुर्वारतैव । विषयितासम्बन्धेनेच्छाविशेषणीभूतकृतिव्यक्तिकर्मत्वान्वयस्यैव तदिच्छान्वयिनि कर्मण्यन्वयस्तथायमतिप्रसङ्ग इति चेत्, तथापि तदिच्छाकाले पाक इदानीं न चिकीर्ष्यते इति प्रयोगानुपपत्तिः । अन्वयितावच्छेदककृतिविषयतायाः कृतिगोचरवर्तमानेच्छाविषयतात्वावच्छिन्नाभाववोऽस्तदा पाके ऽसत्त्वात् । न च वर्तमानकालावच्छिन्नकृतिविषयत्वावच्छिन्नाभाव एव तत्र प्रतीयते, स पाके बाधित इति वाच्यम् । यद्यतीतेच्छाधीनपाककृतिरपि तत्र वर्तते तदा तादृशाभावस्यापि तत्र बाधात् पाककृतीच्छायाममत्यामुकेच्छासत्त्वे ऽपि च तथा प्रयोगात् । कृत्यसत्त्वे ऽपि पाककृतीच्छासत्त्वे तथा प्रयोगविरहात् । कृतिविषयत्वाभावमात्रबोधस्य तत्राभ्युपगमासंभवाच्चेति । कर्मप्रत्ययस्थले इच्छाधात्वर्थविशेषणमेव । इदन्तु तत्त्वम् । कर्मप्रत्ययस्थले ऽपि धात्वर्थविशेषितैवेच्छा सन्प्रत्ययेन प्रत्याय्यते । सा कर्मत्वमेव कर्माख्यातार्थः । तच्च धात्वर्थकर्मतया तद्विषयत्वम् । ओदनकर्मकभोजनं भवतु, पाकविषयककृतिर्भवतु इत्यादीच्छायां च पाकभोजनादीनां तथेच्छाविषयतया तत्कर्मत्वमक्षतम् । गृहस्थित्यादीच्छायां गृहादेः स्थित्याधारत्वादिनैव विषयत्वमिति न गृहादेर्जिगमिषादिकर्मत्वम् । अत एव यदोदनव्यक्तिकर्मकभोजनमप्रसिद्धम्, अत्र च भोजनकर्मतया तदिदं तत्रायमोदनो बुभुक्ष्यत इत्यादेर्दर्शनादिविषयत्वेन गगनादिगोचरेच्छास्थले च गगनं दिदृक्ष्यते इत्यादेश्च प्रयोगस्यानुपपत्तिः । न चा ओदनादिरूपकर्ममात्रोपरागेण यत्र भोजनादीच्छा दैवघटेन च तद्भोजनादिकं विषादिकर्मकमपि तत्र विषं बुभुक्ष्यते इत्यादयः प्रयोगाः । कर्तृप्रत्ययस्थले ऽपि च तादृशविषयतारूपं कर्मत्वमेव इच्छाविशेषणतया भासते न तु धात्वर्थकर्मत्वम् । धात्वर्थविशेषणतया तत्पदार्थः कर्मत्वविशिष्टभोजनादिनिरूपित-

विषयिताया नियमत इच्छाया भानोपगमेनोक्तस्थले विष बुभुक्षते चैत्र इत्यादिप्रयोगवारणे ऽपि गगन दिदृक्षते चैत्र इत्यादिप्रयोगस्य दुरुपपादत्वात् । इदन्तु बोध्यम् । सन्प्रतिपाद्येच्छाया धात्वर्थकृतिभोजनादे केवलविशेष्यतासम्बन्धेन न विशेषणत्वम् । तथा सति परकर्तृककृतिभोजनादिगोचरेच्छावति अय चिकीर्षति बुभुक्षत इति प्रयोगप्रसङ्गात्, किन्तु विशेष्यितासमानकर्तृत्वोभयसम्बन्धेनैव उक्तातिप्रसङ्गवारणाय इच्छासमानकर्तृकत्वे ऽपि सन्प्रत्ययवाच्यता स्वीकृत्य क्रियाया तदन्वययोगगमो न साधीयान् । इच्छान्तरसमानकर्तृकत्वमादाय दर्शितस्थले ऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । स्वसमानकर्तृकत्वस्य वाच्यत्वे तत्तदिच्छारूपपदार्थानामननुगमेन व्युत्पत्त्यनुपपत्ति न च समानकर्तृकत्वस्य सम्बन्धत्वोपगमे तत्र शक्तिग्राहकानुशासनविरोध । यतो धातो कर्मण समानकर्तृकादिच्छाया वेति सन्प्रत्ययविधायकसूत्र सन समानकर्तृकत्वार्थकता न प्रतिपादयति । तस्य हीच्छाकर्मत्वेन तत्समानकर्तृत्वेन च स्वार्थपराद्धातोरिच्छारूपार्थे सन् भवतीत्येवार्थ । इच्छाधात्वर्थयो ससर्गतया समानकर्तृकत्वविवक्षायामपि समानकर्तृकत्वोपरक्तार्थपरत्व धातोर्निर्वहतीति, इच्छामात्रे शक्तिग्राहक तत्सूत्रमिति ॥ सुबन्तोत्तरेच्छार्थविहितक्यच्काम्यजन्तस्य धातोरिच्छार्थकतया सन्प्रत्ययान्ताविशेषे ऽपि सनन्तधातुवन्नसकर्मकता । तदन्तर्गतप्रातिपदिकस्यैव कर्मबोधकतयेच्छाया कर्माकाङ्क्षाविरहात् ॥ न च पुत्रीयति पुत्रकाम्यतीत्यादौ क्यजादिप्रकृत्यर्थपुत्रादे क्रियात्वाभावेनाकर्मकत्वे ऽपि आत्मन पाकमिच्छति पाकीयतीत्यादौ प्रकृत्यर्थपाकादे सकर्मकतया सन्नन्तसमुदायवत् क्यजन्तपाकादिसमुदायस्य सकर्मकतया दुर्वारतया तण्डुल पाकीयतीत्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । कृधातुसमानार्थकयतेरिव सनन्तसमानार्थकस्य क्यजन्तादेरपि कर्मताबोधकसुप्साकाङ्क्षत्वानुपगमेन तथा प्रयोगाप्रसङ्गात् । कृदन्तकर्मत्वविवक्षाया तु षष्ठ्या बाधाद् द्वितीयाया अप्रसक्तेश्च । न च धात्ववयवकृद्योगे कर्तृकर्मणो कृतीत्यस्य द्वितीयाबाधकत्वे कसकर्मकवधमाचष्टे कस घातयतीत्यत्र द्वितीया न स्यात् । कसस्याख्यानकर्मत्वायोगेन वधकर्मतयैव तदुत्तर द्वितीयासमर्थनादिति वाच्यम् । कृदन्तोत्तर यत्राख्यातार्थे णिच तत्र प्रकृतिवच्च कारकमित्यनेन कृदन्तकारकस्य ण्यन्ततत्प्रकृतिप्रतिपाद्यक्रियाकारकतुल्यत्वातिदेशाद् राजानं गमयति सूर्यमुद्गमयतीत्यादौ ण्यन्तधातुयोगे यथा प्रकृत्यर्थक्रियाकर्त्तु कर्मत्व तथा कृदन्तोत्तरणिच्प्रयोगे ऽपी-

त्वाख्येयमत्युद्रत्यादिकर्त्तुः कर्मतया तदुत्तरं द्वितीयेति, ण्यन्तधातुयोगे यथा प्रकृतेः कर्मणो द्वितीयान्तता तथा णिच्प्रत्ययान्तकृदन्तकर्मणो ऽपीति लाभात् कृदन्तकर्मणः कंसादेर्द्वितीयोपपत्तिः । तथा विवक्षायां तण्डुलस्य पाचयतीति प्रयोग इष्यतएव । कारकविभक्त्यर्थस्य वृत्त्येकदेशेनाप्यन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । सम्बन्धविवक्षायां च न तथा प्रयोगः ॥ वस्तुतः संबन्धविवक्षयापि तथा प्रयोग इष्यतएव । न च तत्र वृत्त्येकदेशेन षष्ठ्यर्थान्वये प्रतियोगिपदादन्यधस्त्यरकारकादपीतिव्युत्पत्तिविरोध इति वाच्यम् । तादृशव्युत्पत्तेरभेदान्वयस्थलएव स्वीकारात् । वृत्त्येकदेशेन भेदान्वये बाधकाभावात् अत एव ऋद्धस्य राजमातङ्गा इत्यादिप्रयोगो नेष्यते । इष्यते च पितुः स्वर्गकाम इत्यादिप्रयोगः । न च कारकपदप्रतियोगिपदयोर्भेदनिवेशनमफलमिति वाच्यम् । तन्निवेशस्य दृष्टान्तविधयोक्तत्वात् । यथा प्रतियोगिपदार्थस्य कुत्रापि अभेदान्वयो न भवति तथा वृत्त्येकदेशेनान्यपदार्थस्येत्यर्थे तात्पर्यादिति ध्येयम् । अभेदविवक्षायां पण्डितं पुत्रीयतीति प्रयोगः पुत्रकाम्यतीत्यादिप्रयोगाभाववत् परपुत्रादिगोचरेच्छावति पुंसि पुत्रीयतीत्यादयो न प्रयोगाः । सुप आत्मनः क्यजित्यादिना इच्छाकर्तृसम्बन्धि यदिच्छाकर्म तद्बोधकसुबन्तात् क्यच्काम्यचोर्विधानात् । संबन्धित्वं च सम्बन्धित्वेन भातव्यम् । अन्यथा यस्येच्छाकर्तुः पुत्रो ऽसिद्धस्तस्यापि स्वीयत्वेन पुत्रेच्छादशायां पुत्रीयतीत्यादिप्रयोगस्य सर्वसिद्धस्यानुपपत्तेः । उक्तस्थलेपुत्रीयतीत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यसंरक्षणाय च क्यजाद्यर्थेच्छायां पुत्रादेर्विषयित्वमात्रं न सम्बन्धः किन्तु स्वांशे भासमानसंबन्धस्य प्रतियोगितया यो यो विषयस्तादृशपुत्रवृत्तित्वसहितमित्युपेयम् । स्वसंबन्धस्य क्यजाद्यवाच्यत्वे ऽप्युक्तसंबन्धेनैवेच्छायां सुबन्तार्थस्यान्वय इति व्युत्पत्तिप्रदर्शनायैव सूत्रआत्मन इत्युपात्तम् । आत्मन इति षष्ठ्यर्थसंबन्धश्च न धातोः कर्मण इत्यादिसूत्रानुवृत्तायामिच्छायामन्वेति, अव्यावर्त्तकत्वादुक्तार्थलाभप्रयोजनकत्वात्, अपितु सुप इत्यर्थे सुबन्तादित्यत्र सचेच्छाकर्त्तुः संबन्धितयेच्छाविषयार्थकत्वम् । एवं च इच्छाकर्मणः सुबन्तादिच्छाकर्त्तुरिच्छायामिति वृत्तावपीच्छाकर्त्तुः सुबन्तादित्येव योजना कार्या । यथाश्रुते दर्शितानुपपत्तेरिति ध्येयम् । भृत्यं पुत्रीयतीत्यादावाचारार्थविहितक्यजन्तस्य सकर्मकत्वं युज्यतएव । तथाहि । तमिवाचरतीत्यर्थे उपमानवाचिनः क्यच् विहितः तमिवाचरतीत्यस्य तत्तुल्यं जानातीत्यर्थः । आचारपदस्य व्यवहारमूलज्ञानपरत्वात् । तुल्य-

तया ज्ञानं च क्यजर्थः। तच्च सकर्मकमेव । तत्र तुल्यत्वे प्रतियोगितया पुत्रादेरन्वयः पुत्रादिपदमेव वा गौण्या पुत्रादितुल्यपरम्। ज्ञानमात्रे क्यजर्थस्तत्र च स्वाभेदावगाहित्वसंबन्धेन पुत्रादितुल्यस्यान्वयः। न चैवं पुत्रादिपदमुपमेयार्थकमेव न तूपमानार्थकमिति कथमुपमानादाचारइत्यनेन तदुत्तरं क्यचो विधानं सङ्गच्छतइति वाच्यम् । पुत्रादिपदस्य तुल्यार्थकत्वे ऽपि तुल्यत्वप्रतियोगितयोपमानपुत्राद्यर्थकत्वात्। अत एव तस्य कर्मवाचकत्वं पुत्रादितुल्यस्याचारकर्मत्वात् सम्यगुपपद्यते । पूर्वमते उपमानपदस्य कर्मवाचकत्वं आचारकर्मविशेषणतुल्यताप्रतियोगिबोधकत्वरूपं बोध्यम्। वस्तुतः पुत्रमिवाचरतीत्यस्य पुत्रं यथा व्यवहरति तथा व्यवहरतीत्यर्थः। व्यवहारश्च प्रतिपाल्यत्वादिना ज्ञानं प्रतिपालनादिरूपो व्यापारो वा । एवं च पुत्रीयतीत्यस्य पुत्रकर्मकव्यवहारतुल्यव्यवहारकर्तेत्यर्थः। मुखचन्द्रादेर्यथा स्वजन्याह्लादस्य तुल्यतयोपमानोपमेयभावस्तथा पुत्रभृत्ययोरपि स्वकर्मकव्यवहारतुल्यतया स इति पुत्रपदस्योपमानवाचिता । आचारनिष्ठसादृश्यप्रतियोग्याचारकर्मवाचिता च आचारसदृशाचार एव क्यचो ऽर्थः ।प्रथमाचारे कर्मतासंबन्धेन पुत्रादेरन्वयः। अमाद्यन्तात् क्यच्प्रत्ययविधाने ऽपि धात्ववयवतया लुप्तस्यामादेर्नियमेनानुपस्थितेः कर्मत्वस्य सम्बन्धतया भानमुपेयते । यथा राजपुरुष इत्यादिसमासरूपप्रातिपदिकावयवतया लुप्तषष्ठ्यादिप्रतिसंधानानियमाद्विभक्त्यन्तार्थविशिष्टे पूर्वपदलक्षणोपेयते। द्वितीये आचारे भृत्यस्य कर्मतया क्यजन्तस्य सकर्मकत्वमिति कुट्यां प्रासादीयतीत्यादावाधाररूपोपमानवाचिसप्तम्यन्तोत्तरविहितक्यजन्तस्य न सकर्मकता तत्र च प्रासादाधिकरणकाचारतुल्याचारः क्यजन्तार्थः स चावस्थानरूप एवेत्यकर्मक इति कुट्यास्तत्राधिकरणतया ततः सप्तम्येव । अवस्थानयोः साम्यं चैकजातीयसुखजनकत्वादिना ऽविशेषज्ञानविषयत्वेन वा । हंस इवाचरति हंसायते हंसतीत्यादावुपमानवाचिकर्तृवाचकपदोत्तरविहितक्यङन्तक्विबन्तधातुरप्यकर्मकस्तत्र हंसादिकर्तृकाचारतुल्याचारस्य गमनादिरूपस्य क्यङन्ताद्यर्थत्वे ऽपि गम्यादिप्रतिपाद्यतावच्छेदकसंयोगादिरूपफलानवच्छिन्नस्यैव तदर्थत्वोपगमात् । शब्दज्ञानादिरूपसविषयकव्यापारात्मकस्याचारस्य क चित्तदर्थत्वे ऽपि विषयरूपकर्मावरुद्धस्यैव तस्य तदर्थत्वोपगमात् । कर्मावरुद्धस्य च कर्मान्वयनिराकाङ्क्षत्वादित्यादिकं स्वयमूह्यम् ॥ कृत्यर्थकधातुयोगइष्टसाधनत्वादिज्ञानविशेष्यताप्रयोज्यसाध्य-

ताख्यविषयताविशेष एव कर्मत्वं द्वितीयादेरर्थः, न तु विषयतामात्रम्। यत्र घटं करोतीति प्रयुज्यते तत्र कपालं करोति, अलाहरणं करोतीत्याद्यप्रयोगात्॥ अथ काशान् कटं करोति, काष्ठं भस्म करोतीत्यत्र काशकाष्ठादिपदोत्तरद्वितीयानुपपत्तिः। तत्र कृतिनिरूपितोक्तविषयताविरहादिति चेद् उपादानीयविलक्षणविषयतापि द्वितीयार्थः। सा च द्वितीयान्तरोपस्थाप्यसाध्यीयविषयताविशेषायामेव कृतावन्वेति। अतः कटादिरूपकर्मान्तरासमभिव्याहारेण काशान् करोतीत्यादयो न प्रयोगाः। अथैवमपि काष्ठं भस्म करोति, दुग्धं दधि करोतीत्यादौ काष्ठदुग्धादेः कर्मत्वानुपपत्तिः। तस्य भस्मदध्याद्युपादानताविरहात्। काष्ठदुग्धादिनाशानन्तरमेव तदारम्भकपरमाणुभिर्भस्मदध्याद्यारम्भात्तदुपस्याश्रयस्यैवोपादानत्वात्। विभिन्नकालीनयोश्चाधाराधेयभावविरहात्, कारणस्यैवोपादानत्वमिति नियमाच्च। न च परिणामवादविद्वेषिणां नैयायिकानां काष्ठादेर्भस्मादिरूपद्रव्यान्तरं कारणत्वमपि तु प्रतिबन्धकत्वमेव, द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुत्पत्तेरिति चेन्न। कर्म हि त्रिविधं भवति। प्राप्यं प्रकृतिविकृती च। तत्र प्राप्यं कर्म, क्रियाजन्यफलशालि गम्यादेर्ग्रामादि, ज्ञानादेर्विषयश्च क्रियानिष्पाद्यं यत्तद्विकृतिरूपम्। यथा पाकादेरोदनादि यथा वा कुलेमाल्यादि, कटादि च। प्रथमे तण्डुलादिरूपपूर्वद्रव्यं विनाश्यौदनादेर्निर्वर्तनम्। द्वितीये पुष्पादिरूपपूर्वद्रव्यमविनाश्यैव संदर्भादिरूपविशेषणनिष्पादनेन विशिष्टस्य माल्यादेर्निर्वर्तनम्। तृतीये च काशादिरूपपूर्वधर्मिणमविनाश्य तत्रैव कटादिरूपधर्मिनिष्पादनं क्रियया। ईदृशं च प्रकृतेरसमभिव्याहारस्थले ऽपि निर्वर्त्यमुच्यते। तण्डुलानोदनं पचति, कुसुमानि स्रजं करोति, काशान् कटं करोतीत्यादौ प्रकृतिसमभिव्याहारस्थले निर्वर्त्यते निष्पाद्यते यदिति व्युत्पत्त्या, यद्यप्योदनादेरपि निर्वर्त्यतास्ति तथापि तद्व्यावृत्तमेव पारिभाषिकं निर्वर्त्यत्वम्। तदुक्तमभियुक्तैः॥ "सती वा ऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षत" इति। यस्य विकृतिकर्मणो नाश्रीयते न प्रयुज्यत इत्यर्थः। एवं च तत्र 'तत्रौदनादेर्विकार्यकर्मपयैवान्तर्भावः। तदुक्तम्। "क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते॥ यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत्प्रकाश्यते। तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्॥ प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित्काष्ठादि भस्मवत्। किं चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवदिति"॥ अत्र प्रकृतिरपि प्राप्या।

अन्यथा काष्ठसुवर्णादेस्तुरीयतापत्तेः । विकार्यपदेनैकव्युत्पत्त्या प्रकृतिविकृत्युभयाबोधने ऽपि उभयसाधारणरूपावच्छिन्ने पारिभाषिकमेव विकार्यपदम् । प्रकृतिरूपं कर्म च क्रियया वस्त्वन्तरनिष्पत्तये पूर्वभावविशिष्टस्य यस्यासत्त्वरूपो विकारो निर्वाह्यते तद्यथा पाकादेः तण्डुलादि कृतेश्च पुष्पकाशादि । तत्र प्रथमस्थले तण्डुलादिरूपधर्मिनाशादेव पूर्वभावविशिष्टं तदसत्त्वमोदनादिरूपकर्मान्तरनिष्पादकम् ॥ इतरत्र धर्मिणः काशकुसुमादेः सत्त्वे ऽपि कटसंदर्भादिविरहरूपपूर्वभावासत्त्वेन तद्विशिष्टस्यासत्त्वं कटसंदर्भादिनिष्पादकक्रियातो निर्वहति । एवं च तण्डुलानोदनं पचतीत्यादौ प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयाया नाशकत्वमर्थस्तण्डुलाद्यन्वितं नाशकत्वं च पाके ऽन्वेति । विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयायाश्च उत्पादकत्वमर्थः । ओदनाद्यन्वितस्य तस्य नाशकत्वविशिष्टे पाके ऽन्वयः । नाशे चोत्पत्तेः प्रयोजकत्वमुद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावमहिम्ना नियमतो भासते । अतः पाकस्य तण्डुलाद्यारम्भकसंयोगनाशजनकत्वेऽपि तन्नाशस्य द्रव्यान्तरोत्पत्तौ द्रव्यनाशेनान्यथासिद्धतया प्रयोजकत्वबाधेन संयोगमोदनं पचतीति न प्रयोगः । वस्तुतस्तु निर्वर्त्यकर्मासमभिव्याहारस्थले संयोगं पचतीति प्रयोगवारणाय संयोगनाशकद्वारा नाशकत्वमेव द्वितीयार्थो वक्तव्य इति कृतं प्रयोज्यप्रयोजकभावबोधेन । तण्डुलमोदनं करोति, काष्ठं भस्म करोति, दुग्धं दधि करोतीत्यादावपि प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयया तन्नाशकत्वं कृतौ प्रत्याय्यते विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयया च विषयताविशेष उत्पादकत्वं वा मिलितं वा कृतौ बोध्यते । काशान् कटं करोति कुसुमानि मौक्तिकानि वा स्रजं करोतीत्यादौ काशादिपदोत्तरद्वितीया कृतौ विषयताविशेषमेव बोधयति । काशाद्युच्छेदकतायास्तत्र बाधात् । कटमित्यादौ द्वितीयार्थः पूर्ववत् । स्रगादिपदार्थविन्यासविशेषविशिष्टकुसुमादेर्न कुसुमाद्युपादानकृतिविषयता, अपि तु विन्यासादिरूपविशेषणस्यैव तस्यैव कृत्यधीनोत्पत्तिरिति स्रजमित्यादिद्वितीयान्तस्य विशिष्टसत्त्वनिर्वाहकत्वमर्थः । विशेषणोत्पादकस्यापि स्वरूपसंबन्धविशेषरूपं विशिष्टसत्त्वनिर्वाहकत्वमक्षतमेव । अग्निः श्यामं रक्तं करोतीत्यादावचेतनकर्तृव्यापारबोधकतया तत्समभिव्याहृतश्यामादिपदोत्तरद्वितीयाया अपि नोपादानतारव्यविलक्षणविषयतार्थकत्वसम्भवः, अपि तु तादृशद्वितीयान्तेन श्यामरूपादिविशिष्टासत्त्वनिर्वाहकतारूपं विशिष्टोच्छेदकत्वं तादृशव्यापारे प्रत्याय्यते । घटं रक्तं करोतीत्यादावपि घटादिपदस्यारक्तत्वविशि-

घघटादिलाक्षणिकतया विशिष्टघटाद्यभावत्वनिर्वाहकत्वं प्रतीयते । प्रकृतिविकृतिभावस्थले कर्माख्यातेन प्रकृतेः कर्मत्वमेव प्रत्याय्यते अतः काष्ठानि भस्मराशिः क्रियन्तइत्यादावाख्यातार्थविशेष्यकाष्ठादिवाचकपदसमानवचनत्वमाख्यातस्य, न तु निर्वर्त्यभस्मादिकर्मविकारवाचकपदसमानवचनता । अथैवं निर्वर्त्यकर्मवाचकपदात्प्रथमा न स्यात्, अपि तु द्वितीयैव । तत्कर्मताया लकारेणानभिधानात् । यत्तु उभयकर्मत्वमेव लकारेणाभिधीयते । प्रधानाप्रधानकर्मसमभिव्याहृतनीवहादिदुहादिरूपद्विकर्मकोत्तरकर्मप्रत्ययस्यैव कर्मद्वयानभिधायकत्वनियमात् । प्रकृते च कर्मद्वयस्यैव तुल्यत्वात् । विकृतेराख्यातार्थविशेष्यत्वे ऽपि आख्यातस्य तत्समानवचनत्वानियमः ॥ "गृह्णाति वाचक संख्यां प्रकृतेर्विकृतेर्न हि" इत्यनुशासनसिद्धप्रकृतिविकृतिसमभिव्याहृतलकारीयविकारसंख्याबोधकत्वाभावव्युत्पत्तिनिर्वाह इत्युक्तस्थले न क्रियापदस्यैकवचनान्तता । तदर्थान्वितसङ्ख्याबोधकस्यैवाख्यातस्य तत्पदसमानवचनत्वनियमात्, न तु तद्विशेषणकस्वार्थकर्मत्वादियोधजनकाख्यातमात्रस्येति । तदसत् । विकारविकारिणोर्द्वयोराख्यातार्थविशेष्यत्वे वाक्यभेदापत्तेः । घटपटौ स्तः, घटपटौ द्रव्ये इत्यादौ विशेष्यभेदे ऽपि विशेष्यतावच्छेदकद्वित्वादेरेकधा भानान्न वाक्यभेदः । अत्र च न तादृशं विशेष्यतावच्छेदकमानमस्ति, येन तत्रेवात्राप्येक वाक्यतानिर्वाहः । न चागत्यैवात्र वाक्यभेद इति वाच्यम् । तथा सत्येकवाक्यार्थपरस्य काष्ठं क्रियते, भस्म क्रियते, इत्येतादृशप्रयोगस्यापत्तेः । काष्ठं भस्म क्रियतइति वाक्यजबोधस्य काष्ठविकृतिर्भस्मान्यविकृतिर्वेति संशयनिवर्तकत्वानुपपत्तेः । काष्ठभस्मनोः प्रकृतिविकारभावाभानात् । अस्मन्मते च काष्ठोच्छेदकत्वरूपकाष्ठकर्मकत्वभस्मनिर्वर्तकत्वरूपतत्कर्मकत्वयोरेकार्थविशिष्टे ऽपरान्वय एव पूर्वोपदर्शितरीत्या काष्ठोच्छेदप्रयोज्योत्पत्तिकत्वरूपकाष्ठप्रकृतिकत्वस्य भस्मनि लाभसम्भवादिति चेत् । सत्यम् । भस्म क्रियतइत्यादौ भस्मादिनिर्वर्त्यकर्मताया लकारेणानभिधाने ऽपि तत्कर्मताया धात्वर्थे संसर्गतया भानोपगमेन तादृशकर्मोत्तरं प्रथमायाः साधुता । प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वादिविवक्षायामेव द्वितीयादिविभक्तिसाधुत्वात् । यथार्थे नम इत्यादौ नमः पदार्थत्यागे ऽर्घादिकर्मत्वबोधे ऽपि अर्घादिपदात्प्रथमैव । निपातार्थे त्यागे कर्मतासंबन्धेनैव नामार्थस्यान्वयात् । एवं भूतले न घट इत्यादावपि सम्बन्धस्याभावे संसर्गतया भानात् षष्ठीविषये ऽपि प्रथमा । न च धात्वर्थे नामार्थस्य

साक्षादन्वयो ऽव्युत्पन्न इति प्रकृतेः कर्मतायाः संसर्गतया भानं न सम्भवतीति वाच्यम्। घटो नीलो भवति, काष्ठं भस्म भवतीत्यादौ भवनादिक्रियायां नीलादेः कर्तृतासम्बन्धेन साक्षादन्वयवदत्रापि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण कर्मान्तरविशेषणतापन्नक्रियायामपरकर्मणः कर्मतासंबन्धेन साक्षादन्वयोपगमात्। न चैवमपि कर्मत्वस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वेन विवक्षया काष्ठं भस्मराशिं क्रियतइत्यादिप्रयोगापत्तिः। कर्मत्वान्तरविशेषणतानापन्नक्रियायामेव द्वितीयया, कर्मत्वं बोध्यतइतिव्युत्पत्तिकल्पने गौर्दुह्यते क्षीरमजानीयते ग्राममित्यादौ दोहननयनादिक्रियायां क्षीरग्रामादिकर्मकत्वानन्वयप्रसङ्ग इति वाच्यम्। प्रकृतिविकृत्युभयकर्मकस्थले तथा व्युत्पत्तेः। यथोक्तातिप्रसङ्गवारणाय दर्शिता व्युत्पत्तिः कल्प्यते, तथा कर्तृत्वविशेषणतया ऽभासमानायां क्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वान्वय इत्यपि व्युत्पत्तिः कल्प्या। अन्यथा प्रकृत्यर्थविशेष्यतया कर्तृत्वविवक्षया काष्ठं भस्मना भवतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात्। उत्पत्तिप्रयोजकनाशप्रतियोगित्वरूपविकार एव काष्ठं भस्म भवतीत्यादौ धात्वर्थः। आधेयत्वरूपं तत्कर्तृकत्वमेव सम्बन्धमर्यादया भासते। काष्ठेन भस्मना भूयतइत्यादौ भस्माद्याधेयत्वमुत्पत्तौ काष्ठाधेयत्वं च नाशप्रतियोगित्वे तृतीयोपस्थाप्यं प्रकारतया भासते। कर्तृत्वविशेषणतया भासमानस्य निरुक्तभवनस्यान्तर्गतायामेवोत्पत्तौ भस्मादेराधेयत्वं संबन्धतया भासतइति व्युत्पत्तेः, काष्ठेन भस्म भूयते इत्याद्यो न प्रयोगाः। भावाख्यातस्य कर्तृत्वाबोधकत्वात्। कर्मत्वान्तरविशेषणतानापन्नकृत्यादौ कर्मत्वस्य संसर्गतया भानमव्युत्पन्नमिति काष्ठं भस्मराशिः करोतीत्यादयो न प्रयोगाः॥

अधिशीङ्स्थासां कर्मेत्यादिना यत्राधारस्य कर्मसंज्ञा तत्राधारत्वमाधेयत्वं वा द्वितीयार्थः। खलीमधिशेतइत्यादौ तादृशार्थे द्वितीयायाः खल्यामधिशयितेत्यादौ कृद्योगे षष्ठ्याश्च साधुत्वार्थमेवाधारस्य कर्मसञ्ज्ञाविधानात्। अथ कृत्यर्थव्यापाररूपक्रियान्तरं धात्वर्थे ऽन्तर्भाव्य शयनादिरूपफलावच्छिन्नव्यापारार्थकसोपसर्गशीङ्प्रभृतिधात्वर्थतावच्छेदकशयनादिरूपफलाश्रयतयाधारस्य कर्मत्वोपपादनसम्भवात् तादृशसूत्राणां वैयर्थ्यमेव। अध्याद्युपसृष्टशीङ्प्रभृतीनामेव च तादृशार्थे निरूढलक्षणा, न त्वनुपसृष्टानामतो न खलीं शेतइत्यादयः स्वारसिकप्रयोगा इति चेन्न। धातोर्मुख्यार्थपरत्वे ऽपि दर्शितप्रयोगनिर्वाहाय भगवता पाणिनिमुनिना तादृशसूत्रप्रणयनात्। तद्प्रणीतवतां सर्वेषामप्रभृतीनां मुख्यार्थपराणां

शय्यामधिशेत इत्यादिप्रयोगाणां साधुताया दुर्वारत्वाच्च ।

कालाध्वदेशानामकर्मकक्रियायोगे कैश्चित्कर्मप्रत्ययार्थं विभाषया कर्मत्वमनुशिष्यते । अन्ये तु क्रियान्तरान्तर्भावेणोक्तरीत्या तत्र पाक्षिकं कर्मप्रत्ययमुपपादयन्तस्तत्रानुशासति । उक्तं चैतत् "कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः । सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते" इति । तन्मते च मासमधीते मासमास्ते योजनं धावतीत्यादावभिव्याप्त्यर्थे कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इत्यनेन द्वितीयाविधानं यद्यप्यनर्थकं, धात्वर्थे ऽध्ययनासनादिविशेषणतयाभिव्यापनार्थकक्रियाया अन्तर्भावेण तत्कर्मतया तत्र तत्र द्वितीयोपपत्तेः । तादृशधात्वर्थे व्याप्त्यनन्तर्भावे मासमास्त इत्यादौ द्वितीयया तद्बोधने ऽपि आस्यते मास इत्यादौ मासादौ स्थित्यादिव्याप्यत्वलाभानिर्वाहात्, तथापि मासं रमणीया क्रोशं कुटिला नदीत्यादौ भवतीत्यस्यानध्याहारे ऽपि द्वितीयायाः साधुतानिर्वाहकत्वेन भाष्यकृतस्तत्सूत्रं सार्थकयन्ति । तत्र हि रमणीयत्वाभिव्याप्यत्वं मासादौ प्रतीयते । न च तत्र क्रियासमभिव्याहारो ऽस्ति यत्राभिव्याप्तिरन्तर्भाविष्यति तत्कर्मतया द्वितीया च स्यात् । एवं मासमासितेत्यादावभिव्याप्त्यन्तर्भावेण मासस्य कर्मत्वोपपादने ऽपि कृद्योगात् षष्ठ्येव स्यान्न द्वितीयेत्यतो ऽपि तत्सूत्रं सार्थकम् ।

अथ केयमभिव्याप्तिर्यो ऽत्यन्तसंयोग उच्यते । न तावद्व्याप्यवृत्तिः कालिकः संबन्धः कालिकसम्बन्धस्य व्याप्यवृत्तित्वे व्याप्यकालानवच्छिन्नत्वं दिवसादिमात्रवृत्तमासादिनिष्ठसम्बन्धादेव सावच्छिन्न इति तत्र मासमास्त इति न प्रयोगः । मासपदार्थश्चात्र त्रिंशद्दिनमात्रस्थायी कश्चिदखण्डः पदार्थः, न तु क्रियाप्रचयस्तथा सति दिनैकादिमात्रस्थायिनो ऽपि संबन्धस्य कासु चित् क्रियासु व्याप्यवृत्तितया तत्र तथा व्यवहारापत्तेरिति युक्तम् । चैत्रो मासं काश्यां तिष्ठतीत्यादौ काशीसंयोगस्य मासव्यापकस्यैकस्याभावे ऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । संयोगव्यक्तीनां मासनिष्ठकालिकसंबन्धस्यावान्तरदिनाद्यात्मककालावच्छिन्नत्वात् । न च संयोगानां भेदे ऽपि चैत्रीयसंयोगत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितकालिकसंबन्धावच्छिन्नाधारता मासव्यापिकैव । सा च नावान्तरकालावच्छिन्नेति तत्र तदनवच्छिन्नत्वबोधकमुक्तवाक्यं भवेदेव प्रमाणमिति वाच्यम् । सामान्यघटितविशेषधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वतात्पर्यादेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रत्ययोपपत्तेः । शुद्धसामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपिताधिकरण-

तायामतिरिक्तायां मानाभावात् । यत्र त्रिंशद्दिनेषु क्रमापिकालमधीते तत्र मासे ऽध्ययनसंबन्धस्याव्याप्यवृत्तितया मासमधीतइति प्रयोगानुपपत्तिरपि न शक्यते वारयितुम् । उच्यते । अभिव्याप्तिर्यावदवयवसम्बन्धः । यत्समुदायो मासादिपदार्थस्तएव तदवयवाः । एवं च त्रिंशद्दिनानां मासपदार्थतया त्रिंशद्दिनेषु किञ्चित् किञ्चित् कालावच्छेदेनाध्ययनसंबन्धे ऽपि मासमधीतइति प्रयोगोपपत्तिः । त्रिंशद्दिनसम्बन्धश्च दिनपर्याप्तत्रिंशत्वव्यापकत्वम् । तादृशत्रिंशत्वादेश्च मासादिपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य मासादिपदादेव लाभाद्व्यापकत्वमात्रं द्वितीयार्थः । व्यापकत्वं च व्याप्यविशेषाघटितमखण्डं दुर्वचमिति खण्डशो ऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमभावश्च द्वितीयार्थः । प्रथमाभावे प्रकृत्यर्थो मासादिराधेयतासंबन्धेनान्वेति । मासादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याविच्छिन्नस्य च प्रतियोगितया ऽभावान्तरे ऽन्वयः । तस्य चान्वयितावच्छेदकचैत्रकर्तृकाध्ययनत्वादिरूपस्याश्रयघटितपरम्परासम्बन्धेनाध्ययनादावन्वयः । प्रथमाभावे च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं विशेषणमुपादेयम् । तेन त्रिंशद्दिनेष्वेव च यत्राधीतं तत्र दिनाद्यन्तरदण्डादावध्ययनाभावे ऽप्युक्तप्रयोगोपपत्तिः । मासपदं च त्रिंशद्दिनपरमेव । न तु तावत्कालस्याप्यखण्डवस्त्वन्तरपरम् । एकदिनाध्ययनस्थले ऽपि तादृशाखण्डकाले प्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभावासत्त्वेन मासमधीतइति प्रयोगापत्तेः ॥ मासघटकं च दिनं सूर्योदयावधि सूर्योदयान्तरपर्यन्तावस्थाय्यखण्डवस्तुरूपं, न तु क्रियादिप्रचयः । तथा सत्येकैकक्रियादिव्यक्तेरपि मासत्वादिकरणतया तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभावसत्त्वेन व्यापकत्वरूपद्वितीयार्थस्य बाधापत्तेः । दिवसं स्वपितीत्यादौ च दिवसादिपदं सूर्योदयावधिसूर्योदयान्तरपर्यन्तक्षणकूटपरमेव । अतो नैकदण्डादिमात्रस्वापे तथा प्रयोगः । अथ व्यापकत्वस्य द्वितीयार्थत्वपक्षे मासादिव्यापकाध्ययनस्थले ऽपि मासान्तरे ऽध्ययनाभावसत्त्वेन मासत्वादिव्यापकताया अध्ययने बाधेन मासमधीतइत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । न च मासपदेन यत्किञ्चित्त्रिंशद्दिनमात्रवृत्तिविशेषधर्मप्रकारेणानुपस्थापने ऽपि तद्धर्मघटत्वनिरूपिताधेयत्वसंबन्धेन मासपदार्थस्याभवे ऽन्वयोपगमात् यत्किञ्चिन्मासनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमन्वयितावच्छेदके लभ्यतइति न क्वाप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्तन्मासमात्रवृत्तिधर्मविशेषाणां संबन्धघटकत्वे ऽपि शाब्दबोधे संसर्गतात्पर्यज्ञानस्य हेतुतया संसर्गविशेषोपस्थितेरपेक्षितत्वात् । संबन्धघटकतादृशधर्मान् विशिष्या-

विदुषः शाब्दबोधानुदयप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात् । अनागतादिमासवृत्तितादृशधर्माणां विशिष्यज्ञानसामग्र्या असर्वज्ञस्य दुर्लभतास्मदादीनां सर्वेषामेव तादृशमासत्वव्यापकताबोधोच्छेदप्रसङ्गात् । न च तादृशवाक्यार्थतात्पर्यमेव संसर्गतात्पर्यमुक्तज्ञाने च वाक्यार्थघटकः संबन्धः संसर्गमर्यादयैव भासत इति विशेषरूपेणानुपस्थितस्यैवोक्तधर्मघटितसंबन्धस्य तात्पर्यज्ञाने बाधाभावबलाच्छाब्दबोधे च तात्पर्यज्ञानबलाज्ज्ञानमनपवादमेवेति वाच्यम् । एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थरूपवाक्यार्थविशेषिततत्प्रतीतीच्छारूपतात्पर्यविषयकनिश्चयस्य प्राग्वाक्यार्थानिश्चये दुर्घटतया तस्य शाब्दधीहेतुत्वे च योग्यतासंशयाच्छाब्दबोधानुपपत्तेर्विशकलिततत्पदार्थतत्तत्संसर्गविषयकस्वविशेषितप्रतीतीच्छाज्ञानस्यैव शाब्दधीहेतुताया उपेयत्वात् । तत्र च तादृशसंसर्गोपस्थितेरप्यपेक्षणीयत्वादिति चेत् । सत्यम् । मासादिघटकताघट्टदिनादिनिष्ठत्रिंशत्त्वादिरूपमासत्वादिर्मासादिभेदेन नानैव । मासादिपदप्रवृत्तिनिमित्तपरमनुगतरूपेण । अन्यथा शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात् । सर्वोपसंहारेण व्युत्पत्तिं विना प्रागप्रतीतमासादेः शाब्दानुभवानिर्वाहाच्च । न च त्रिंशत्त्वादिकं बुद्धिविशेषविषयत्वरूपं वाच्यम् । दिनादेर्द्रव्यानारम्भकत्वेन तत्र गुणरूपसङ्ख्याया असम्भवात् । द्रव्यारम्भकत्वेऽपि क्षणिकेषु तेषु सङ्ख्योत्पत्तेरसम्भवात् । तत्र बुद्धेरनतिप्रसक्तं वैलक्षण्यमनुगतं दुर्वचम् । जातिरूपस्य तस्य सङ्करप्रसङ्गनिरस्तत्वात् । तत्तद्दिनविषयकत्वरूपस्य तत्तद्दिनाद्यननुगमेनाननुगतत्वादिति वाच्यम् । तावत्कालस्थायिनो द्रव्यस्यापि दिनादिरूपत्वसम्भवात् । मीमांसकानुयायिभिरगत्या सङ्ख्यायाः पदार्थान्तरत्वोपगमाच्च । सङ्ख्यादिरूपनानादिनादिनिष्ठानुगतत्रिंशत्त्वादेः सुवचत्वात् । एवं मासमधीते चैत्र इत्यादावधिकरणतैव द्वितीयार्थः । मासादिपदार्थतावच्छेदकदिनपर्याप्तत्रिंशत्त्वादेर्धर्मिविशेषणतापन्नस्य द्वितीयार्थाधिकरणतायां चैत्रकर्तृकाध्ययनाधारतात्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्ने स्वरूपसंबन्धरूपमवच्छेदकत्वं संसर्गतया भासत इत्युपगमेन सामञ्जस्यात् । यत्किञ्चिदेकमासं व्याप्य यत्राधीतं तत्राध्ययनाधारतानामवच्छेदकतावच्छेदकाधारतात्वतन्निष्ठमत्त्वविशेषादिरूपोक्तधर्मावच्छिन्नत्वप्रसक्तत्वेन तद्वृत्तित्रिंशत्त्वेनावच्छेदात् न्यूनकालाध्ययनस्थले चातिप्रसक्ततया तादृशस्य मासत्वस्योक्तरूपावच्छिन्नाधारतानवच्छेदकत्वाद्बाधप्रसङ्गातिप्रसङ्गयोरनवकाशात् । मासादिपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मे चैत्राध्ययनाधारताया व्याप्यत्वस्य शब्दादलाभेऽप्यर्थत-

त्तल्लाभादिति । द्वितीयाया अत्यन्तसंयोगार्थपरत्वमिति नानुशासनविरोधः । न च भूतले घटः भूतलं घटवदिति प्रत्ययबलादतिप्रसक्तोऽपि धर्म आधेयत्वाधारत्वयोरवच्छेदक इतिवाच्यम् । तादृशप्रत्यये ऽवच्छेदकत्वभानानुपगमात् । आधेयताया अतिप्रसक्तधर्मावच्छेद्यत्वे साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मात्मकव्याप्ति शरीरे मिश्रादीनां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशस्य व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्या न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमिति तत्स्थलीयचिन्तामणिफक्किकाविरोधेन चासंभवदुक्तिकतापत्तेः । आधारताया अतिप्रसक्तधर्मावच्छेद्यत्वे वह्न्यधिकरणत्वं साध्याधिकरणतावच्छेदकमिति तल्लक्षणव्याख्यापक्षे स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशं व्यभिचारिण्यव्याप्त्या ऽदूषयित्वा विरुद्धदिक्कालावच्छिन्नवृत्तिकस्येत्यादिदूषणान्तरेण तत्परित्यज्य दीधितिकृतामनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वविवक्षाया असङ्गत्यापत्तेः । अस्तु वा ऽव्यासज्यवृत्तिधर्मस्यातिप्रसक्तस्यापि दर्शितप्रतीतिबलादाधाराधेय भावावच्छेदकत्वम् । व्यासज्यवृत्तेस्त्वतिप्रसक्तस्य तदवच्छेदकत्वमप्रसक्तम् । क्षितिजलोभयं गन्धवत् जलगन्धोभयं क्षिताविस्याद्यप्रतीतेः । अथ वा द्वितीयार्थे ऽध्ययनाधारत्वे तत्तन्मासादिरूपप्रकृत्यर्थविशेषणतावत्तत्तन्मासादिव्यक्तीनां व्यापकतासंबन्धेन पारतन्त्र्येण विशेषणत्वमुपेयते । तादृशं च व्यापकत्वं स्वसमानाधिकरणव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन स्वावच्छिन्नस्य यो भेदस्तदाश्रयधर्मवत्त्वं, तादृशधर्मश्च चैत्रोऽधीतइत्यादौ चैत्रीयाध्ययनाधारतात्वं विशेष्यैव संबन्धे ऽन्तर्भावनीयम् । मासान्तरनिष्ठतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृशधर्मे सत्त्वे ऽपि तत्तन्मासत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशधर्मे उक्तसंबन्धेन तत्तन्मासत्वाद्यवच्छिन्नस्य यो भेदस्तदाश्रयत्वमक्षतमेवेति यत्किञ्चिदेकमासादिमात्रव्यापकाध्ययनादिस्थले ऽपि तादृशप्रयोगनिर्वाहः । प्रतिमासमधीतइत्यादौ प्रत्यादिशब्दानां मासादिपदोपस्थाप्यानुगतरूपावच्छिन्नमासत्वादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावघटितव्यापकताबोधकतया यत्किञ्चिदेकमासव्यापकाध्ययनादिस्थले न तादृशः प्रयोगः । अथात्यन्तसंयोगार्थकद्वितीयाया एकादिपदं विनापि यत्किञ्चिदेकमासादिव्यापकताबोधकत्वउपसन्दिग्धरित्या मासमेकमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र एकपदवैयर्थ्यमिति चेन्न । तत्र मासाधिककालव्यापकत्वे ऽपि मासव्यापकतयाधिककालव्यापकस्य होमस्य शाब्दार्थतावारणायैकपदोपादानात् । तथा

मति तस्य केवलार्थकतया मासमात्रव्यापकतालाभात्तादृशप्रयोज-
नोपपत्तेः । अत एव यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीतिश्रुतिबोधिता-
ग्निहोत्रानुवादेन सतिलव्रीहिचरुरूपद्रव्यस्य मासैकरूपकालस्य च
विधाने वाक्यभेदः स्यादिति तादृशद्रव्यकालोभयविशिष्टस्य गौणा-
ग्निहोत्रपदप्रतिपाद्यस्य कर्मान्तरस्यैव विधायिका तादृशी श्रुतिरिति
सिद्धान्ते यावज्जीवकालान्तर्गतमासरूपकालांशे ऽप्यनुवादकतास-
म्भवात्प्राप्ताग्निहोत्रानुवादेन द्रव्यस्यैव विधानमुचितमिति पूर्वपक्षो
निरस्तः । यावज्जीवमित्यादिश्रुत्या यावज्जीवव्यापकत्वे बोधिते
ऽर्थतो मासैकव्यापकतालाभे ऽपि उपसन्नचरुकरणकत्वविशिष्टहोमे
तन्मात्रव्यापकताया अलाभेन तस्यापि विधेयतया वाक्यभेदस्य प्रा-
प्ताग्निहोत्रानुवादेन द्रव्यविधिपक्षे दुर्वारत्वात् । अथ तादृशश्रुतेर्द्र-
व्यकालोभयविशिष्टस्य गौणाग्निहोत्रप्रतिपाद्यस्य कर्मान्तरस्य विधा-
यकत्वे ऽपि न कथं वाक्यभेदः । विधेयभेदस्यैतावताप्यपरिहार्य-
त् । प्रत्युत धर्मिणो ऽप्यधिकस्य विधानात् । एवं च प्राप्ते कर्मणि
नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवो ऽप्येक-
यत्नत इत्यपि निर्युक्तिकमिति चेन्न । यत्र विधेयांशे युगपदनेकधर्मा-
णां विशेषणतया भानं तत्र विधेयविशेषणभेदे ऽपि विशिष्टनिष्ठवि-
धेयत्वाभेदेन वाक्यभेदविरहात् । अन्यथा भूतलं नीलघटवदि-
त्यादावपि नीलघटद्वयवदित्यादाविव वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अनु-
वाद्यांशे विशेषणतया यत्रानेकेषां विधानं तत्र तेषां विधेयता
भिन्नैवेति वाक्यभेदः । यद्यपि तत्रोपसन्नचरुकरणकहोमाधिकर-
णतात्वेन वाधिकारिविशेषकृततादृशहोमाधिकरणतात्वेन या मा-
सैकव्यापकता मासन्यूनकालहोतृकृतहोमाधिकरणतायामप्यन्या-
न्यदिने पुरुषान्तरकर्तृकहोमाधिकरणतासत्त्वेनास्त्येव । तत्तत्पु-
रुषकर्तृकतादृशहोमाधिकरणतात्वेन व्यापकतायाः श्रुतितात्पर्य-
विषयत्वे च विधेयानन्त्यम् । तथापि विभिन्नपुरुषकर्तृकहोमाधिकर-
णताद्वयावृत्तितादृशचरुहोमाधिकरणतामात्रवृत्तिधर्मत्वेनानुगतीकृ-
स्य तत्तत्पुरुषकर्तृकतादृशचरुहोमाधिकरणतात्वावच्छिन्नव्यापक-
तानां संसर्गविधया विवक्षितत्वान्न दोषः । तादृशाधिकरणताद्वया-
वृत्तित्वं च, स्ववृत्तित्वस्वनिरूपकहोमकर्तृनिष्ठभेदप्रतियोगिकर्तृक-
होमाधिकरणतावृत्तित्वोभयसंबन्धेनाधिकरणताविशिष्टान्यत्वरूपम-
नुगतं बोध्यम् । मासमधीतइत्यादावपि चैत्रादिकर्तृकाध्ययनाधिक-
रणतात्वरूपव्यापकतावच्छेदकधर्मस्योक्तानुगतरूपेणैवानुगमः कार्यः।
अतो मासमधीयानो हृष्ट इत्यादौ विशिष्य चैत्रत्वाद्यनुपस्थितावपि

नान्वयबोधानुपपत्तिः। अन्यत्स्वमूहनीयम्।

दण्डं विना न घट उत्पद्यते, रासभं विनापि घट उत्पद्यत, इत्यादौ विनापदार्थो ऽभाववान्। तत्पदसमभिव्याहृतद्वितीयाया अभावान्वयिप्रतियोगित्वमनुयोगित्वं वार्थः। अभाववतश्चोत्पत्तावाधारत्वेनान्वयः। तथा च दण्डाभाववद्वृत्त्युत्पत्तिकत्वाभाववान् घटो, रासभाभाववद्वृत्त्युत्पत्तिको घट इत्याकारको बोधः। यद्यपि निपातार्थे नामार्थस्य साक्षादपि भेदेनान्वय. तथापि सम्भवति सार्थकत्वे विभक्तेर्निरर्थकत्वमनुचितमिति द्वितीयायाः सार्थकत्वमुपेयते। भूतले न घटश्चन्द्र इव मुखमित्यादौ प्रथमायाः प्रतियोगितार्थकत्वे प्रथमैव न साधुः स्यात्। प्रातिपदिकार्थान्वयिनोऽपदेनाभिधानस्थलएव प्रातिपदिकार्थेत्यादिसूत्रेण प्रथमाविधानादिति तत्र प्रतियोगित्वादिः संबन्धविधयैव भासतइत्युपेयते। दण्डं विना न घटोत्पत्तिरित्यादौ च विनान्तार्थे घटोत्पत्त्याद्यभावान्वये ऽनुयोगिविशेषणदण्डाद्यभावस्य च तदनुयोगितावच्छेदकत्वं भासते। द्रव्ये न गन्ध इत्यप्रयोगात् उपलक्षणीभूतधर्मावच्छिन्ने न नञर्थाभावान्वय इतिव्युत्पत्तेरिति, रासभंविना न घटोत्पत्तिरिति न प्रयोगः। अतिप्रसक्ततया रासभाभावस्य घटोत्पत्त्याद्यभावानुयोगितावच्छेदकताविरहात्। अथ वा अभाव एव विनार्थः। दण्डं विना न घट इत्यादौ च विनान्तार्थस्याभावस्य नञर्थे घटाद्यभावे प्रयोज्यतासंबन्धेनैवान्वयः। अत एव रासभं विना न घट इत्यादयो न प्रयोगाः। अत एव दण्डाद्यभाववति घटादेर्वृत्तावपि जायते इत्यस्याध्याहारं विनैव दण्डं विना न घट इति प्रयोगोपपत्तिः। रासभं विना घट इत्यादौ च विनार्थस्याभावस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन घटाद्यन्वयः। दीधितिकृतापर्यविनाभावो व्याप्तिरित्यत्र साध्यं विना साध्याभाववति यो ऽभाव इति यद्व्याख्यातं तत्र सप्तम्यन्तेन संसर्गविधया भासमानं तदधिकरणनिष्ठत्वमेवोपात्तं न तु विनार्थस्येनाधिकरणम्। अभावाधिकरणपर्यन्तस्य विनापदार्थत्वे ऽपि सप्तम्याधेयत्वरूपापदार्थविवरणरूपताया आवश्यकत्वात्। न च विनापदोत्तरलुप्तसप्तम्यर्थ एवाभाववतीति सप्तम्या विवृत इति वाच्यम्। निपातोत्तरविभक्तेर्निरर्थकत्वात्। अत एव सर्वत्र निपातोत्तरं साधुत्वार्थं प्रथमैवेति शाब्दिकाः। पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादावेवकारप्रकृतिकसप्तम्या यदाधेयत्वबोधकत्वमङ्गीकृतं दीधितिकृद्भिस्तत्रापि तेषां न निर्भरः। अस्तु वा तत्र प्रतियोगितया पृथिव्यन्यवृत्तित्वभानानुरोधेनैवकारस्यान्यवृत्तित्वार्थकत्वं गौरवानुपेक्ष्य तत्राधेयत्वबो-

घटत्वेन कलशायाः सप्तम्या कल्पनम् । प्रकृते चाधेयत्वस्य संसर्गतयैवोपपत्तौ विनापदसाकाङ्क्षाधेयत्वार्थकसप्तमीकल्पनं दुष्कल्पनमेव । एवकारस्थले चाभावरूपपदार्थेऽन्यरूपतदर्थान्तरस्याधेयतासम्बन्ध इति न सम्भवति । आधेयतादेस्तद्वत्त्वेव संबन्धत्वात् न तु तदभावे । न च तदाधेयत्वाभावो न प्रतीयते, अपि तु तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिव्याद्यन्याभाव इत्युपेयम् । तादृशप्रतियोगिताकत्वमेवाभावे ऽन्यस्य सम्बन्धोऽस्त्विति वाच्यम् । आधेयतासंबन्धस्य प्रतियोगिनि आधारस्यानुयोगिन्याधेये वृत्त्यनियामकत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । चैत्रः पचतीत्यादौ कृत्यादिसंबन्धस्यापदार्थत्वे ऽपि पाककृतिमानित्यादौ मतुबादिपदेन विवरणवत्, उक्तस्थले सामानाधिकरण्यस्य पदेन विवरणमपि न विरोधमासादयति । विवरणीयार्थस्याप्यन्यलभ्यत्वे ऽपदार्थतोपपत्तेरित्यलमसदावेशेन ।

विना वातं वृक्षः पतित इत्यादौ विनापदार्थस्याभावस्याश्रयतासंबन्धेन वृक्षे ऽन्वयाद्वाताभावविशिष्टो वृक्षः पतित इति शब्दतो लभ्यते । पतने ऽनुभवसिद्धो वातजन्यत्वाभावलाभस्त्वार्थः, जन्यतायाः पदानुपस्थाप्यत्वात् । तदभावस्य तत्स्वरूपनियामकसंबन्धतावच्छिन्नवाताभावस्य च शब्देन बोधयितुमशक्यत्वात् । पुत्रं विना गत इत्यादौ पुत्रादिपदं लक्षणया पुत्रगमनादिपरम् । विनापदबोध्यतदभावश्च समानकालीनत्वादिसंबन्धेन गमने ऽन्वेति । समानकालीनत्वघटकं कालनिष्ठं स्वाधिकरणत्वमनवच्छिन्नं बोध्यम् । अतो गमनादिकाले तदनधिकरणदेशावच्छेदेन गमनाद्यभावसत्त्वे ऽपि नातिप्रसङ्गः । केचित्तु । उक्तस्थले साहित्यमेव विनापदार्थः । तस्य च गमनादिकर्तर्य्यन्वयः । असाहित्यं च स्वकर्तृकसमभिव्याहृतगमनादिक्रियासमानकालीनतादृशक्रियाकर्तृत्वरूपसाहित्याभावः, क्रियान्वयिस्वकर्तृकतादृशक्रियाकालीनत्वाभाव एव वा विनार्थः । कर्तृत्वे पुत्रादेराधेयत्वेनान्वयः । विभक्तिः साधुत्वार्थैव । अस्तु वा आधेयत्वं द्वितीयार्थः । सप्तम्या आधेयत्वार्थकत्वे ऽपि नात्र सप्तमीप्रसक्तिः, तस्याः कारकविभक्तित्वेन क्रियान्वयिस्वार्थबोधकत्वात् । अतः शेषषष्ठीप्रसक्त्या तामेवोपपदविभक्तिर्द्वितीया बाधत इति सर्वा उपपदविभक्तयः षष्ठ्यपवादिका इत्यस्याविरोध इति । विनासमानार्थकयोर्ऋते ऽन्तरेणेति निपातयोरपि दर्शितैव

र्येदाभिविध्यर्थकया-

यावच्छन्दः । आ-

ग्रीमित्यादौ मर्यादा

सीमा कालरूपादेशरूपा च कालनिष्ठं तत्त्वं च, तत्कालनिष्ठस्वसमभिव्याहृतकालप्रागभावानधिकरणस्वप्रागभावाधिकरणस्वसजातीययावत्कालवृत्तिसमभिव्याहृतक्रियानाधिकरणत्वम् । एवं चोक्तस्थले यावच्छब्देन पूजारूपक्रियायां शुक्लदशमीनिष्ठतादृशसीमात्वनिरूपकत्वं प्रत्याय्यते । तावतैवार्थतः शुक्लदशम्यां मर्यादात्वं लभ्यते । तन्निष्ठसीमात्वनिरूपकत्वं च तद्वृत्तित्वे सति कृष्णनवमीप्रागभावानधिकरणशुक्लदशमीप्रागभावाधिकरणतिथिकूटव्यापकत्वम् । तावता षोडशतिथ्यधिकरणकषोडशपूजारूपस्यैककर्मणो विधेयतया लाभः । व्याप्यकालसमुदाये सजातीयत्वविशेषणात्पूजायामुक्तविशेषणद्वयाक्रान्तदण्डादिसमुदायाव्यापकत्वेऽपि न बाधः । अन्वयितावच्छेदकरूपेण साजात्यस्य विवक्षणादुक्तस्थले च तिथिमित्यस्याध्याहारेण दशमीपदार्थतावच्छेदकस्य तिथित्वघटितत्वेन वा यावत्पदार्थान्वयितावच्छेदकतया तिथित्वमादाय तेन रूपेण दण्डादेर्दशमीसजातीयत्वाभावात् । तिथिश्चाखण्डकालविशेषरूपा, न तु चन्द्रमण्डलकलारम्भाद्यनुगुण क्रियाप्रचयरूपा । पूजायास्तावत्क्रियावृत्तित्वासम्भवात् । अत्र च प्रागभाव एव यावत्पदार्थः । द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वमनुयोगित्वं वा । तत्र तत्प्रकृत्यर्थदशम्या अन्वयः । तावता दशमीप्रतियोगिकप्रागभावलाभः । तस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वविशिष्टव्यापकतासंबन्धेन पूजारूपसमभिव्याहृतक्रियायामन्वयः । व्यापकत्वं च, स्वाधिकरणतिथिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकपूजाविशेषत्ववत्त्वम् । स्वाधिकरणत्वं च, स्वाधिकरणकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदविशिष्टकालिकाविशेषणतासंबन्धेन । एतेन कृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणप्रतियोगिकभेदस्याव्यावर्त्तकतया तत्सामान्यभेदनिवेशे भाविकृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणत्वमादाय नाप्रसिद्धिः । तथा सत्यपि तत्तद्दशमीप्रागभावाधिकरणकालस्य स्वाधिकरणकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदवत्त्वसंबन्धेन तत्तत्प्रागभावाधिकरणत्वाक्षतेः । न चैवमपि व्यवहितपूर्वकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदघटितसंबन्धेनाव्यवहितपूर्वकृष्णनवमीपूर्वतिथीनामपि तत्तद्दशमीप्रागभाववत्त्वात्तदधिकरणतिथिव्यापकत्वं पूजायां न संभवतीति वाच्यम् । स्वावच्छिन्नकृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणत्वसंबन्धे स्वावच्छिन्नभेदस्यैव प्रागभावसंबन्धे निवेशनीयत्वात् । स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमपि तादृशावच्छेदकत्वसंबन्धेन स्वावच्छिन्नस्य भेदः । अतस्तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावनिवेशे यत्किञ्चिद्दशमीप्रागभा-

याधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितामादायासिद्धिवारणाय । विशिष्य तत्तत्प्रागभावरूपस्वपदार्थस्य संबन्धमध्ये प्रवेश्यतयाननुगम इति निरस्तम् । देशरूपा सीमा च, काशीतः कौशिकीं यावद् वर्तत्यादौ । तत्र कौशिक्याः गमनसीमात्वं प्रतीयते । तच्च, काशीपूर्वकौशिकीपश्चिमदेशाव्यापकगमनानधिकरणत्वम् । यावत्पदेन च कौशिक्यनधिकरणकत्वे सति काशीपूर्वकौशिकीपश्चिमदेशव्यापकत्वं गमने प्रत्याय्यते । तत्र द्वितीयार्थो ऽवधित्वमवधिमत्त्वं वा प्रतीचीत्याद्यन्वयि । निष्कर्षः पूर्ववत्स्वयमूहनीयः ।

अभिविध्यर्थो यावच्छब्दः कार्त्तिकमारभ्य चैत्रं यावच्छीतं भवतीत्यादौ, काशीतः पाटलिपुत्रं यावद्वृष्टो देव इत्यादावभिविधिस्तस्यार्थस्तदभिव्याप्तिः । एवं च प्रथमे कार्त्तिकपूर्वकालान्तरचैत्रोत्तरकालपूर्वकालव्यापकत्वं चैत्रोत्तरकालाऽवृत्तित्वसहितं शीतभवने द्वितीये च काशीपश्चिमदेशपूर्वपाटलिपुत्रपूर्वदेशपश्चिमदेशव्यापकत्वं पाटलिपुत्रपूर्वदेशावृत्तित्वसहितं वृष्टौ यावता प्रत्याय्यते । विशेषः पूर्ववत् । यावच्छब्दसमानार्थकाङ्शब्दस्थले ऽपि दर्शितैव रीतिरवसेया । तद्योगे च पञ्चमी साधुः ।

पक्षमनु प्रावर्षदित्यादावनुशब्दार्थः कारकत्वरूपं हेतुत्वम् । अनुर्लक्षणे, इत्यत्र कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाविधायकसूत्रे लक्षणपदस्य कारकहेतुपरत्वात् । तत्र च पक्षान्वितस्याधेयत्वरूपद्वितीयार्थस्यान्वयः । हेतुतायाश्च निरूपकत्वसम्बन्धेन वृष्टावन्वयः । जन्यत्वं वानुशब्दार्थः । तत्र निरूपितत्वरूपद्वितीयार्थस्य पक्षान्वितस्यान्वयः । जन्यतायाश्चाश्रयत्वसम्बन्धेन वृष्टावन्वयः । अन्वर्जुनं योद्धारः इत्यत्रापकर्षरूपं हीनत्वमनुशब्दार्थः । अर्जुनावधिकत्वं द्वितीयान्तार्थस्तस्य चापकर्षे ऽन्वयः । अवधित्वस्यापादानतारूपत्वे ऽपि क्रियान्वयाभावान्न पञ्चमीप्रसक्तिः । अस्माद्दयं दीर्घ इत्यादौ भवतीत्यस्याध्याहारेणैव पञ्चम्युपपादनात् । अतः पञ्चम्यपवादत्वानिर्वाहः । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्, मातरं प्रति साधुः, यो मां प्रति स्यात्, वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यादौ लक्षणेत्थं भूतेत्यादिसूत्रानुशिष्टकर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञकप्रत्यादि शब्देषु प्रथमे परिचायकत्वरूपं लक्षणत्वं परिशेषत्वरूपं लक्ष्यत्वं वा कर्मप्रवचनीयार्थः । वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतनज्ञानाद्वृक्षस्य परिचायकता । द्वितीयार्थश्चाधेयत्वं निरूपितत्वं वा । द्वितीये साधुत्वं प्रियकारित्वं साधुत्वघटकक्रियान्वयी संबन्धः कर्मप्रवचनीयार्थः । संबन्धान्वयि प्रतियोगित्वं तन्निरूपकत्वं वा द्वितीयार्थः । तृतीये भागः स्वत्वाश्रयः प्रत्याद्यर्थः । तद

न्वयी सम्बन्धो द्वितीयार्थः । इत्थं चास्मत्संबन्धी यो भागः स्यादिति बोधः । चतुर्थे कर्मण्येव द्वितीयार्थत्वबाध एव संज्ञाफलम् । प्रतिश्च निरर्थकः । गृहे गृहे ऽश्व इत्यादाविव व्यापकताया द्विरुक्तिबललभ्यत्वात्प्रतिशब्दस्य व्यापकतार्थकत्वउक्तार्थकत्वेन गृहं व्याप्नुवते ऽश्वा इत्यादाविव द्विरुक्तिरेव न स्यात् । न च प्रतिशब्दस्यापि व्यापकतार्थकत्वं प्रतिदिनमधीतइत्यादौ क्लृप्तम् । द्विरुक्तेरपि वृक्षं वृक्षं सिञ्चतीत्यादौ क्लृप्तमिति प्रकृते संभेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायादुभ योरेव व्यापकताबोधकत्वमवर्जनीयमिति वाच्यम् । प्रतिमासमधीतइत्यादावव्ययीभावे हि प्रथमातिरिक्तविभक्तेरसाधुत्वेन प्रतिशब्देन मासान्वितव्यापकत्वं क्रियायां बोध्यते । विभक्तिः साधुत्वार्था । वृक्षं वृक्षं प्रतिसिञ्चतीत्यत्र तु सेके द्वितीयार्थकर्मत्वावरुद्धप्रकृत्यर्थवृक्षविशेषितव्यापकता बोधयितुं न शक्यते । एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेऽव्युत्पत्तिविरोधात् । कर्मत्वसंबन्धस्यैव च व्यापकताघटकत्वेन स्वीकरणीयतया वृत्त्यनियामकस्य तस्य तथात्वासंभवाच्च । तस्य सेककर्मत्वमाश्रयतासंबन्धघटितव्यापकताप्रत्यायनमपि न युज्यते । प्रकृत्यर्थसुपर्थयोरन्तरा नञर्थातिरिक्तभानस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् । नामूढस्येतरोपस्तेः । नानुपमृद्य प्रादुर्भावादित्यादौ नञर्थमात्रस्य पञ्चम्यर्थहेतुताया विशेषणत्वेन प्रकृत्यर्थस्य च विशेष्यत्वेनान्वयात् । तस्मात्प्रतिरनर्थक एव । द्विरुक्तान्वये तात्पर्यबलाच्च सेचनकर्मत्वे वृक्षादेर्व्यापकत्वं संसर्गतयैव भासते । यदि च वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यादावुपसर्गस्य प्रतेर्वाच्यो द्योत्यो वा कश्चिदन्यो ऽर्थस्तदास्तु स एवात्रापि तदर्थः । अत एव तत्रैवास्यापि प्रतिशब्दस्य प्रयोगो नानर्थकः । वस्तुतो ऽनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयाधिपरिशब्दयोः प्रयोगवत्सादृश्यप्रतेरपि प्रयोगस्य प्रयोजनान्तरानुपपत्तिश्चिन्त्या । प्रतेर्यत्र व्यापकतार्थकत्वं, तत्र प्रतिवृक्षं सिञ्चतीत्यव्ययीभावसमास एव नियतः । तदर्थकाव्ययस्याव्ययीभावसमासविधेर्विभाषाधिकारीयताविरहेण नित्यत्वादतो वीप्सया प्रतिवृक्षं सिञ्चतीतिवद्वृक्षं प्रतिसिञ्चतीति न प्रयोगः । यत्र व्यापकत्वार्थके नाव्ययेनाव्ययीभावसमासस्तदुत्तरं सर्वत्र प्रथमा विभक्तिरेव । न तूपकुम्भे गच्छतीतिवत् प्रतिगृहे ऽश्वा इत्यादिरपि प्रयोगः । उक्तयुक्त्या तत्र प्रतिना ऽश्वादौ गृहादिव्यापकताया बोधयितुमशक्यत्वात् । तदाधारतादिरूपसप्तम्याद्यर्थे च समासार्थस्य गृहादिव्यापकत्वस्याश्रयतासम्बन्धेन तदंशस्य व्यापकरूपधर्मिणो वा भेदसंबन्धेनान्वये मेयत्वे घटः घटवृत्तौ घट इ-

स्यादिप्रयोगवारणाय कल्प्यायाः सप्तम्यर्थाधारताया आश्रयत्वसंब-न्धेनाभेदसंबन्धेन वा प्रकृत्यर्थानन्वयव्युत्पत्तेर्विरोधात् । उपकुम्भे निधेहि, उपकुम्भादागतः, उपकुम्भेन कृतं, इत्यादौ च विवक्षित-स्याधारत्वापादानत्वकर्तृत्वादौ कुम्भसमीपादेराधेयतासंबन्धेनान्व-यस्याधेयत्वादौ निरूपितत्वसंबन्धेन तदन्वयस्य वा बोधे न कश्चिद्-व्युत्पत्तिविरोध इत्युपपद्यन्ते तथा प्रयोगा इति ध्येयम् । त्वां च मां चान्तरेत्यादावन्तरान्तरेण युक्तइति द्वितीयाया निरूपितत्वमर्थः । तस्यान्तरापदार्थतावच्छेदकमध्यत्वे ऽन्वयः । एवमन्यत्रापि तदर्थ-स्तूक्तदिशा स्वयं परिच्छेद्यः ॥ इति द्वितीयाविभक्त्यर्थः ॥

कारकविभक्तितृतीयायाः क्रियान्वयि कर्तृत्वं करणत्वं चार्थः । कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनुशासनात् । कर्तृत्वं च मुख्यं क्रियानुकूल-कृतिरेव । सा च कर्त्राख्यातसमभिव्याहृते चैत्रः पचतीत्यादौ क्रियाविशेष्यतयाख्यातेन प्रतिपाद्यते चैत्रेण पच्यते, शय्यते, इत्या-दिकर्मभावाख्यातस्थले च क्रियायां विशेषणतया तृतीयया सा प्र-त्याय्यते । यत्तु तत्राख्यातार्थ एव कृतिः, तृतीयार्थश्चाधेयत्वम् । तस्य चाख्यातार्थकृतिविशेषणतयान्वयः, कृतेश्च क्रियाविशेषणत-या । तथा कृतिबोधने चात्मनेपदरूपस्याख्यातस्य यागादिसमभि-व्याहारज्ञानमपेक्षितम् । पचति पचतइत्यादौ तथा कृत्यन्वयबोधा-द् । चैत्रेण ज्ञायते गम्यतइत्यादौ तृतीयाया आधेयतार्थत्वं कल्प्यमे-वेति न तत्कल्पनमधिकमिति । तन्न । चैत्रेण पक्वमित्यादौ तृतीयायाः कृत्यर्थकताया आवश्यकत्वात् । तत्र कृत्यर्थकाख्यातविरहेण कृतः कर्तृकर्मवाचकत्वेन कृत्यर्थताविरहात् । यदि च कर्तृकृतः कृतावेव शक्तिर्न तु विशिष्टे ज्ञातेत्यादौ स्वाश्रयार्थकतायाः लक्षणयैव तत्र कृ-त्यन्वयादेव कर्तृलाभसंभवादित्युच्यते । तथापि, कर्मकृतः कृत्यर्थ-त्वमप्रसक्तमेव । उक्तप्रत्ययस्य क्व चित्कर्तृवाचकत्वे ऽपि चैत्रेण पाक्यः दुष्पचश्चैत्रेणौदनः चैत्रेणौदनस्य पाक इत्यादौ कृतौ न कृ-तिबोधकत्वमिति तत्र कृतिबोधानुरोधेन तृतीयायाः कृतिवाचकत्व-मावश्यकमेव । एवं च चैत्रेण पच्यतइत्यादावपि तृतीययैव कृति-र्बोध्यते । तत्र चैत्रादेः संबन्ध एवाधेयत्वमित्यत एव निर्वाहे कृता-धेयत्वस्य विशेषणतया मानोपगमस्यानुचितत्वात् । तथा सति तत्संसर्गस्यापि विषयताकल्पनाधिक्यात् तादृशाशयस्य ज्ञानघटित-शाब्दसामग्र्यामधिकोपस्थितिनिवेशने च गौरवात् । अथ तत्र कृते-स्तृतीयार्थतोपगमे चैत्रेण पच्यते न मैत्रेणेत्यादौ तृतीयान्तार्थमैत्रीय-कृतेरभावः पाके ऽन्वेतीत्युच्यते । तस्याश्च समवायसंबन्धावच्छि-

त्वाभावो मैत्रकर्तृकपाके ऽपीत्यतिप्रसङ्गः । जन्यतायाश्च वृत्त्यनियामकतया तत्संबन्धावच्छिन्नाभावः प्रसिद्ध्यत्येव न । मैत्रकर्तृकपाककर्मत्वाभावस्य कर्मणि तण्डुलादौ प्रतीतिश्च कर्मवाचकपदासमभिव्याहारस्थले दुर्घटा । आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे चाधेयत्वाभाववोध एव कृतावङ्गीक्रियते । न च तथा सति मैत्रचैत्रोभयकर्तृकपाकसत्त्वे चैत्रीयपाककृतौ मैत्रवृत्तित्वाभावसत्त्वात् । मैत्रेण न पच्यतइति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । मैत्रेण न पच्यतइत्यतो वर्त्तमानपाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन मैत्रवृत्तित्वाभावबोधनादुक्तस्थले च तादृशकृतित्वसामानाधिकरण्येन मैत्रवृत्तित्वसत्त्वात्तादृशवाक्याप्रामाण्यात् । वर्त्तमानत्वस्य कृतिविशेषणतया च चैत्रेण पच्यते ऽपच्यत न तु पच्यतइत्युपपद्यते । क्रियाविशेषस्य तथात्वात् । यदा मैत्रेणान्यत्क्रियते न तु पच्यते तदा मैत्रेण न पच्यतइति प्रयोगश्च । न चाख्यातेन कालस्य कृतिविशेषणतया बोधनात्कालविशेषविशेषितकृतित्वस्यान्वयितावच्छेदकतया तदवच्छेदेन तत्राभावः शक्यो बोधयितुम् । न तु कालक्रियोभयविशेषितकृतित्वावच्छेदेन कर्मप्रत्ययस्थले क्रियायाः कृतिविशेषणत्वाभावेन तद्घटितधर्मस्यान्वयितावच्छेदकत्वाभावादिति वाच्यम् । क्रियाविशेषघटितधर्मस्यान्वयितानवच्छेदकत्वे ऽपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणताया अभावसंसर्गतया भानसंभवेन सामञ्जस्यात् । न चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव विशेषणसम्बन्धे भासतइति नियमः । तथासति शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदा इत्यादौ सप्तच्छदपुष्पोत्पत्तित्वादेः शरद्वृत्तित्वान्वयितानवच्छेदकतया आख्यातान्तप्रतिपाद्यतावच्छेदकपुष्पोत्पत्तित्वावच्छेदेन च शरद्वृत्तित्वान्वये बाधादवच्छेदकावच्छेदेनान्वयानुपपत्तेरन्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण च तदन्वयोपगमे शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः शरदि पुष्प्यन्ति चम्पका इत्याविशेषेण प्रयोगापत्तेः । यदि च तत्र शरत्संबन्धः सप्तच्छदविशेषणतया भासते न पुनराख्यातार्थे धातुमात्रार्थे वा पुष्पोत्पत्तौ । अत एव कारकविभक्तिरूपसप्तम्यनुपपत्त्या कालरूपविशेषणपदोत्तरं स्वातन्त्र्येण सप्तमी सर्ववर्मणा सूचिता । एवं च क्रियानिमित्तत्वरूपकारकत्वगर्भकर्तृत्वस्याख्यातार्थत्वेन पुष्पोत्पत्तिनिमित्तत्वरूपाख्यातार्थस्य विशिष्टान्वयानुरोधेन शरत्संबन्धस्यान्वय उपगन्तव्य इति कारकत्वस्याख्यातार्थत्वानुपगमे ऽपि शीतलं सरो ऽवगाढवतो निदाघदुःखं व्यपैतीत्यादाविवोद्देश्यविधेयभावमहिम्नोद्देश्यविशेषणशरत्संबन्धेन विधेयभूतपुष्पोत्पत्तेः प्रयोज्यप्र-

योजकभावस्य संसर्गमर्यादया भानमिति चम्पकादिपुष्पोत्पत्तौ शरत्संबन्धनिमित्तकत्वाभावान्नोक्तातिप्रसङ्ग इत्युक्तस्थले ऽवच्छेदकावच्छेदेनान्वय एव नोपेयत इत्युच्यते, तथापि तादृशनियमो निष्प्रामाणिक एव । न च तादृशनियमानुपगमे इह भवने मैत्रेणैव पच्यते तेमनमित्यत्र तद्भवनाधिकरणकतेमनपाकत्वेन रूपेण शब्दात्पाकानुपस्थित्या तदवच्छिन्ने मैत्रान्यसमवेतभविष्यत्कृतिविषयत्वव्यवच्छेदबोधासंभव कथनं दीधितिकृतां विरुध्येत इति वाच्यम् । अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मिणि विशेषणतया भासमानमेव रूपं विशेषणे अवच्छिन्नत्वसंबन्धेन विशेषणमित्याशयेन तेषां तदभिधानात् । विशेषणसंबन्धेन तदवच्छिन्नत्वमेव तदवच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ भासत इत्युपगमे शब्दानुपस्थितरूपावच्छेदेन विशेषणान्वये बाधकाभावात् । न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणांशे भानमसंभवदुक्तिकम् । घटो द्रव्य मित्यादौ घटत्वावच्छेदेन द्रव्यत्वादिमत्त्वबुद्धौ द्रव्यत्वादिविशेषणस्य स्वरूपत एव भानादिति वाच्यम् । तादृशशाब्दबोधे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यैवाभेदसंबन्धेन विशेषणत्वात् । घटत्वादिविशिष्टे द्रव्यत्वादिविशेषणकतादृशप्रत्यक्षे ऽवच्छेदकावच्छेदेन भानानुपगमे क्षतिविरहात् । तथा च मैत्रेण न पच्यत इत्यादौ पाककृतित्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वे ऽपि अर्थलभ्यतादृशधर्मावच्छिन्नत्वस्य संसर्गांशे भानं निराबाधमेवेति चेन्न । मैत्रेण न पक्व इत्यादौ कृतौ मैत्रादिवृत्तित्वाभावबोधासंभवेन कृतिजन्यत्वस्य तृतीयार्थतां स्वीकृत्य क्रियायां मैत्रादिकृतिजन्यत्वाभावबोधस्योपगन्तव्यतया मैत्रेण न पच्यत इत्यादावपि तद्बोधोपगमे न सामञ्जस्यात् । न च यदा मैत्रः सुप्तस्तदा मैत्रेण पच्यते न तु पच्यत इति प्रयोगानुपपत्तिः । मैत्रवृत्तिवर्तमानकृतेरप्रसिद्ध्या तादृशकृतिजन्यत्वाभावप्रत्यायनासम्भवात् । वर्तमानत्वाविशेषिततदीयकृतिजन्यत्वाभावस्य बाधितत्वादिति वाच्यम् । आख्यातार्थवर्तमानत्वादेर्नञ्समभिव्याहारस्थले ऽभावांशान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा विनष्टघटं न पश्यतीत्यादौ तादृशघटकर्मकवर्तमानदर्शनाप्रसिद्ध्या ऽन्वयबोधानुपपत्तेः । प्रकृते च मैत्रीयवर्तमानकृत्यप्रसिद्धावपि वर्तमानकालावच्छिन्नतज्जन्यत्वाभावस्यैव पाके प्रतीत्या सामञ्जस्यात् । पाकत्वाद्यवच्छेदेनैव मैत्रादिकर्तृकत्वाभावबोधोपगमान्मैत्रादिकर्तृकपाकदशायामन्यकर्तृकपाके मैत्रादिकर्तृकत्वाभावसत्त्वे ऽपि न पच्यते मैत्रेणेत्यादयो न प्रयोगाः । यत्र मैत्रेणौदनं पच्यते न तु तेमनं तत्र मैत्रेण न पच्यते तेमनमित्यादिप्रयो-

गनिर्वाहाय तेमनपाकत्वाद्यवच्छेदेनैवाभावान्वयबोध उपगम्यते, न तु शुद्धपाकत्वाद्यवच्छेदेन, बाधितत्वात् । तथा च तेन रूपेण शब्दादनुपस्थितावपि तदवच्छेदेनान्वयबोधनिर्वाहस्तथोपपादितमाधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वादिनैव । घटेन न पच्यतइत्यादयः प्रयोगाः आकाशं न पश्यतीत्यादिप्रयोगसमानयोगक्षेमाः । अचेतनकाष्ठस्थाल्यादेरपि कर्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचतीत्यादिवत्काष्ठेन पच्यतइति प्रयोगात् । तत्र व्यापाररूपे कर्तृत्वे तज्जन्यत्वरूपे तत्कर्तृकत्वे वा तृतीयाया लक्षणा । एवं चैत्रेण ज्ञायते, इष्यते, गम्यतइत्यादावाश्रयत्वरूपे कर्तृत्वमाधेयत्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा । नश्यते घटेनेत्यादौ प्रतियोगित्वरूपे कर्तृत्वे ऽनुयोगित्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा लक्षणा । कर्तृपदमपि व्यापारादिमत्यचेतनादौ भाक्तमेव । अचेतनादीश्वरसतः कर्तृपदाप्रयोगात् । अत एव च कृञो यत्नवाचकत्वम् । न च यत्नवत एव कर्तृपदार्थत्वे कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादौ कर्तृपदस्य मुख्यार्थत्यागे युक्तिविरहाद् अचेतनकाष्ठादिवाचकपदयोगे कर्तृप्रत्ययानुपपत्तिरिति वाच्यम् । सूत्रस्थकर्तृपदानां स्वतन्त्रः कर्तेतिसूत्रकृत्परिभाषितकर्तृपरत्वात् । अन्यथा तत्प्रणयनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । स्वतन्त्रत्वं च कारकान्तरानधीनत्वे सति कारकत्वम् । पुरुषव्यापराधीनक्रियानुकूलव्यापारवतामेव काष्ठादीनामन्यव्यापारानधीनक्रियानुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्वातन्त्र्यस्य काष्ठं पचतीत्यादौ विवक्षया काष्ठादेः कर्तृत्वम् । न च स्वातन्त्र्यविवक्षणे ऽपि स्वातन्त्र्यस्य वास्तविकस्याभावात् तद्बोधकविभक्तीनामप्रामाण्य दुर्वारमेवेति वाच्यम् । समभिव्याहृतक्रियाकारकान्तरव्यापारानधीनतत् क्रियानुकूलव्यापारस्यैव तत् क्रियावाचकपदसमभिव्याहृतविभक्त्यर्थत्वात् । अनधीनान्तविशेषणप्रयोजनं च, चैत्रः काष्ठैः स्थाल्यां पचतीत्यादिस्थले चैत्रः स्थाली काष्ठानि पचतीति प्रयोगापत्तिवारणम् । यत्र च चैत्रः पचति काष्ठं पचतीत्यादौ समभिव्याहृतकारकान्तराप्रसिद्धिस्तत्रानधीनान्तविशेषणं न प्रतीयतएव । तन्निर्वाहश्च तत्र लकारादेः स्वतन्त्रशक्त्यन्तरकल्पनात् । विशिष्टविषयकरात्तया विशेषणाविषयकबोधाजननात् । न च मैत्रः चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्तृसमभिव्याहारस्थले कर्त्तरि तृतीयानुपपत्ति, कर्तृव्यापारस्य समभिव्याहृतहेतुव्यापाराधीनत्वादिति वाच्यम् । तत्र ण्यन्तप्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेव हेतोः कारकतया स्वतन्त्रकर्तृव्यापारस्य पचादिक्रियाकारकव्यापारानधीनत्वात् । स्वतन्त्र प्रयुञ्जानस्य पुंसो व्यापारस्तण्डुलक्रयणादिवत्पाकादावन्यथासिद्धतया न

कारणमिति पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वे ऽपि तस्य तत्क्रियाकारकत्वाभावात्। अत एव चैत्रो मैत्रेण पाचयतीत्यादौ चैत्रः पचतीति न प्रयोगः। न च पञ्चभिर्हलैः कर्षति गृहीत्यादौ भूमिलेखनरूपकृष्यादिक्रियायां स्वतन्त्रकर्तॄन्-प्रयुञ्जानस्य गृहिणो व्यापारस्य दर्शितयुक्त्या लकारादिना ऽभिधानासंभव इति कर्षतीति न स्यात्कर्षयतीति च स्यादिति वाच्यम्। तत्र कृषेः प्रतिविधानार्थत्वात्। उक्तं च। "याजका यजन्तीति यजिर्हविःप्रक्षेपार्थः। हलैः कृषतीति कृषिः प्रतिविधानार्थे" इति यागादेर्देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागेच्छाविशेषरूपार्थे मुख्यतया तत्र च यजमानस्यैव कर्तृतया हविःप्रक्षेपरूपलक्ष्यार्थपरत्वं दर्शितम्। तत्र च ऋत्विजामेव स्वातन्त्र्यम्। होतेत्यत्रापि हविःप्रक्षेप एव हुधातोरर्थो न तु तादृशफलावच्छिन्नस्त्यागः। तथा सति ऋत्विजस्तत्र स्वतन्त्रकर्तृताविरहेण होतृपदेन प्रतिपादनासंभवात्। धात्वर्थतावच्छेदकफलकर्तृत्वमेव कर्तृप्रत्ययेन प्रतिपाद्यत इति ऋत्विजि होतृव्यवहारो न यष्टरि। अतः प्रतिगृहीतृव्यापारो न स्वत्वजनकस्तथा सति तत्र दातृव्यवहारापत्तेरिति तु जीमूतवाहनः। अथास्तु चैत्रेण मैत्रेण पाच्यत इत्यादौ स्वतन्त्रव्यापारस्य हेतुकर्तृव्यापाराधीनत्वे ऽपि दर्शितरीत्या तस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वनिर्वाहः, तथापि तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः। कर्तृत्वस्य णिच्प्रत्ययेनाभिधानादिति चेन्न। कर्तृत्वनिर्वाहकस्य संबन्धेन पाकाद्यन्वयिनो हेतुकर्तृव्यापारस्य णिजर्थत्वेन स्वतन्त्रकर्तृत्वस्य णिचानभिधानात्। कर्तृत्वरूपफलावच्छिन्नस्य तादृशव्यापारस्य णिजर्थतामते ऽपि आश्रयांशे परत्वस्यान्यतो भानानिर्वाहेण कर्तुरनभिधानात्तृतीयोपपत्तेः। आख्यातस्य धर्मवाचकत्वे ऽपि कृतिविशिष्टबोधकत्वपक्षस्य कर्त्रभिधानस्याक्षतत्वाचैत्रः पचतीत्यादौ न तृतीया। न चैवं मुख्यविशेष्यतया कृतिविवक्षया चैत्रेण पचतीति स्यादिति वाच्यम्। आश्रयातिरिक्तांशे विशेषणतया कृतिबोधकस्यैव कर्त्रभिधानरूपत्वात् तथा तदभिधानं च लकृत्तद्धितसमासानामेव। अत एव तैरेवाभिधानं वृत्तिकृता विवृतम्। इदं त्ववधेयम्। यद्यपि स्वतन्त्रव्यापारमात्र एव तृतीयादेरनुशासनं, तथापि लाघवात्कृतिरूप एव कर्तृत्वे तृतीयादेः शक्तिः। अचेतनव्यापारे निरूढलक्षणैव। अनुशासनस्यानादितात्पर्यमात्रग्राहकत्वात्। लाघवसहकृतस्यैव तादृशतात्पर्यस्य शक्तिकल्पकत्वात्। व्यापारे तत्सत्त्वे ऽपि गौरवेण शक्त्यसिद्धेः। एवं च कर्तृस्वरूपकृतिबोधस्थले कारकान्तरव्यापारानधीनत्वं न प्रतीयत इति तदन्तर्भावेण शक्तिकल्पने मानाभावः। व्यापारलाघवाधिक्येन कर्तृप-

त्वयेन लक्षणया तदन्तर्भावेण व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्तातिप्रसङ्गवारणात् । अन्यथा तदन्तर्भावेणकृतिशक्तावपि तादृशातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति घटो जायते, ओदनः सिद्ध्यतीत्यादौ सत्कार्यविद्वेषिणां नैयायिकानां कारकत्वं कर्तृत्वं च घटादेर्यथाश्रुतसूत्रानुसारेण दुरुपपादमेव, मुख्यं तु क्रियानुकूलकृतिमात्रम् । एकक्रियाविषयककृतितो यत्र नान्तरीयकक्रियान्तरनिर्वाहस्तत्कृतिमतस्तत्क्रियाकर्तृत्वाभावात् । अत एव मत्तो भूतं न तु मया कृतमिति व्यपदेशः इति । तत्रक्रियाकारकत्वे सति तद्विषयककृतिमत्त्वं कर्तृत्वम् । अन्योद्देशेन नाराचक्षेपाद्यत्र ब्राह्मणवधस्तत्र मरणानुकूलस्य नाराचक्षेपरूपव्यापारस्य कृतिविषयत्वे ऽपि ब्राह्मणमरणानुकूलव्यापारत्वेन तस्यानभिसंहितत्वात्तेन रूपेण कृतिविषयत्वं न तादृशव्यापारस्येति ब्राह्मणवधत्वविशिष्टकर्तृत्वं न तादृशव्यापारकर्त्तुरिति न तस्य संपूर्णप्रायश्चित्तम् । अत एव संपूर्णप्रायश्चित्तप्रयोजकस्य कर्तृव्यापारस्य लक्ष्यताभिप्रायेण हिंसालक्षणे मणिकृतां मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वाद् दृष्टाद्वारकत्वविशेषणयोरुपादानमिति मिथ्याभिधानसङ्गतिः । मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानस्य व्यापारस्यावश्यं मरणानुकूलव्यापारत्वेन प्रतिसंहितत्वात्तादृशरूपेण कृतिविषयत्वमिति तादृशविशेषणस्य विशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वात्तद्विशेषणवतो व्यापारस्य नियमेन लक्ष्यत्वात् । तच्छून्यस्य चालक्ष्यत्वनियमात् । अथ मरणोद्देशेनानुष्ठितस्यापि यत्र खड्गाभिघातत्वादिनैवेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वधीविषयता न तु मरणानुकूलत्वविशेषिततद्रूपेण, तत्र न मरणानुकूलत्वविशिष्टविषयिणी कृतिरिति तादृशव्यापारकर्त्तुर्न वधत्वविशिष्टकर्तृत्वमिति कथमुक्तविशेषणस्य विशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वम् । यदि च मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्य मरणानुकूलत्वेन कृतिविषयत्वमेवार्थ इत्युपेयते, तदा व्यापारे तादृशविशेषणस्य तत्कर्तरि विशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वे ऽप्युक्तस्थले खड्गाभिघातादौ तादृशलक्षणाव्याप्तिर्दुर्वारैव । तत्र संपूर्णप्रायश्चित्तस्य निर्विवादतया लक्ष्यताया आवश्यकत्वात् । न च विशेषणीभूतफलनिष्ठोद्देश्यताख्यविषयतानिरूपकत्वे सति व्यापारनिष्ठसाध्यताख्यविषयतानिरूपकत्वमेव विशिष्टविषयकत्वं कृतेरित्युपदर्शितस्थले ऽनुकूलता संबन्धेन मरणवैशिष्ट्यस्य साध्यतारूपविषयतावच्छेदकताविरहे ऽपि न विशिष्टकर्तृत्वानिर्वाह इति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्य मरणकामनाधीनकृतिविषयत्वरूपतैवेति वाच्यम् । ब्राह्मणं न हन्यादित्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्य मरणस्य स्वोद्देश्यकत्वसंबन्धेन कृतावन्वयसं-

भव एव । निरुक्तविशिष्टकर्तृत्वस्य निषेधविधिविषयत्वसंभवात् । व्यापारविशेषणतयोपस्थितस्य कृत्यंशे विशेषणत्वस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् । अथ मरणोपलक्षितव्यापारकर्तृत्वस्य तादृशनिषेधविषयत्वेऽपि न क्षतिः । अन्योद्देशेन नाराचक्षेपस्यापि ब्राह्मणमरणोपधायकस्य नरकसाधनत्वात् । परं तु मरणरूपप्रायश्चित्तविधेरेव तद्विषयकत्वमुपपादनीयम् । तच्च मरणोद्देशेन तदनुकूलव्यापारे कर्तृत्वबोधकस्य शब्दस्य तद्विधावन्तर्भावेणोपपद्यतइति चेत् । एवमपि ब्राह्मणमरणकामनया यत्र न तन्मरणानुकूलव्यापारानुष्ठानमपि तु फलान्तरकामनाधीनतन्मरणानुकूलव्यापारत्वप्रकारकचिकीर्षया तदनुष्ठितं तत्राव्याप्तिरेतन्मते दुर्वारैव । तत्रापि संपूर्णस्यैव प्रायश्चित्तस्याचरणादलक्ष्यतोपगमासम्भवादिति मैवम् । यत्र हि मरणानुकूलव्यापारत्वेन कृतिसाध्यताधीस्तत्रैव यत्र व्यापारविशेषत्वेनैव तद्धीस्तत्रापि मरणरूपफलकामनाधीनव्यापारविषयिणी कृतिर्मरणानुकूलत्वेन व्यापारमवगाहते । कृतेः कामनाविषयफलोपरागेणोपायविषयतोपगमात् । विशृङ्खलफलभानोपगमे यत्र तृप्तिकामनया भोजनं फलान्तरकामनया च गमनमवगाहमाना समूहालम्बनकृतिस्तत्र तृप्तये गमनं करोतीति व्यवहारापत्तेः । उपायांशे गमनस्यानुकूलत्वं संबन्धः प्रकारो वेत्यन्यदेतत् । एवं च मरणावच्छिन्नव्यापारविषयकत्वमुभयत्रैव कृतेरिति विशेषणावच्छिन्नविषयककृतिमत्त्वविशिष्टकर्तृत्वमुभयस्थले निष्प्रत्यूहम् । मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमपि मरणानुकूलत्वोपरागेण कृतिविषयत्वरूपं लक्षणघटकमिति न काचिदनुपपत्तिः । यद्यप्यदृष्टद्वारा पाकानुकूलकृतिमतोपि न पाका- [illegible] मिति तत्र क्रियाकर्तृत्वघटककृतिनिष्ठतदनुकूलत्वप्रयोजकद्वारा- [illegible] न तत्रापेक्षितमिति [illegible] पास्य [illegible] मर- [illegible] न कर्तृताघटकत्वं तथा [illegible] विशिष्टकर्तृत्वं चादृष्टाद्वारकत्वाविशेषि- णानुकूलत्वं विवक्षितम् । [illegible] तमरणानुकूलत्वेन कृतिविशेषणेन घटितमिति मिथ्याशयः । तथा चैवं पर्यवसितम् । हिनस्तेः प्रवृत्तिनिमित्तं मरणरूपफलावच्छिन्नव्यापारत्वमेव । न हिंस्यादित्यादौ फलविशिष्टस्वनिरूपितकर्तृत्वसंबन्धेन हिंसस्याश्रयस्यानिष्टविशेषसाधनत्वं प्रतीयते । श्येनस्य हिंस्याश्रयत्वे ऽपि न तस्य तादृशकारणतावच्छेदकसंबन्धेन क चिदपि संभवः । तत्कर्तुरदृष्टाद्वारकानुकूलताघटितफलकर्तृत्वविरहेण विशिष्टकर्तृत्वादिति नानिष्टविशेषं प्रति हिंसात्वेन साधनत्वमिति न

क्रियायां विध्यर्थान्वयमते ऽपि श्येनविध्यर्थबाधः । वस्तुतः श्येनानुकूलकृतेर्मरणप्रयोजकत्वमेव न तु मरणकारणत्वमन्यथासिद्धत्वात् । मरणोपलक्षितान्याकर्तृकखड्गाभिघातादिरूपवैरिवधं प्रत्येव हेतुताया वेदेन बोधितत्वात् । क्रियाजन्यकार्ये तत्तत्क्रियानुकूलकृतिहेतुतानियमे ऽपि खड्गाभिघातादावेव श्येन कृतेर्हेतुत्वात् । तथा चानिष्टविशेषजनकतावच्छेदकप्रत्यासत्तिप्रविष्टमरणानुकूलत्वं मरणजनकत्वमेव, न तु प्रयोजकत्वमतो दृष्टद्वारकत्वं न तत्र निवेशनीयम् । कारणत्वपर्यन्तानिवेशलाभायैव तदुपादानम् । यदि च विशिष्टान्वयपरताया वेदे औत्सर्गिकपरत्वेन वधसाधनताबोधकश्रुत्या विशेषणीभूतमरणसाधनतापि श्येनस्य प्रत्याय्यते, तदापि श्येनानुकूलकृतेर्मरणसाधनत्वमप्रामाणिकमेव । क्रियाजनककृतेस्तज्जन्यजनकतानियमस्याप्रामाणिकत्वात् । अथान्योद्देशेन नाराचक्षेपकर्तुर्विशिष्टविषयककृतिमत्त्वघटितविशिष्टकर्तृताविरहे ऽपि यथार्थे वधजन्यपापप्रायश्चित्तं तथा श्येनकर्तुर्विशिष्टाकर्तृत्वात्पापार्द्धस्यावश्यकत्वादृष्टबलवदनिष्टानुबन्धित्वबाधो दुर्वार एवेति चेन्न । अकामकृते ऽप्यर्द्धप्रायश्चित्तश्रवणेन मरणावच्छिन्नव्यापारस्य विषयतामनन्तर्भाव्य विशिष्टजनककृतिमत्त्वसंबन्धेन न्यूनपापे स्वतन्त्रहेतुत्वकल्पनात् । तद्बलेन विशिष्टाकर्त्तुः श्येनकर्त्तुर्हिंसाजन्यपापानुत्पत्तेः । न च लाघवेन मरणोपलक्षितव्यापारजनकत्वमेव प्रत्यासत्तिमध्ये निवेश्यतामिति वाच्यम् । श्रुत्यर्थबाधापादकलाघवस्याप्रयोजकत्वात् । वेदस्थले विशिष्टान्वयस्यौत्सर्गिकत्वे ऽपि श्येनस्य मरणजनकत्वे विध्यर्थवादप्रसङ्गेन मरणं प्रति श्येनस्यान्यथासिद्धताया एवोपगन्तव्यतया तस्य जनकतागर्भहिंसार्थतावच्छेदकरूपशून्यताया अपि सूपपादत्वात् । न च यदि खड्गाभिघातजनकादृष्टव्यवहितस्य श्येनस्य मरणे ऽन्यथासिद्धत्वं तदा हन्तृकर्तृव्यापारो ऽपि तत्रान्यथासिद्धः स्यात् । यश्च व्यापारो मरणे ऽव्यवहितसाधनं, तत्र तद्धेतुः कृतिरेवान्यथासिद्धेति, मरणकारणव्यापारकारणकृतिमत्त्वं न कस्यापि हेतुः स्यादिति वाच्यम् । तण्डुलविक्लित्यादिरूपफलव्यवहितस्यापि तुषादिप्रक्षेपस्य तत्करणदशायां पचतीत्यादिव्यवहारानुरोधेन यथा ऽनन्यथासिद्धत्वे तथा खड्गप्रक्षेपादिकरणदशायां हन्तीति व्यपदेशानुरोधेन तत्र व्यवहितस्यापि मरणे ऽनन्यथासिद्धत्वमवश्याभ्युपेयमिति सामञ्जस्यात् । तण्डुलक्रयणदशायां पचतीत्याद्यभाववत् खड्गादिनिर्माणदशायां हन्तीत्यव्यवहारात्तद्व्यापारो मरणे ऽन्यथासिद्धतया न

त्वप्रवालो यत्र धूमादिलिङ्गकं वह्न्यनुमितौ घटादिरूपलिङ्गाधीनं द्रव्यत्वादिभानं तत्र धूमेन वह्निमनुमिनोति न घटेनेति प्रयोगोपपत्तिः । समूहालम्बनरूपतादृशानुमितौ घटादिरूपलिङ्गप्रयोज्यत्वाभावस्यासत्त्वे ऽपि वह्न्यादिविधेयकत्वे तद्बाधात् । न ह्यनुमितावपि द्रव्यत्वादिविधेयकत्वावच्छिन्नघटादिलिङ्गप्रयोज्यत्वस्य वह्न्यादिविधेयकत्वावच्छेदेनाभावो बाधित इति संभवति । प्रयोज्यताया व्याप्यवृत्तित्वात् । एतेनानुमितौ धूमादिलिङ्गज्ञानकरणकत्वं तृतीयया प्रत्याय्यते । करणएव तृतीया तत्रेति मतं प्रत्युक्तम् । उक्तस्थले ऽनुमितौ नञर्थान्वययोग्यताया अनुपपत्तेः । वह्न्यादिविधेयकत्वे धूमादिज्ञानरूपकरणजन्यतावच्छेदकत्वतदभावौ तृतीयान्ततत्समभिव्याहृतनञ्भ्यां प्रत्याय्येते इत्यपि न सत् । कारकविभक्त्यर्थस्य क्रियातिरिक्ते ऽनन्वयात् । तथोक्तस्थले वह्न्यादिविधेयत्वावच्छेदेन घटादिरूपलिङ्गज्ञानजन्यतावदनुमितिमत्त्वाभावः पुरुषनिष्ठो नञा प्रत्याय्यते । तादृशानुमितिर्घटादौ वह्न्यादिलिङ्गत्वभ्रमदशायां प्रसिद्धेति वाच्यम् । धूमेन वह्नेरनुमानमिदं न घटेनेत्याद्यनुमितिमत्त्वाद्यभावबोधानुपपत्तेरिति प्राहुः । पर्वतो धूमेन वह्निमानित्यादौ क्रियायोगाभावाद्धेतुतृतीयैव तत्र ज्ञापकज्ञानविषयत्वं हेतुत्वं ज्ञानज्ञाप्यत्वरूपं वा हेतुमत्त्वं तृतीयार्थः । हेतुशब्दो यद्यपि कारणपर्यायो न तु ज्ञापकपर्यायस्तथापि हेताविति सूत्रस्थहेतुपदेन समभिव्याहृतनिरूपितहेतुतामात्रपरमपि तु समभिव्याहृततज्ज्ञानान्यतरनिरूपितहेतुतापरमेवेति समभिव्याहृतवह्न्यादिज्ञानहेतुज्ञानविषयधूमादिपदादपि तृतीया तत्सूत्रेणानुशिष्यते । गुणहेतौ पञ्चम्या विकल्पेन विधायकसूत्रान्तरमप्यन्यतरनिरूपितहेतुताविषयकमेवातो जाड्यादूबद्धो जाड्येन वेत्यत्र जाड्यहेतुतावद्धूमाद्वह्निमान् धूमेन वेत्यादौ धूमादेर्वह्न्यादिज्ञानहेतुता प्रतीयते । हेतुत्वं च पूर्वोक्तं प्रयोजकत्वमेव । गुणपदं च न चतुर्विंशतिपरम्, धूमादिहेतौ तस्यासम्भवात् । न च तत्र धूमादिपदं तज्ज्ञानपरमेवेति तादृशगुणत्वमेव वह्न्यादिहेतोरिति वाच्यम् । तत्र धूमादिज्ञानलाक्षणिकत्वे ऽप्यज्ञानादूबद्ध इत्यादावभावरूपबन्धादिहेतोस्तथात्वासंभवात् । नापि धर्ममात्रपरम् । गगनादेरपि कालिकसंबन्धेन धर्मतयाऽव्यावर्तकत्वात् । समवायादिना धर्मत्वं चाभावाद्यसंग्राहकम् । नापि द्रव्याश्रितत्वम् । सत्तावान् गुणत्वादित्यादौ पञ्चम्यन्तस्यालाक्षणिकत्वपक्षे पञ्चम्यनुपपत्तेः । किन्तु कार्यस्य ज्ञाप्यस्य वाश्रये आश्रितत्वम् । जाड्यादेस्तत्प्रयोज्यबन्धाश्रये धूमादेश्च तज्ज्ञाप्यवह्न्याद्याश्रयाश्रितत्वादगुण-

त्वम्। हेतौ तद्विशेषणप्रयोजनं च, पितुः पाण्डित्येन पुत्र आहूतो धूमस्य स्वस्मिन्सत्त्वेन पर्वतो वन्हिमानित्यादौ पञ्चमीवारणम्। ज्ञापकत्वं च तज्ज्ञानजनकप्रमाविषयत्वं ज्ञाप्यत्वमपि प्रमाजन्यज्ञानविषयत्वम्। अतो वन्ह्यादेर्व्याप्यताभ्रमेण धूमादिज्ञापकत्वसत्त्वे ऽपि वन्हिना वन्हेर्वा धूमवानयमित्यादयो न प्रयोगाः। प्रमात्वं च, यावद्भ्रमभिन्नत्वरूपं विवक्षणीयम्। तेन धूमव्याप्यो वन्हिरित्यादिज्ञानस्य वन्हित्वांशे प्रमात्वमादाय नोक्तातिप्रसङ्गः। द्रव्यत्वादेः प्रमेयत्वावच्छिन्नवन्ह्यादिज्ञापकत्वे ऽपि विशिष्टद्रव्यत्वादिनावन्हित्वाद्यवच्छिन्नज्ञापकत्वे ऽपि च पर्वतो वन्हिमान् द्रव्यत्वात् द्रव्यत्वेन वेत्यादिर्न प्रयोगः। अन्वयितावच्छेदकवन्हित्वद्रव्यत्वत्वादिना ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य तृतीयादिना बोधनात्। तत्र तेन रूपेण ज्ञाप्यज्ञापकभावविरहात्। एवं ज्ञाप्यवन्ह्यादिमत्त्वान्वयितावच्छेदकपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नांशे ज्ञापकत्वं ज्ञाप्यत्वं वा प्रतीयतइत्यपि नियमः। तेन पर्वतो वन्हिमान् महानसत्त्वात्तेन वेत्यादयो न प्रयोगाः। अत्रेदमवधेयम्। पर्वतो वन्हिमान् धूमान्न द्रव्यत्वान्नापि महानसत्वादित्यादौ नञा वन्ह्यादौ द्रव्यत्वमहानसत्वादिज्ञाप्यत्वाभावबोधने बाधः। तत्र प्रमेयत्वादिना द्रव्यत्वादिज्ञाप्यत्वस्य महानसादौ महानसत्वादिज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पर्वतादौ चाप्रसिद्ध्या नाभावप्रत्यायनसंभव इति ज्ञानप्रयोज्यत्वं ज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वरूपं समभिव्याहृतपर्वतादिविशेष्यतानिरूपितं विधेयत्वञ्च विशकलितं पञ्चम्यर्थः, विशिष्टलाभो ऽन्वयबलात्। एवं चोक्तस्थले नञा विधेयतायां द्रव्यत्वमहानसत्वादिज्ञानप्रयोज्यत्वाभावः प्रत्याय्यते। तत्प्रयोज्यत्वं च प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविधेयतायां प्रसिद्धम्। न चैवं पर्वतो वन्हिमान् न धूमादित्यादेरपि प्रसङ्गः। धूमत्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानाप्रयोज्यत्वस्य वन्हित्वाद्यवच्छिन्नविधेयताया वन्ह्यादावबाधितत्वादिति वाच्यम्। पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितवन्हित्वावच्छिन्नविधेयतात्वावच्छेदेन विधेयतायां नञा ऽभावान्वयबोधोपगमात्। यत्र वन्हित्वावच्छिन्नविधेयतात्वमन्वयितावच्छेदकं तत्रैव तदवच्छेदेनेतरान्वयः संभवति। अत्र च वन्हित्वावच्छिन्नत्वाविशेषितं विधेयतात्वमेव तथेति कथं तदवच्छेदेनाभावान्वय इति तु न शङ्क्यम्। पञ्चम्यर्थविधेयताया वन्ह्यादौ वन्हित्वाद्यवच्छेदेनान्वयोपगमात्तदवच्छेदेन तदन्वये चावच्छेदकतद्रूपस्य तद्विशेषणांशे धर्मिपारतन्त्र्येण प्रकारत्वात्। प्रकृते स्वरूपसंबन्धरूपवन्हित्वाद्यवच्छिन्नत्वेन सहितस्य विधेयतात्वस्यैवान्वयि-

तावच्छेदकत्वात् । वन्ह्यादिपदमेव तदवच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानपरम् । तदुत्तरमतुबादिप्रत्ययो विशेष्यतारूपसंबन्धपर इति प्राचीनमते तु वन्हित्वाद्यवच्छिन्नविधेयतात्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वमविवादमेव । विधेयतायास्तत्तत्संबन्धावच्छिन्नविधेयतात्वेन प्रत्ययार्थत्वं स्वीकरणीयम् । तेनायं जानाति, आत्मत्वान् द्रव्यत्वादित्यादौ विषयतासंबन्धावच्छिन्नायां प्रकृतविशेष्यतानिरूपितज्ञानविधेयतायां द्रव्यत्वादिरूपलिङ्गज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वे ऽपि नावच्छेदकावच्छेदेनाभावान्वययोग्यत्वम् । संबन्धविशेषावच्छिन्नविधेयतात्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनाभावबत्त्वबोधात् । एवं ज्ञानप्रयोज्यत्वप्रविष्टं ज्ञानमपि तत्तत्संबन्धावच्छिन्नप्रकारकत्वविशेषितमर्थः । तेन समवायेन हेतुत्वपरस्यायं वन्हिमान् तद्रूपात् तु धूमादिति प्रयोगस्य नायोग्यता । वन्हिविधेयतायां संयोगेन धूमप्रकारकज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेपि समवायसंबन्धावच्छिन्नतत्प्रकारताशालिज्ञानप्रयोज्यतात्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्याबाधारसंबन्धविशेषघटितधर्मस्यान्वयितावच्छेदकतया भाननियामकं तु तात्पर्यमेव वन्ह्यादिविधेयताया व्याप्त्यादिघटकाभावादिज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वे ऽपि पर्वतो वन्हिमानभावादित्यादिर्न प्रयोगः । मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया एव निवेशनीयत्वादिति दिक् । केन हेतुना कस्मै हेतवइत्यादौ विभक्तिभिर्हेतुताविशिष्टं हेतुतायोधयितुमशक्यां पौनरुक्त्यादिति न शङ्क्यम् । हेतुशब्दस्य स्वरूपयोग्यपरत्वात्, विभक्तेः फलोपधानपरत्वात् । दण्डवान् रक्तदण्डवानितिवत् कार्यविशेषानुपरक्तहेतुताविशिष्टे कार्यविशेषोपरक्तहेतुताबोधे ऽनाकाङ्क्षताविरहाच्च । न चान्वयबोधसंभवे ऽपि हेतुशब्दप्रयोगवैयर्थ्यम् । फलोपधायकतालाभे स्वरूपयोग्यताया अर्थाल्लाभसंभवादिति । वाच्यम् । विभक्तेरन्यार्थताया अप्यन्यत्र दृष्टत्वाद्धेतुतापरत्वनिश्चयार्थं तत्प्रयोगात् ।

सहार्थयोगे ऽपि साहित्यप्रतियोगिवाचकपदात् तृतीया, पुत्रेण सहागत इत्यादौ । अथ यदि सहशब्दार्थः समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यक्रियासमानकालीनक्रियान्वयित्वम् । तदन्वयित्वं च समभिव्याहृतक्रियाबोधकपदेन क्रियाया यादृशः संबन्धः साहित्यान्वयिनि प्रत्याय्यते, तादृशतत्संबन्ध एव । स च पुत्रेणेत्यादौ कर्तृत्वम् । दध्ना सहौदनो भुज्यतइत्यादौ कर्मत्वादिस्तृतीयार्थो ऽपि [illegible] एव संबन्धः । तथा च पुत्रकर्तृकागमनसमानकालीनागमनकर्तृत्ववद्दधिकर्मकभोजनसमानकालीनभोजनकर्मत्ववदिषं पुत्रौदनादौ तत्र तत्र

प्रतीयत इत्युच्यते । तदा सह शब्देनैव तत्तत्क्रियाकर्तृत्वबोधने क्रियापदवैयर्थ्यम् । क्रियान्वयिनि क्रियान्वयबोधस्योद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरभेदेन निराकाङ्क्षतया ऽसंभवाच्च । न च तत्तत्क्रियासमानकालीनत्वामात्रं सहशब्दार्थः । तस्य च क्रियापदोपस्थापित क्रियायामेवान्वय इति क्रियापदसहितसहशब्दादेवोक्तविशिष्टार्थलाभ इति वाच्यम् । एवं सति पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहशब्दार्थस्य क्रियापदार्थान्वयित्वेनान्यसापेक्षतया तेन सह पुत्रशब्दस्य समासासंभवेन सपुत्र इत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः । न ह्यत्र समासे सहार्थस्य प्राधान्यम् । येनान्यसापेक्षत्वे ऽपि समासो भवेत् । किं तु बहुव्रीहित्वादन्यपदार्थप्राधान्यमेवेति चेन्न । समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यक्रियाकाल एव सहशब्दार्थः । तस्य क्रियान्वयिनि नामार्थएवान्वयः । तादृशकालविशिष्टे नामार्थे क्रियान्वये च क्रियायामपि तादृशकालावच्छिन्नत्वं भासते । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अतः क्रियाद्वयसमानकालीनत्वलाभ इति सामञ्जस्यात् । अथ वा आगमनसमानकालीनागमनादिकमेव सहशब्दार्थः । तस्य कर्तृत्वादिसंबन्धेन पुत्रादावन्वयः । तादृशसंबन्धेन तद्विशिष्टे चागत आगच्छतीत्यादिपदोपस्थाप्यागमनकर्तृत्वादीनामन्वये न व्युत्पत्तिविरोधः । विधेयस्योद्देश्यतावच्छेदकप्रकाराभेदविरहात् । न च सहशब्दार्थान्वयबलादेव तत्क्रियाकर्तृत्वस्य पुत्रपादौ लाभे प्रकारतयापि क्रियापदेन तत्प्रतिपादनमफलमिति तत्प्रयोगो व्यर्थ इति वाच्यम् । समभिव्याहृतपदेन तत्तत्क्रियाया अनुपस्थापने सहशब्देनापि तत्तत्क्रियाघटितसाहित्यस्यावाच्यस्य बोधनं न संभवतीति क्रियापदप्रयोगस्यावश्यकत्वात् । सहशब्दार्थक्रियायाः कर्तृत्वादिसंबन्धेन नामार्थे ऽन्वयश्च न व्युत्पत्तिविरुद्धः । सहशब्दस्याधातुत्वाद्, निपातत्वाच्च । न च प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टमेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेनेत्यादौ शत्रुघ्नप्रसवलक्ष्मणप्रसवयोः समानकालीनत्वाभावात्, क्रियाद्वयसमानकालीनतायाः सह शब्दार्थत्वासंभव इति वाच्यम् । तत्रापि स्थूलकालघटितसमानकालीनत्वसत्त्वात् । न च कालत्वेनैव कालस्य तदर्थान्तर्भावे पुत्रागमनपूर्वमागन्तरि अगतो ऽयं न पुत्रेण सहेति प्रयोगानुपपत्तिः । पुत्रागमनाधिकरणस्थूलकालवृत्त्यागमनकर्तृत्वसत्त्वेनान्वयितावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाहित्याभावबाधादिति वाच्यम् । तत्र क्षणत्वेनैव कालस्य सहशब्दार्थे ऽन्तर्भावनीयत्वात् । एवं यत्र एककाले ऽपि विभिन्नस्थले भुञ्जा नमाधिकृत्य न सह भुङ्क्त इति प्रयुज्य-

ते तत्रैकशालारूपभोजनाधारो ऽपि सहशब्दार्थे ऽन्तर्भावनीयः। अत एवालापाद्गात्रसंस्पर्शान्निश्वासात्सहभोजना दित्यादिना पतितभोजनसमानकालीनभोजनमात्रस्य पापजनकत्वं न बोध्यते। एकपङ्क्तेरपि विवक्षणात्। एवं "याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सह भोजनम्। सद्यः पतति कुर्वाणः पतितेन न संशय" इत्यादौ एकैकपात्रभोजनस्यैव सद्यः पातहेतुत्वं प्रत्याय्यते। तत्र तादृशार्थस्यैव सहशब्देन विवक्षणात्। अथ नामार्थस्यैव सहार्थविशेष्यतयान्वयोपगमे पुत्रेण सह नागच्छत्ययमित्यादौ सहशब्दार्थपुत्रसाहित्याभाव एव पुरुषांशे नञा बोध्यतइत्युपगन्तव्यम्। तच्च नोपपद्यते। तथा सत्याख्यातार्थोद्देश्यतावच्छेदकतयैव नञर्थमानस्यो पगन्तव्यतया प्रसज्यप्रतिषेधस्थले निषेधस्य तं प्रति प्राधान्येन माननियमव्याघातात्। एवमनागच्छन्तमपि पुरुषमधिकृत्य तथा प्रयोगात्तत्रायोग्यताप्रसङ्गाच्च। एतेन तत्र पर्युदासनञ्घटितक्रियायोगपरित्याग इत्युक्तावपि न प्रतीकारः। न च तदागमनाभावकाल एव पुरुषान्वयी सहशब्दार्थः। तथा च पुत्रागमनाभावकालावच्छिन्नपुरुषे वर्त्तमानकालावच्छिन्न आगमनाभावः प्रतीयतइति न का चिदनुपपत्तिरिति वाच्यम्। यत्रास्य पुत्र आयाति न स्वयं तत्रापि तादृशप्रयोगात्। तत्र च पुत्रागमनकालावच्छिन्नस्यागमनकर्तृत्वाभावस्य सत्त्वे ऽपि पुत्रागमनाभावकालावच्छिन्नपुरुषे वर्त्तमानकालावच्छिन्नागमनाभावस्यासत्त्वेनायोग्यतापातात्। मैवम्। सहशब्दार्थस्तत्क्रियाकालः क्व चित्तत्क्रियान्वयिप्रथमान्तपदार्थे ऽन्वेति। क्व चिच्च समभिव्याहृतक्रियायाम्। सपुत्र आगच्छतीत्यस्य पुत्रेण सहागच्छति य इति विग्रहात् प्रथमान्तान्यपदार्थ एव पुत्रागमनकालान्वयो, न तु क्रियायामिति न समासानुपपत्तिः। न चान्यपदार्थपुरुषालाभः। न चैवं समासलभ्यस्य पुत्रागमनकालावच्छिन्नस्य पुंसो विग्रहवाक्येनापि प्रतिपादनाद्बहुव्रीहिमात्रस्यैव नित्यसमासत्वमिति भज्येतेति वाच्यम्। बहुव्रीहिमात्रस्य तथात्वानियमात्। प्रथमान्तानुपस्थाप्यान्यपदार्थबोधकबहुव्रीहेरेव तत्त्वाभ्युपगमात्। अत्र चान्यपदार्थस्य प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वात्। न च दृष्टे द्वये गत इति वत् प्रथमार्थे बहुव्रीहेरसाधुत्वमिति वाच्यम्। अनेकमित्याद्यनुशिष्टबहुव्रीहावेव तन्नियमात्। अत्र च सूत्रान्तरेण तद्विधानात्। अत एव तदारम्भो ऽपि। पुत्रेण सह नागच्छतीत्यादौ च क्रियायामेव तादृशसहार्थान्वय इति पुत्रागमनकालीनागमनकर्तृत्वाद्यभावः प्रथमान्तार्थे प्रतीयतइति सर्वं सुस्थम्। भारमनुद्वहन्तं पुत्रमनुग-

हन्त्यामपिगर्दभ्यां, "सहैव दशमिः पुत्रै" रित्यादौ सह वर्त्तमानेत्य-ध्याहाराद्वर्त्तमानत्वक्रियामादायैव साहित्यबोध इति वदन्ति।

इत्थं भूतलक्षणइत्यनेन लक्षणवाचिपदात्तृतीया ऽनुशिष्यते। लक्षणत्वं च व्यावर्तकत्वं तच्च विशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणा-भावप्रतियोगित्वम्। तदाश्रयश्च धर्मो द्विविधो विशेषणमुपलक्षणं च। विद्यमानं सद्व्यावर्तकं विशेषणम्। पुरुषादौ वर्त्तमानकालाव-च्छेदेन विद्यमानो दण्डादिः। अविद्यमानं व्यावर्तकमुपलक्षणम्। तापसादेः कालान्तरीणजटादिकम्। विशेषणस्य संबन्धो मतुवा-दिभिः प्रत्याय्यते। अतीतस्यार्थे विहितानांवर्त्तमानसंबन्धार्थकत्वात्। अतो जटाभिस्तापस इत्यादावविद्यमानजटादेः संबन्धविवक्षया म-तुवाद्यनवकाशात् तृतीया। तथा चाविद्यमानस्यापि प्रत्यायनात्। विशेषणवाचि पदादपि तृतीया। यथा ज्ञायमानत्वेन लिङ्गं करण-मित्यादौ। अथ तत्र ज्ञायमानत्वादिवैशिष्ट्यं तृतीयया लिङ्गादौ न प्रत्याय्यते अपि तु पदार्थैकदेशे करणत्वादावेव तदवच्छिन्नत्वमिति चेत्तथापि सा विशेषणतृतीयैव। अनुशासनान्तराभावात्। वस्तुतो लिङ्गादौ ज्ञायमानत्वादिवैशिष्ट्यबोधने ऽपि संबन्धविधया करण-त्वज्ञायमानत्वाद्योरवच्छेद्यावच्छेदकभावभानसंभवादेकदेशान्वय-स्वीकारो ऽनुचितः। न च संबन्धविधया करणत्वप्रकारे ऽवच्छि-न्नत्वभाने ऽप्येकदेशान्वयध्रौव्यमिति वाच्यम्। करणाभेदरूपे कर-णत्वे करणस्य संबन्धविधया भासमाने ज्ञायमानत्वावच्छिन्नत्वस्या-वच्छेदकतया भानोपगमेनैकदेशान्वयं विनाप्यवच्छेद्यावच्छेदक-भावभानात्। अथ दण्डवानयमासीद्दण्डी गतवानित्यादौ दण्डस्या-तीततया विशेषणत्वासंभवान्मतुवाद्यनुपपत्तिरिति चेन्न। प्रकृतशा-ब्दप्रयोगाधिकरणकालावच्छिन्नस्येव विधेयान्तरसमभिव्याहारस्थले तदधिकरणकालावच्छिन्नसंबन्धस्यापि मतुवादिना प्रत्यायनात्। त-त्रातीतकालसत्त्वादिरूपविधेयाधिकरणातीतादिकालावच्छिन्नसंब-न्धस्यैव मतुवाद्यर्थत्वात्। अविद्यमानो ऽपि दण्डादिर्धर्मान्तरसंब-न्धसमानकालीनतया धर्मान्तरान्वयिनि विशेषणम्। तत्प्रकारेण भासमाने धर्मान्तरान्वयबोधो विशिष्टवैशिष्ट्यमित्युच्यते। न त्वसा-वन्वयिन्युपलक्षणम्। न वा तादृशबोधस्तदुपलक्षितान्वयबोध इ-त्युच्यते। क्वचिद्विधेयान्तरसमानकालीनमपि विशेषणं तदनन्व-यितया तदन्वयिन्युपलक्षणमुच्यते। यथा रूपवान् रसवानित्यादौ रूपादिकं रसान्वयिनि। सास्नावान् गोपदवाच्य इत्यादौ सास्नादि-कं गवादिपदवाच्ये। क्वचिद्धर्मिसंबद्धधर्मान्तरसंबन्धितावच्छेद-

कतया धर्मान्तरसंबन्धिन्युपलक्षणमतो दण्डपुरुषावित्यादिसमूहालम्बनबोधो दण्डाद्युपलक्षितपुरुषादिविषयको न तु विशिष्टविषयक इत्युच्यते । विशेष्यसंबन्धासंबन्ध्यपि तत्संबन्धितावच्छेदकतया तद्वति विशेषणम् । अत एव संज्ञाविशिष्टमंड्यादिज्ञाने संज्ञादेर्विषयत्वमनङ्गीकुर्वतां प्राभाकराणां प्राचीननैयायिकानां च मते तद्व्यक्तिज्ञानविषयतयैव विषयतावच्छेदकत्वात्संज्ञादेः प्रकारस्य ज्ञानविषयाविशेषणत्वम् । अत एव द्वित्वनाशकालीनायां द्वे द्रव्ये इति बुद्धौ न द्वित्वविषयकत्वमपि तु द्वित्वविशिष्टविषयकत्वमेव, द्वित्वरूपविशेषणधीजन्यत्वादित्याचार्याः । एवमप्रतियोगित्वाविशेषेऽपि घटसामान्याभावादिप्रतियोगिनि घटत्वादिकं विशेषणं नीलादिकमुपलक्षणमित्युच्यते । क्वचिच्च विद्यमानमप्यतद्व्यावृत्तिन्यूनाधिकवृत्तितया तत्र न विशेषणमित्युच्यते, किं तूपलक्षणम् । यथा विद्यमानापि जटा तापसउपलक्षणं, न तूपलक्ष्यतावच्छेदकशमदमादिवद्विशेषणमित्यलम् । क्वचिदविशेषणस्यापि संबन्धो मत्वर्थीयेन बोध्यते । घटो ऽयं विनाशीत्यादिप्रयोगदर्शनादिति दीधितिकृतः । तदसत् । आवश्यकार्थधातूत्तरणिनिप्रत्ययेनापि तत्र विनाशिपदव्युत्पत्तेरिति ॥ इति तृतीया ॥

ब्राह्मणाय गां ददातीत्यादौ संप्रदानचतुर्थ्या ब्राह्मणादिसंप्रदानत्वं दानादौ बोध्यते । संप्रदानत्वं च तुल्यमात्रसाधारणक्रियाकर्मसंबन्धितया कर्त्रभिप्रेतत्वम् । क्रियाकर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वं तद्व्यापारसंबन्धस्तन्निष्ठफलभागित्वमेव । तथा च क्रियाजन्यफलभा- [illegible]

[illegible]

[illegible]

तस्य संप्रदानत्वम् । अथ निरुक्तस्य संप्रदानत्वस्य कर्मत्वस्याविशेषः । कर्तुरीप्सितेति सूत्रेण कर्त्तुं, क्रियया व्याप्तुमिष्टस्य कर्मसंज्ञाविधानात् । क्रियाया व्याप्तुमिष्टत्वमपि हि क्रियाजन्यफलभागितयेच्छाविषयत्वमेव । न च तथायुक्तमित्यनेन तद्भागितया ऽनभिप्रेतस्यापि तदाश्रयस्य तत्संज्ञाविधानात्, कर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वमेव न त्विच्छागर्भम् । संप्रदानत्वं त्विच्छागर्भमतो भेदः । कर्मत्वस्येच्छाघटितत्वे सूत्रे तद्वैयर्थ्यापत्तेः । न च तदाश्रयत्वेनानभिप्रेतस्यापि कर्मत्वे तत्साधारणक्रियाजन्यफलशालित्वेष्टस्यापि प्रमादेः कर्मतोपपत्ताविच्छाघटिततत्सूत्रवैयर्थ्यमेवेति वाच्यम् । इच्छाघटितस्य निरुक्तरूपस्य यत्र बाधस्तत्र तादृशरूपमपि कर्मप्रत्ययेन

प्रतिपाद्यतद्द्वयेतत्प्रतिपादनाय सूत्रद्वयप्रणयनात्। अत एव यत्रौदनस्य गलाधः संयोगेच्छया यो व्यापारस्ततो विषादेरपि तत्संयोगस्तत्र विषादौ क्रियाजन्यफलशालित्वाभावबाधे ऽपि तेन रूपेणेच्छाविषयत्वाभावो ऽबाधितस्तत्र विषमनेन न भुज्यतइति प्रयोगोपपत्तिः। इच्छाघटितकर्मत्वतात्पर्येण च दैवाद्विषं भुज्यतइति प्रयोगस्य चोपपत्तिः। न च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वेनोद्देश्यत्वं कर्मत्वम्। तदनवच्छेदकफलशालित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वमिति विशेषः। स्वस्वत्वध्वंसावच्छिन्नत्याग एव ददात्यर्थो न तु परस्वत्वफलावच्छिन्नो ऽपीति वाच्यम्। उपेक्षायामपि ददातेर्मुख्यार्थतापत्तेः। नैवम्। फलाश्रयतयेष्टत्वमेव हि कर्मत्वम्। फलसंबन्धितयेष्टत्वं संप्रदानत्वम्। ब्राह्मणादिश्च न त्यागजन्यस्वत्वाश्रयतया दातुरिष्टो ऽपि तु तन्निरूपकतयेत्यतो न तस्य कर्मता। न चाश्रयत्वमपि संबन्धविशेष इति गवादेरपि संप्रदानत्वं दुर्वारम्। आश्रयत्वेनाभिप्रायस्थले कर्मसंज्ञया बाधादन्य एव हि संबन्धः संप्रदानताघटक इति यद्युच्येत, तदा वृक्षायोदकमासिञ्चति, पत्ये शेते, इत्यादौ सेकजन्यजलसंयोगशयनजन्यप्रीत्याद्याश्रयतयाभिप्रेतस्य वृक्षपत्यादेः संप्रदानत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वभिन्नफलसंबन्धस्य संप्रदानत्वशरीरे निवेशेन सामञ्जस्यात्। वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यादौ द्रवद्रव्यक्रियानुकूलव्यापारो धात्वर्थः। सम्प्रदानतानिर्वाहकसंयोगश्च न तादृशधात्वर्थतावच्छेदक इति तदाश्रयत्वं निरुक्ताश्रयताभिन्नमेवेति तत्प्रकारकाभिप्रायविषयवृक्षादेः संप्रदानतानिर्वाहात्। न च पत्ये शेतइत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकफलाप्रसिद्ध्या तदनुपपत्तिः। भेदप्रतियोगिप्रविष्टधात्वर्थतावच्छेदके फलत्वानिवेशेन प्रसिद्धिसंभवात्। एवं च ब्राह्मणायेत्यादौ ब्राह्मणनिरूपितत्वेनेच्छाविषयगोनिष्ठस्वत्वजनकत्यागकर्त्तेति बोधः। निरूपितत्वेन कर्त्तुरिच्छाविषयत्वं द्वितीयान्तार्थगोवृत्तित्वान्वयिधात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वान्वयिचतुर्थ्यर्थः। स्वत्वजनकत्यागश्च ददात्यर्थः। अत्र केचित्। ददातियोगे धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वनिरूपकत्वमेव संप्रदानत्वं तदेव च मुख्यम्। तथा च तत्र निरूपितत्वमात्रं चतुर्थ्यर्थो धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वे ऽन्वेति। अत एव श्राद्धस्य पित्रपेक्षया यागत्वमेव। दानत्वं तु ब्राह्मणापेक्षयेति शूलपाणि। तन्न त्यज्यमाने ऽर्थे पितॄणां स्वत्वानुत्पत्त्या संप्रदानत्वासंभवात्। स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं यदि संप्रदानत्वं स्यात्तदा पितॄणामपि तथात्वाक्षतेः, पित्रपेक्षयापि दानत्वं स्यात्। नहि श्राद्धेपितॄणां स्वत्व-

भागित्वेन नोद्देश्यत्वम् । पितरेतत्ते ऽन्नं स्वधेत्यादिधात्वरूपत्यागाभिलापस्य स्वधार्थत्वाच्चतुर्थ्याः स्वत्वभागितयैव पित्रादेरुद्देश्यत्वबोधकत्वात् । स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यस्यापि पित्रादेः स्वीकाराभावाच्च स्वत्वं ब्राह्मणानां तथानुद्देश्यत्वे ऽपि स्वत्वं प्रतिपत्तितो जायते । अनुद्देश्यत्वे ऽपि च संप्रदानत्वमुपपादितमेव । पितॄणामिव ब्राह्मणानामपि च स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वमविरुद्धम् । धात्वर्थतानवच्छेदकफलभागितया यत्र संप्रदानत्वे वृक्षायोदकं सिञ्चति, पत्ये शेत इत्यादौ तत्रोद्देश्यत्वांशानिवेश आवश्यकः । यत्रान्योद्देशेन सिक्तजलस्य दैवाद्वृक्षसंयोगो ऽन्योद्देशेन शयनादिजन्य पत्यादेः फलसंबन्धस्तत्र तथा प्रयोगविरहात् । अत एव तत्र चतुर्थ्यर्थः स्वनिष्ठतया कर्त्रभिप्रेतस्तत्फलं प्रति जनकत्वम् । तच्च सेकादिक्रियायामन्वेति । भाष्ये च तत्र संप्रदानत्वम् । उद्देश्यत्वगर्भसंप्रदानत्वस्य लाघवाच्छक्तेरितरत्र लक्षणाया अभ्युपगमात् । पितृभ्यो दद्यादित्यादावनिर्धारितपर्यन्तसंप्रदाने चतुर्थी । तत्त्वं च तत्र त्यागजन्यस्वत्वभागितयोद्देश्यत्वमेव । अथ जलान्तरस्य वृक्षादिगतजलसंयोगादिरिच्छाविषयो ऽन्येन च जलान्तरोद्देशेन सिक्तजलादेर्वृक्षादिसंयोगजन्यत्वापि वृक्षायोदकमभिषिञ्चति जल इत्यादिप्रयोगापत्तिः । तत्प्रयत्नविषयस्य फलेनानुपपन्नत्वात् । तेन कर्तृविशेष्यमूलकर्तृव्यक्ताभिप्रायो भावान्तरसंयोगानुपपत्तिजलवायच्छिन्नेच्छाविषयत्वस्य च वृक्षसंयोगादावभावात् । एवं नदीपूर्णालम्बनेच्छाजन्यनाशाच्यप्रतिबन्धकत्वादप्यस्तीति चेत् । वृक्षादिनिष्ठत्वेनेच्छैव हि चतुर्थ्यर्थः । तथाच स्वाभिमतसंयोगादिजनकत्वस्य जलपरम्परासंबन्धेन सेकादिक्रियायामन्वयः । अन्ततो न यत् क्रियाव्यक्तौ जलसंयोगादिर्वृक्षादौ जन्यते तत्र वाक्यान्तराभिसुजलान्तरेच्छायाः स्वाभिमतसंयोगादिजनकत्वस्य परम्परया ऽपि तदन्यत्वाभावाच्चोभयाभिमतसंयोगादिविषयेच्छाविषयोक्तसंबन्धेन वर्तन्ते । अत्रेदं बोध्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकत्यागजन्यस्वत्वभागित्वस्य संप्रदानसंप्रदानवाक्यत्वे ममोद्देशेन यद्दत्तं तत् तादृशत्वेन द्रव्यं ब्राह्मणे दानमित्यत्राप्याप्यत्वा अपि स्वत्वस्य प्रामाणिकतया संप्रदानत्वेन विवक्षणे दानमिति व्यवहारापत्तेः । तत्र चतुः स्वत्वमेव पर्याप्तं संभवति न तु तत्राप्यर्थ इति वाच्यम् । त्यागस्यैव स्वत्वाजनकत्वानुपपत्तेः । तथा च सर्वेषामेवोद्देश्यत्वान्वयः । अस्तु च पितृभ्यो दद्यादित्यत्रापि गुणत्वेनैव संप्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः । अस्तु वा तत्र स्वत्वोद्देश्यत्वार्थीभूतत्वात्तत्रैव गुणप्रधानभावपरिकल्पनया संप्रदानत्वं पितृणामविरुद्धं न

तेषां संप्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थो धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वान्वयि निरूपितत्वं स्वत्वस्य च स्वत्वध्वंसेच्छारूपे त्यागे जनकत्वस्वेच्छाधीनत्वोभयसंबन्धः । तल्लाभश्च विशिष्टस्य धातुशक्यतामते शक्तिलभ्य एव, तदन्तर्भावेणैव शक्त्युपगमात् । फलव्यापारयोः पृथक् धात्वर्थतामते, आकाङ्क्षाबलादेव तादृशसंबन्धलाभः । पितृभ्यो दद्यादित्यत्र च धात्वर्थान्तर्गतस्वत्वे चतुर्थ्या पित्राद्यन्वयी निरूपितत्वरूपो मुख्यो ऽर्थो बाधितत्वान्न प्रत्याय्यते, अपि तु निरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वरूपो लक्ष्यार्थ एव । ददातिस्तु तत्र मुख्य एव, श्राद्धस्यापि ब्राह्मणापेक्षयादानत्वात् । श्राद्धे ब्राह्मणस्य संप्रदानतानिर्वाहायास्ति चोद्देश्यतापि ब्राह्मणस्येत्यादिकमभिदधानस्य शूलपाणेरपि संप्रदानत्वशरीरउद्देश्यत्वांशपरित्यागे निर्भरो ऽवगम्यते । कर्मणायमभिप्रैतीति प्रणयतो महर्षेः पाणिनेरपि संमतो ऽयमर्थः । शत्रवे भयं ददातीत्यादौ जनयतीति भाक्तो ऽर्थः । एवं चोत्पादकव्यापाररूपे धात्वर्थे भयरूपं फलं तद्योगितयोद्देश्यत्वात् शत्र्वादेः संप्रदानत्वम् ।

युद्धाय संनह्यतइत्यादौ संनहनादिक्रियाजन्यफलासंबन्धायुद्धादेर्न संप्रदानतानिर्वाह इति नेयं संप्रदानचतुर्थी अपि त्वेन्धानाहर्तुं व्रजतीत्यर्थे एधेभ्यो व्रजतीत्यत्रेव युद्धं कर्तुं सोढुं वा संनह्यतइत्यर्थविवक्षया क्रियार्थोपपदेति सूत्रान्तरेण तस्य च स्थानिनो ऽप्रयुज्यमानस्य क्रियार्थोपपदस्य तुमुन्नन्तधातोः कर्मणि स्वार्थनिष्ठकर्मत्वे विवक्षिते स्वोत्तरं चतुर्थीत्यर्थः । तथा चाहरणकरणसहनाद्युद्देश्यकत्वं तादृशचतुर्थ्यर्थ इत्यवधेयम् । अथ द यग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यादावग्न्यादेरिव "सर्वभूतेभ्य उत्सृष्टं मयैतज्जलमूर्जितमि" त्यादौ सर्वप्राणिनामिव पशुना रुद्र यजतइत्यादावपि त्यागविशेषरूपक्रियायां रुद्रादेरनिराकर्तृसंप्रदानतया चतुर्थी स्यादिति चेन्न । गौरवितप्रीतिहेतुक्रिया यज्यर्थः । तदर्थतावच्छेदकफलं प्रीतिस्तदाश्रयतया रुद्रस्य विवक्षितत्वात्कर्मसंज्ञकत्वेन द्वितीयैव न तु चतुर्थी । त्यागात्मकतादृशक्रियायां निरुक्तानिराकर्तृसंप्रदानत्वे सत्यपि तदविवक्षणात् । प्रीतिभागितयोद्देश्यत्वरूपसंप्रदानत्वाविवक्षायां च रुद्राय यजतइत्यपि प्रयोगः । उभयविवक्षायां परत्वेन कर्मसंज्ञया बाधाद्द्वितीयैव । जुहोत्युत्सृजत्यादेः प्रीतिरूपफलावच्छिन्नत्यागावबोधकतया त्यागरूपक्रियाजन्यप्रीतिभागिनो देवतादेस्तत्कर्मताविरहाच्चैव प्रजापतिं जुहोति भूतान्युत्सृजतीत्यादयः प्रयोगाः ।

रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यत्र ददातिर्न त्यागार्थको अपि तु पराधीनीकरणार्थको गौणः । तदायत्तीकरणं च प्रकृते तत्कर्तृकनिर्णे-

अनेच्छाप्रकाशको व्यापारः । तदेकदेशे कर्तृत्वे रजकस्य संबन्धवि वक्षायां शेषिकी षष्ठी । हन्तुः पृष्ठं ददातीत्यत्र तत्कर्तृकताडनानुमितिप्रकाशकव्यापार एव ददात्यर्थः । तदेकदेशे कर्तृत्वे हन्तुः संबन्धविवक्षायां षष्ठी । एवं संवाहकस्य चरणं ददातीत्यादावूहनीयम् ।

नारदाय रोचते कलह इत्यादौ रुच्यर्थानामित्यनुशासनेन प्रीतिजनकतारूपरुच्यर्थघटकप्रीतिभागिनः संप्रदानसंज्ञा विहिता, तत्र चतुर्थ्यर्थं आश्रितत्वं प्रीतावन्वेति । तादृशक्रियाश्रयतया कलहादेः कर्तृता ।

पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यत्र स्पृहाविषयपुष्पस्य स्पृहेरीप्सित इत्यनेन संप्रदानत्वाच्चतुर्थी तदर्थो विषयित्वं तस्येच्छारूपक्रियायामन्वयः ।

पुत्राय क्रुध्यतीत्यत्र क्रुधद्रुहेत्यादिसूत्रेण कर्मणः संप्रदानसंज्ञा । तत्रापि चतुर्थ्यर्थो विषयित्वं कोपे ऽन्वेति । क्रोधस्य द्वेषविशेषात्मकतया भक्तिश्रद्धादिवत् ज्ञानविशेषरूपत्वेन वा सविषयकत्वात् । एवं शत्रवे द्रुह्यतीत्यादावपि तेनैव संप्रदानत्वं द्रोहो ऽपचिकीर्षा अहितेच्छेति यावत् । अहितभागितयेच्छाविषयता तन्निरूपकत्वं चतुर्थ्यर्थ इच्छान्वयी, अहितान्वय्याधेयत्वं वा । अतः कर्मणेत्यादिसूत्रस्याविषयः ईर्ष्या अक्षान्तिः । परोत्कर्षासहिष्णुता । परोत्कर्षगोचरो द्वेष इति तद्विषयस्य परस्य तेनैव संप्रदानता । असूया निर्गुणिदोषा विष्करणम् । तद्विषयस्याप्यनेन संप्रदानता विषयताविशेषस्तत्र चतुर्थ्यर्थः ।

विप्राय शतं धारयतीत्यादौ धारेरुत्तमर्ण इत्यनेन धनिकविप्रादेः संप्रदानता । अथ को ऽयं धार्यर्थः न तावद् द्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परद्रव्यादानम् । तथा सत्यादानात्परतो धारयतीति प्रयोगानुपपत्तेः । आदानस्यावर्तमानत्वात् । न चेष्टापत्तिः । आपरिशोधनं तथा प्रयोगात् । नापि तादृशादानध्वंसः । अधमर्णस्य तदकर्तृत्वात् । नचादानमिच्छाविशेषस्तद्धतः पुंसस्तदाश्रयतया तत्कर्तृत्वघटद्ध्वंसाश्रयतया तत्कर्तृत्वमप्यक्षतमिति वाच्यम् । एवमप्यादानध्वंसस्य परिशोधनोत्तरमपि सत्त्वेन तदानीमपि धारयतीति प्रयोगापत्तेः । न च परिशोधनप्रागभावविशिष्टो निरुक्तादानध्वंसस्तथा । [illegible] परिशोधनप्रागभावदशायां परिशुद्धमृणमादाय [illegible]

[illegible]

च पुनर्गृहीत्वा पुनः परिशोधनीयं तदादाय धारयतीत्यापत्तेः । तदी-

यपरिशोधनस्यापि स्वकर्तृव्यतयापूर्वाभ्युपगमविषयत्वात्। तत्प्रागभावस्य पूर्वपरिगृहीतशोधनोत्तरमपि सत्त्वात्। न च स्वप्रतियोग्यादाननिर्वाहकाभ्युपगमविषयीभूतं यद् द्रव्यदानं एकक्षणावच्छिन्नैकाधिकरणवृत्तित्वसंबन्धेन तद्विशिष्टान्यप्रागभावविशिष्टादानत्वं सत्तथा। उक्तस्थले चोदीच्यपरिशोधनप्रागभावः प्रथमादानप्रयोजकाभ्युपगमविषयपरिशोधनविशिष्टः। प्रथमपरिशोधनप्रागभावश्च प्रथमपरिशोधनोत्तरं नास्त्येवेति नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। एवमपि यस्य ऋणस्य परिशोधनमप्रसिद्धं तदादानपूर्वकालीनस्य तावद् द्रव्यं मया तुभ्यं देयमित्यभ्युपगमस्य तदुत्तमर्णोद्देश्यकत्वेन स्वकर्तृकाप्योद्देश्यकतावद्द्रव्यदानमेव विषय इत्युपेयम्। तदुत्तमर्णोद्देश्यकतत्कर्तृकतावद्द्रव्यदानस्याप्रसिद्धत्वात्। तथा चान्योद्देश्यकतावद्द्रव्यदानोत्तरं तदभ्युपगमविषयद्रव्यदानाविशिष्टान्यप्रागभावासत्त्वादाद्यारयतीति व्यवहारानुपपत्तिरिति चेत्। अत्राहुः। ऋणग्रहणेनाधमर्णनिष्ठः परिशोधननाश्यो दृष्टविशेषो जन्यते। तेनैवादृष्टेन ऋणमपरिशोध्य मृतस्य नरकादिकम्। तथा च द्रव्यान्तरदानाभ्युपगमपूर्वकपरदत्तद्रव्यादानजन्यादृष्टविशेषवत्त्वमेवधारयतेरर्थः। तद्दृष्टकदानान्वयि कर्तृत्वं तत्र चतुर्थ्यर्थः। न च ऋणाशोधनमेव दुरदृष्टजनकमुपपातकमध्ये तस्य परिगणनात्, न तु ऋणादानम्। तस्य तथात्वे मानाभावादिति वाच्यम्। ऋणादानस्य दुरदृष्टविशेषजनकत्वे ऽपि परिशोधनेन तस्य नाश इति बोधनायापरिशोधनस्य नरकरूपफलोपधानप्रयोजकत्वाभिप्रायेण तस्योपपातकमध्ये परिगणनोपपत्तेः। ऋणमादायापरिशोधकस्य नरकभागितया ऋणादानस्यैव दुरदृष्टसाधनतायाः कल्पनीयत्वात्। गृहीतर्णपरिशोधनापेक्षया लघुत्वात्। अपरिशोधनस्य हेतुत्वे परिशोधनपूर्वकाले ऽप्यपरिशोधनसत्त्वे दुरदृष्टोत्पत्तेरावश्यकतया परिशोधनस्य तन्नाशकतया आवश्यकतया ऽस्माकं तत्कल्पनाधिक्यविरहात्। परिशोधनोत्तरकालं परिशोधनाभावसत्त्वेन तद्बलात्तदुत्तरमदृष्टवारणाय परिशोधनध्वंसस्य प्रतिबन्धकतायाः कल्पनीयतया भवन्मते गौरवाच्च। न च परिशोधनानुत्तरमरणमेव पापजनकं वाच्यम्। तथा च नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। गृहीतद्रव्यमपरिशोध्यमरणस्थले तद्द्रव्यपरिशोधनाप्रसिध्या तदनुत्तरत्वादिघटितरूपेण हेतुतायाः कल्पयितुमशक्यत्वादित्यलम्। यूपाय दारु इत्यादौ न संप्रदान चतुर्थी, अपि तु तादर्थ्ये सूत्रान्तरेण। तादर्थ्यं च स एवार्थः प्रयोजनमस्य तत्त्वम्। समभिव्याहृतपदार्थे तादर्थ्यविवक्षायां तद्वा-

वाचकाच्चतुर्थीति तदर्थः । प्रयोजनत्वं चात्र न जन्यत्वम् । दुःखादेः पापादिजन्यतया दुःखाय पापमित्याद्यापत्तेः, नापि जन्यतयेच्छाविषयत्वम् । स्वर्गादेः पुण्यादिजन्यत्वेनेच्छाविषयत्वात् स्वर्गाय पुण्यमित्याद्यापत्तेः । तथा सति पक्तुं व्रजतीत्यर्थे पाकाय व्रजतीति निर्वाहाय तुमर्थेतिसूत्रप्रणयनवैयर्थ्यात्, पाकादेर्निरुक्तव्रजनार्थतयैव तद्वाचकपदाच्चतुर्थ्युपपत्तेः । अपि तु समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वं तत्प्रयोजनत्वं तत्प्रयोजनत्वरूपतादर्थ्यं च तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वं चतुर्थ्यर्थः । प्रथमेच्छायां यूपादेः प्रकृत्यर्थस्य दारुणो यूपेच्छाधीनेच्छाविषयतक्षणादिरूपव्यापारवत्तया यूपार्थत्वमिति तद्विवक्षया यूपपदाच्चतुर्थी । इच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वं चतुर्थ्यर्थः । प्रथमेच्छायां यूपादेः प्रकृत्यर्थस्य विषयतया ऽन्वयः । एवं रन्धनाय स्थालीत्याद्यूह्यम् । तत्र तादृशव्यापारस्तण्डुलधारणादिः पुण्यादेः स्वर्गेच्छाधीनेच्छाविषयव्यापारानाश्रयतया न स्वर्गाय पुण्यमित्यादिप्रयोगो, व्रजनादेः पाकानुकूलव्यापारानाश्रयतया न पाकाय व्रजतीत्यादावनेन चतुर्थीति तुमर्थाच्चेत्यादिसूत्रम् । तदर्थश्च तुमन्तपदधातुना यादृशो ऽर्थः प्रत्याय्यते । समभिव्याहृतक्रिया ऽन्वितदर्थपरात्तद्धातुघटितभावकृदन्ताच्चतुर्थीति । पक्तुं व्रजतीत्यत्र तुमुन्नन्तेन व्रजने पाकविषयेच्छाधीनेच्छाविषयत्वं बोध्यते । तुमुन्ण्वुलावितिसूत्रेण समभिव्याहृतक्रियायां प्रकृतक्रियासमानकर्तृकत्वसहिततदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपतदर्थकत्वेन विवक्षितायां तुमुन्ण्वुलोर्विधानात् । एतत्सूत्रस्यापि स्वर्गाय पुण्यमित्यादिर्न विषय इति सो ऽसाधुरेव । यथाऽऽहर्तुं व्रजतीत्यर्थे एधेभ्यो व्रजतीत्यत्र एधस्य न व्रजनप्रयोजनत्वं सिद्धत्वात् । व्रजनस्य तदनुकूलव्यापारानाश्रयत्वाच्चेति न तादर्थ्येति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्नापि तुमर्थादित्यादेरेधपदस्य क्रियारूपभाववचनत्वाभावादिति तत्र क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी । तदर्थश्च क्रियार्थोपपदस्तुमन्तो यो धातुस्तदप्रयुक्तस्य तत्कर्म तत्प्रयोगं विना तदर्थकर्मतया यद्विवक्षितं तद्वाचकाच्चतुर्थीति । तत्र आहर्तुमिति तुमन्तार्थः समभिव्याहृतक्रियान्वयिस्तदर्थकर्मत्वान्यथ्याहरणं, तादृशार्थकर्मतया एधस्य विवक्षितत्वात्तत्र चतुर्थी । चतुर्थ्या यथार्थस्तत्कर्मकाहरणप्रयोजनत्वम् । पाकाय व्रजतीत्यादौ पाकं कर्तुमित्यर्थविवक्षायामनेनैव सूत्रेण चतुर्थ्युपपत्तावपि यदा पाककर्तृच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपं न व्रजनस्य विवक्षितमपि तु पाकेच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपं पाकार्थक-

त्वमेव तत्रापि चतुर्थ्युपपत्तये तुमर्थादिति सूत्रम्। अश्वाय घास इत्यादावश्वपदस्याश्वभोजनपरतया तादर्थ्यचतुर्थ्येव। आह्रियते इत्यस्याध्याहारेणाश्वं भोजयितुमाह्रियतइत्यर्थविवक्षया क्रियार्थोपपदेत्यादिसूत्रेण चतुर्थ्युपपत्त्या अश्वपदस्य मुख्यार्थपरत्वोपपादने ऽपि अश्वघास इत्यत्राश्वपदस्य तद्भोजनपरतायास्तादर्थ्यचतुर्थ्याश्चावश्यकता। अन्यथा ऽऽहृतपदसापेक्षतया चतुर्थीसमासानुपपत्तेः। न च तथापि समासानुपपत्तिः, रन्धनाय स्थालीत्यादौ तद्वारणाय चतुर्थी तदर्थेतिसूत्रेण समासे प्रकृतिविकारभावस्य नियामकत्वानुसरणादिति वाच्यम्। आरामगृहाश्वघासादौ चतुर्थीतियोगविभागेन शाब्दिकैः समासोपपादनात्। नमः स्वस्त्यादिशब्दयोगे ऽपि, तदर्थविशेषणवाचकपदाश्रमः स्वस्तीत्यनेन चतुर्थ्यनुशिष्यते। नमः शब्दार्थस्त्यागो नमस्कारश्च यथो ऽर्थः शिवाय नम इत्यादौ त्यागार्थकः। चतुर्थ्या च तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेरुद्देश्यत्वं प्रत्याय्यते। त्यागश्च यदि शिवस्यायं भवत्वित्यादिफलेच्छाधीनस्वस्वत्वाभावेच्छारूपस्तदा त्यागोद्देश्यत्वं त्यागजनकेच्छायाः स्वत्वभागितया विषयत्वम्। यदि च त्यागरूपेच्छैव स्वस्वत्वाभावमिवान्यदीयत्वेन त्यज्यमानगतं स्वत्वमपि तत्र विषयी करोति, न तु तज्जनकेच्छां तदा स्वभागितया त्यागविषयत्वमेव तदुद्देश्यत्वम्। शिवादेर्विग्रहवतो स्वीकाराभावात् तदाकारतया ध्यातमन्त्रस्य त्यागोद्देश्यतामते तदभावाच्च। त्यज्यमानोपचारादौ स्वत्वाभावे ऽपि तदीयत्वेन द्रव्ये स्वत्वावगाहिनीच्छा विसंवादरूपैव। द्रव्यनिष्ठे ऽन्यदीयस्वत्वे बाधितं शिवादिनिरूपितत्वं शिवादिनिरूपितप्रसिद्धस्वत्वान्तरे वा बाधितं तत्तद्द्रव्यसंबन्धमवगाहते। न च स्वत्वान्तररूपफलेच्छां विना स्वस्वत्वाभावगोचरेच्छैव न संभवतीति शिवादिस्वत्वं त्यागस्यैवविषय इति पक्षो ऽसंभवदुक्तिक इति वाच्यम्। स्वस्वत्वाभावविषयकेच्छायाः पुण्यादिरूपफलजनकत्वात्तद्विषयस्य पुण्यादिजनकतावच्छेदकस्यापि पुण्यादिफलकत्वात्। अन्यथा स्वस्वत्वस्यापीष्टाजनकतया स्वतो ऽपुरुषार्थतया च प्रथममपि तदिच्छाया असम्भवेन प्रथमकल्पस्यापि हेयत्वापातात्। तत्र च प्रथमकल्पे स्वस्वत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वं, जन्यता संबन्धेन तादृशेच्छावत्त्वं वा चतुर्थ्यर्थः। तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेर्विषयताविशेषसंबन्धेनान्वयः। द्वितीयकल्पे च विषयिताविशेष एव चतुर्थ्यर्थः। तत्र च निरूपितत्वसंबन्धेन शिवादेरन्वयः, नमः पदार्थत्यागस्य च विषयिताविशेषसंबन्धेन द्रव्ये ऽन्वयः। द्रव्यस्यैव वा विशेष्यतया मासमानत्यागे

विषयिताविशेषसम्बन्धेनान्वयः। न च प्रथमान्तपदार्थस्य मुख्यविशेष्यतानियमः। भूतले न घट इत्यादौ निपातार्थस्यापि मुख्यविशेष्यतया भानात्। शिवायोत्सृजतीत्यादाविव नाम्नानिराकर्तृसंप्रदानतानियमः, पदार्थस्याक्रियात्वाभावात्। नमःपदेन च स्वप्रयोक्तृपुरुषकर्तृकत्वोपरागेणैव त्यागो ऽभिधीयते। अन्योच्चरितनमःपदेनान्यदीयत्यागाबोधनात्। तत्पुरुषोच्चरितनमःपदात् त्यागबोधे सति त्यागे त्यज्यमाने द्रव्ये चान्यदीयत्वसंशयानुदयात्। अत एव त्यागे तदीयत्वबोधनायाहं दद इत्यादिवदहन्नम इति न प्रयुज्यते। न वा परकीयत्वबोधनाय चैत्रो नम इत्यादि। ऋत्विजा च यजमानरूपपुरुषान्तरीयतत्तद्द्रव्यत्यागे स्वीयत्वमारोप्यैव पूजायां नमः पदं प्रयुज्यते। स चारोपस्तस्य विशेषदर्शनदशायामप्याहार्यतयोपपद्यते, इति प्रतिनिधिप्रयुक्तस्य दानवाक्यस्येव पूजायां तादृशनमःपदघटितवाक्यस्य बाधितार्थत्वे ऽप्यदृष्टजनकत्वं न विरुद्धम्। अस्मच्छब्दादिवत् स्वोच्चारणकर्तृत्वोपलक्षितपुरुषविशेषवाचकान्नमःपदाद्विशेषरूपेण पुरुषभानम्। अत्राकस्य चैत्रत्वादिनानासंभवे तस्यापि वाच्ये ऽन्तर्भावः स्वीकरणीयः। तदनुगमकं चोपलक्षणीभूतमेककालीनानेकव्यक्तिशरीरजातिरूपम्। स्वत्वाननुगमे ऽपि शक्त्यैक्यं कथंचिदुपपादनीयं, सर्वनामशक्त्यैक्यवत्। उपलक्षणरूपप्रविष्टमुच्चारणं षष्ठ्यर्थत्वेन विशेषणम्। अतः पूजाभिप्रायावच्छिन्नत्यागबोधनायामहं नम इति प्रयोगः। योग्यतासत्त्वे ऽपि तत्र नमःपदप्रयोगस्य वेदाबोधितत्वेन तद्घटिततत्पदशक्यपुरुषोपलक्षणरूपाप्रसिद्ध्या ऽबाधकत्वात्। अत एव यथा नीचप्रीतिहेतुक्रियास्थले पूजयतीत्यादिवारणाय पूजयत्यादिवाच्यप्रीतौ गौरवितवृत्तित्वं, स्वसमभिव्याहृतपदार्थकर्तृपुरुषापेक्षयोत्कर्षवद्वृत्तित्वरूपमुपलक्षणमुपेयते। उक्तस्थले च योग्यतासत्त्वे ऽपि नीचवृत्तिप्रीतेस्तस्याभावेन तत्तात्पर्येण पूजयत्यादेर्न प्रयोगः। तथा च नीचोद्देश्यकत्यागतात्पर्येण नमःपदाप्रयोगात्तदतिप्रसङ्गवारणाय गौरवितोद्देश्यकत्याग एव नमःपदशक्तिरित्यनादेयम्। गौरवितोद्देश्यकत्वस्य नमःपदार्थशरीरे निवेशे ऽपि गौरवितोद्देश्यकपूजातिरिक्तद्रव्यत्यागबोधनाय नमःपदप्रयोगवारणायोक्तविशेषणस्योच्चारणे ऽप्यवश्यं निवेशनीयतया तत एव [illegible]

त्यागवाचकता। अन्यथा पूर्ववदतिप्रसङ्गः। एवं च देवादस्य च-

रथादेरपि न वाच्यान्तर्भावः। अताहशत्यागतात्पर्येण स्वाहादिप्रयोगस्य देशनादेशितत्वविरहेणैवानतिप्रसङ्गात् । अत एव तान्त्रिकपूजायामर्घ्याचमनीयादिदाने ऽग्निप्रक्षेपोपहितपित्रुद्देश्यकत्वविरहे ऽपि स्वाहास्वधाप्रयोगस्य नासमवेतार्थता । एवं च सति नमःस्वाहास्वधाशब्दानामेकस्थले ऽन्यप्रयोगस्य वेदबोधितत्वाभावेनैव नातिप्रसङ्गः । नतिरूपो नमःपदार्थश्च स्वापकर्षबोधनानुकूलः स्वीयव्यापारः । चतुर्थ्या चापकर्षान्वय्यवधित्वमवधिमत्त्वं वा प्रत्याय्यते स्वमुच्चारयिता । तथा च चैत्राद्युच्चारिताधमो हरय इत्यादिशब्दाद्धर्यवधिकचैत्रापकर्षबोधानुकूलश्चैत्रीयव्यापार इत्याकारको बोधः । नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ नमःशब्दयोगे ऽपि न चतुर्थी । द्वितीयया कारकविभक्तित्वेन बलीयस्या बाधात् । अथात्र नारायणादेर्नमस्कारघटकापकर्षावधित्वमेव तच्च न कर्मत्वम् । कर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्वादिरूपमेव तच्च न तस्येति द्वितीयाया नायं विषयः । न चापकर्षबोधरूपफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वं तत्राबाधितमेवेति वाच्यम् । एवं सति नारायणाद्यधिकापकर्षबोधकदण्डवत्प्रणिपातादिजन्यतादृशापकर्षबोधाश्रयतायाः पुरुषान्तरसाधारणतया नारायणप्रणामदशायां मनुष्यं नमस्करोतीत्यादिप्रयोगापत्तिः । यदि चापकर्षावधित्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापारो नमस्कारस्तद्घटकबोधविशेष्यतया नारायणादेः कर्मत्वम् । क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे कर्मत्वे च व्यापारांशे ऽनुकूलतासंबन्धेन विशेषणीभूतं फलमेव विवक्षणीयम् । अत्र चानुकूलमेव व्यापारांशे विशेषणमित्यपकर्षावधित्वबोद्धुः पुरुषान्तरस्य न कर्मतेत्युच्यते, तदापि नारायणं प्रणम्येत्यादावेव कर्मत्वमुपपद्यते न तु नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ नमःपदार्थघटकज्ञानस्य धात्वर्थताविरहेण तद्विषयतायाः कर्मतानात्मकत्वात् । कृतिविषयतायाश्च नमःपदार्थव्यापार एव सत्त्वात् । मैवम् । नमस्करोतीत्यादौ कृधातुनैव व्यापारबोधात् । अत्र च स्वापकर्षावधित्वप्रकारकबोधविषयतामात्रं निपातार्थः । अत्र स्वं समभिव्याहृतः कर्ता, तथा च तादृशबोधविषयताप्रयोजकव्यापारानुकूलकृतिमानिति समुदायाधीनो बोधः । तादृशविषयताश्रयतया नारायणादेः कर्मत्वम् । यतो धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकत्वं न धातुवाच्यतावच्छेदकत्वमपि तु व्यापाररूपार्थे ऽनुकूलतासंबन्धेन विशेषणतया धातुप्रतिपाद्यत्वम् । प्रकृते निपातार्थे धात्वर्थस्य साक्षादन्वये तादृशबोधविषयत्वरूपस्य तदवच्छेदकत्वमक्षतमेव । न चैवं पूर्वदेशादेर्गम्यादिकर्मत्वं दुर्वारं विभागा-

दौ क्रियाजन्यफलसत्त्वे ऽपि निरुक्तधात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात् । न हि विभागादिर्गम्याद्यर्थे कथमपि विशेषणतया भासते । एवं च नारायणादेः करोतिकर्मत्वे ऽपि नमःपदादिकं विना न तद्योगे नारायणादिपदोत्तरं द्वितीया । तदर्थान्वयिफलोपस्थापकाभावेन तदर्थानन्वयात् । नापि नारायणं फलं करोतीति प्रयोगापत्तिः । फलस्यात्र धात्वर्थव्यापारे साक्षादविशेषणत्वात् । निपातातिरिक्तनामार्थस्य धात्वर्थे भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । धात्वर्थे साक्षाद्विशेषणीभवत्येव फले द्वितीयार्थाधेयत्वस्यान्वयात् । अत एव पुरस्कृत्य शिखण्डिनमित्यादावपि शिखण्डादेः कृतिकर्मता । धात्वर्थव्यापारविशेषणपुरःपदरूपनिपातार्थाग्रदेशावस्थानरूपफलाश्रयत्वात् । नारायणो नमस्क्रियते, ज्यायान् पुरस्क्रियते, इत्यादौ निपातार्थफलं धात्वर्थव्यापारे विशेष्यतयैव भासते । तदन्वितमाश्रयत्वं कर्मप्रत्ययादिना प्रत्याय्यते अथैवमपि कारकविभक्तेः साक्षाद्धात्वर्थान्वयित्वनियमभङ्ग इति चेत् । तादृशनियमे निपातातिरिक्तार्थमन्तरा कृत्वेत्यस्यैव साक्षादर्थत्वात् । अन्यथा घटो दण्डाज्जायते न पारिमाण्डल्यादित्यादौ कारकपञ्चम्या जन्यत्वान्वयिनि नञर्थाभावे प्रतियोगितया स्वार्थप्रयोज्यत्वादिबोधनासंभवात् । पारिमाण्डल्यादिनिरूपितमपि प्रयोज्यत्वं विषयितया तदवच्छिन्नजनकताकज्ञानादौ प्रसिद्धम् । प्रयोज्यत्वविशिष्टोत्पत्तिरेव वा तत्र धात्वर्थः । तत्र पञ्चम्यन्तार्थपारिमाण्डल्यनिरूपितत्वस्याभावो नञा बोध्यते । उक्तरीत्या क्रियायोगे नमस्कार्यस्य कर्मत्वे ऽपि स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादौ चतुर्थी अपकर्षोविधित्वमात्रविवक्षया । के चित्तु नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ नमःपदं नतिकर्मपरम् । तथा च नारायणं नतिकर्मीकृत्येत्यर्थविवक्षया घटं शुक्लं करोति शुक्लीकरोतीत्यादौ घटादेरिव नारायणादेः कृतिकर्मता । शिखण्डिनं पुरस्कृत्येत्यादौ पुरःपदमग्रस्थितपरम् । एवं घटं साक्षात्करोतीत्यादौ साक्षात्पदं प्रत्यक्षविषयपरम् । एवं दुःखमाविष्करोतीत्यादावप्याविःपदं ज्ञानगोचरार्थकमिति सर्वत्र पूर्ववद्द्वितीयानिर्वाह इत्याहुः । नमःपदस्य धर्मिबोधकत्वे हरिराविर्भवतीत्यादिवन्नमो भवतीति प्रयोगप्रसङ्गात् । तस्मान्नमस्करोतीत्याविष्करोति पुरस्करोति-अलं करोतीत्यादौ नमःप्रभृतयो निपाता धर्मवाचका एव, लाघवात् । तत्तद्धर्माश्रयस्य दर्शितरीत्यैव कर्मतोपपत्तेः । आविर्भवतीत्यादिप्रयोगानुरोधेन चाविरादिशब्दानां प्रकटताश्रये धर्मिणि लक्षणोपेयते । शुक्लः पट इत्यादौ शुक्लादिशब्दानामिव । अस्तु वा तत्रापि प्रकटतादिरूपो धर्म एव तदर्थस्तस्यैव

धात्वर्थभावे धर्मरूपे ऽभेदान्वयः । क्रियायां स्वार्थाभेदान्वये, च्विरादेरेवाकाङ्क्षा स्वीक्रियते, न तु नमःपदादेरिति न नारायणो नमो भवतीत्यादेः प्रसङ्गः । शुक्ली करोतीत्यादौ च्विप्रत्ययान्तस्यापि शौक्ल्यादिधर्म एवार्थः । अभूततद्भावे तदनुशासनात् । अभूतस्य पूर्वकालावच्छेदेन शुक्लादिभावरहितस्य तद्भावः शौक्ल्यादि। अथ वा अभूतः पूर्वकालावच्छेदेन धर्मिण्यविद्यमानस्तद्भावः शौक्ल्यादि शुक्ली भवतीत्यादौ तु दर्शिता गतिः । न चाभूततद्भावपर्यन्तस्य च्विप्रत्ययवाच्यत्वे गौरवाच्छुक्लादिपदोपस्थाप्यपदार्थतावच्छेदकशौक्ल्याद्यन्वयि अभूतत्वं च्विप्रत्ययार्थोऽस्तु । शुक्लतर इत्यादौ तरवाद्यर्थोत्कर्षस्येव च्व्यर्थस्यापि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थतावच्छेदके ऽन्वयसंभवादिति वाच्यम्।मन्मते ऽपि शौक्ल्यादिभावस्यैव च्विप्रत्ययार्थतोपगमेन गौरवानवकाशात् । पूर्वकालावच्छिन्नस्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसहितस्वाधेयत्वस्य प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्य संबन्धतया भानोपगमात्।शौक्ल्यादावभूतत्वलाभेनैव जलपरमाणुः शुक्ली भवतीति प्रयोगाप्रसङ्गात् । शौक्ल्यादेर्धर्मत्वेनैव वाच्यता न तु ताद्रूप्येणेति न शक्त्यानन्त्यम् । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतत्तद्धर्मनिष्ठाधेयताविशेषाणामेव संबन्धतया भानोपगमाद्धर्मान्तरस्याभूतत्वमादाय न जलपरमाणुः शुक्ली भवतीत्यादिप्रसङ्गः । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगतप्रागविद्यमानत्वस्य च्विप्रत्ययार्थत्वमते तु शुक्ली भवतीत्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशौक्ल्याद्यभावस्य प्रागपि क्व चिद्विद्यमानतया तदभावान्वये योग्यतानुपपत्तिः । तत्तद्धर्मिण्यविद्यमानत्वस्य च्व्यर्थत्वे शक्त्यानन्त्यमिति पूर्वकालावच्छिन्नो ऽभाव एवाविद्यमानत्वम् । तस्य च प्रकृत्यर्थतावच्छेदके सामानाधिकरण्यसहितप्रतियोगित्वसंबन्धेनान्वयो वाच्यः। प्रकृत्यर्थे च तादृशसंबन्धेनाभावविशिष्टस्य वैशिष्ट्यभानमुपेयम् । अन्यथा ऽन्यत्र स्वाभावसमानाधिकरणस्याशौक्ल्यादेः सर्वदा ऽशुक्लकाकादावपि सत्त्वेन काको ऽशुक्ली भवतीति प्रयोगः स्यात् । अभावरूपपदार्थान्तरविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवैशिष्ट्यभानं च प्रकृत्यर्थे न संभवति । प्रकृत्या स्ववृत्तिसहकारेण स्वार्थे यादृशविशेषणावच्छिन्नप्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयसंबन्धो न प्रत्याय्यते । पदान्तरसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षयापि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयतादृशविशेषणसंबन्धावच्छिन्नसंबन्धाप्रत्यायनेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयसंबन्धे च्विप्रत्ययार्थाभावविशिष्टप्रतियोगित्वरूपविशेषणस्य प्रकृतिवृत्त्या ऽभासमानस्य भानासंभवादित्यनुपपत्तिः । अस्मन्मते तु भवत्यर्थभावे च्विप्रत्ययान्तार्थस्याधेयतासंबन्धेन पूर्वकालावच्छिन्नस्या-

मावाधिकरणविशिष्टस्य शौक्ल्यादेः सामानाधिकरण्यसंबन्धेनैवान्वयस्योपगन्तव्यतया तेन संबन्धेन चाधिकरणविशिष्टशौक्ल्यादिना विशिष्टस्य भवत्यर्थस्यैवाख्यातार्थे आश्रयत्वे निरूपितत्वसंबन्धमानात् । तादृशविशिष्टनिरूपिताश्रयत्वस्य च पूर्वकालावच्छेदेनाशौक्ल्याद्यभावाधिकरणपत्र सत्वेन नोक्तातिप्रसङ्गः । अन्यस्त्वधमूह्यम् । स्वस्ति भवतइत्यादावाशीः स्वस्त्यर्थः सा च परहितविषयकस्वेच्छा, स्वमुच्चारयिता, हितान्वयी संबन्धश्चतुर्थ्यर्थः । एवं च भवदीयहितविषयिणी मदीयेच्छेति बोधः । कल्याणाद्यर्थकोऽपि स्वस्तिशब्दः, "स्वस्त्यस्तुमह्य" मित्यादौ, तत्रापि चतुर्थ्यर्थः संबन्धः स्वस्त्यर्थान्वयी इत्यलम् ॥ इति चतुर्थ्यर्थनिरूपणम् ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ पञ्चम्या प्रकृत्यर्थस्य वृक्षादेः पतनादिक्रियापादानत्वं प्रत्याय्यते ॥ अपादानत्वं च स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम् । पर्णादेः स्वनिष्ठवृक्षादिविभागजनकस्य पतनाद्यपादानत्ववारणाय भूतान्तं क्रियाविशेषणम् । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे विभागे पञ्चम्याः शक्तिद्वयम् । भेदे विभागे च वृक्षादेः प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबन्धेनान्वयः । प्रतियोगितावच्छेदकत्वमाश्रयत्वसंबन्धेन । विभागश्च जनकतासंबन्धेन क्रियायामन्वेति । जनकतासंबन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया नञा तत्संबन्धावच्छिन्नविभागाभावः क्रियायां बोधयितुं न शक्य इति चेत्तर्हि विभागजनकत्वमेव पञ्चम्यर्थो ऽस्तु । प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तस्याश्रयतासंबन्धेन क्रियायामन्वयः । एवं च वृक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकताश्रितविभागजनकपतनाश्रयः पर्णमित्याद्याकारक उक्तस्थले बोधः । अथ पञ्चमीसमभिव्याहृतनञोकयोः पञ्चम्यर्थयोर्द्वयोरेवाभावरूपं बोध्यते, यथायोगमेकतरस्य वा । नाद्यः पक्षः । पर्णं वृक्षात्पतति न स्वस्मादित्यत्र स्वनिष्ठपतने स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावासत्वेऽपि स्वनिष्ठविभागजनकत्वाभावसत्वेन वृक्षात्पतति, न भूतलादित्यत्र पतने भूतलादिनिष्ठविभागादिजनकत्वाभावसत्वे ऽपि तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावासत्वेनायोग्यतापत्तेः । नापि द्वितीयः । वृक्षात्पर्णं पतति न पर्णादित्यत्र पत्रनिष्ठपतने पत्रनिष्ठविभागाजनकत्वस्यैव पत्रान्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यापि बाधाद्योग्यतया निर्वाहयितुमशक्यत्वादिति अत्राहुः । विभागो जनकत्वं च पञ्चम्यर्थः । विभागे प्रकृत्यर्थस्याधिकत्वं संबन्धस्तेन संबन्धेन प्रकृत्यर्थविशिष्टस्य

विभागस्य निरूपितत्वविशेषसंबन्धेन जनकत्वे ऽन्वयः। जनकत्वं च फलोपधानरूपं विशिष्टनिरूपिततादृशजनकत्वस्य क्रियायां नञ्समभिव्याहारस्थले च क्रियान्वयिन्यभावे प्रतियोगित्वेनान्वयः। वृक्षपत्रादिविभागजनक पत्रादिकर्म च न पत्राद्यवधिकत्वविशिष्टविभागोपधायकम्। पत्रादेः स्वावधिकत्वविशिष्टविभागानधिकरणत्वेन तत्कर्मणि विशिष्टविभागसामानाधिकरण्याभावात्। फलोपधायकत्वस्य सामानाधिकरण्यगर्भत्वान्नोक्तानुपपत्तिः। वृक्षाद्विभजते इत्यादावपि वृक्षावधिकत्वं विभागे प्रतीयते। तत्रापादानतायाः अवधितारूपत्वाद् वृक्षाद्यवधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपित्वमेवाश्रयत्वमाख्यातेन बोध्यते ऽतो वृक्षः स्वस्माद्विभजते इति न प्रयोगः। यथा हि। स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगः स्वस्मिन्न वर्तते तथा स्वावधिकविभागस्य वृत्तित्वे ऽपि स्वस्य न विशिष्टविभागाधिकरणत्वमित्यविवादमेव। अवधित्वादिकं च स्वरूपसंबन्धविशेषः। यद्वा, विभागे ऽवधिकरणता। प्रयोजकत्वं च वृक्षात्पततीत्यादौ पञ्चम्यर्थः। विभागे ऽवधित्वसंबन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयः। तद्विशिष्टविभागस्य निरूपितत्वविशेषसंबन्धेनाधिकरणतायामन्वयः। पत्रादिकर्मणि च न तदवधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपितान्यमात्रनिष्ठाधिकरणताप्रयोजकत्वम्। कारणस्यापि स्वाश्रयनिष्ठकार्याधिकरणतामात्रप्रयोजकत्वादिति सामञ्जस्यात्। अथ वृक्षात्पतति, वृक्षाद्विभजत, इतिवत् वृक्षात्त्यजतीत्यादिर्न कथं प्रयोगः। पञ्चम्यर्थस्य विभागजनकत्वस्य विभागावच्छिन्नक्रियारूपत्यागे ऽवधित्वरूपपञ्चम्यर्थस्य च विभागरूपधात्वर्थतावच्छेदकफले ऽन्वये बाधकाभावात्। न च विभागावच्छिन्नक्रियायां विभागान्वयो ऽव्युत्पन्नः। उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति वाच्यम्। जनकतासंबन्धेन विभागावच्छिन्ने प्रकृत्यर्थविशेषितविभागजनकत्वान्वये व्युत्पत्तिविरोधविरहात्। न च प्रञ्चम्यर्थविभागजनकत्वावधित्वयोरन्वयबोधे धातुविशेषाधीनव्यापारविभागोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमात्तदभावेन त्यजधातूपस्थिततत्तदर्थे न पञ्चम्यर्थान्वय इति वाच्यम्। त्यजिपत्योस्त्यजिविभज्योश्च पर्यायताभ्रमदशायां त्यजत्यर्थव्यापारविभागयोः पञ्चम्यर्थान्वयात् त्यजधातुजन्यतत्तदर्थोपस्थितेरपि पञ्चम्यर्थान्वयहेतुताया अवश्यं वाच्यत्वात्। न च पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वान्वयबोधे धातुजन्यविभागरूपफलानवच्छिन्नव्यापारोपस्थितिस्तादृशावधित्वान्वये च धातुजन्यविभागमुख्यविशेष्यकोपस्थितिर्हेतुरिति त्यजधातुजन्यविभागावच्छिन्नव्यापारोपस्थितिविषयव्यापारविभागयोः पञ्चम्यर्थविभा-

गजनकत्वावधिमत्त्वान्वयासंभव इति वाच्यम् । फलव्यापारयोः
पृथग् धात्वर्थतामते त्यजधातोरपि प्राधान्येन विभागस्य तदनव-
च्छिन्नस्पन्दस्य चोपस्थित्या तदुपस्थितिविषयताद्दशार्थयोरपि तत्त्व-
त्यञ्चम्यर्थान्वयसंभवादिति चेन्न । फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्व-
र्थतामते उक्तरीत्यैव सामञ्जस्यात् । तयोः पृथग् धात्वर्थतामते च
तयोः फलविषयकव्यापारविषयकबोधं जनयतु धातुपदमित्येतादृशे-
च्छारूपा, फलव्यापारयोरेकैव शक्तिः, पुष्पवन्तादिपदवत् । न तु
फलविषयकं व्यापारविषयकं बोधं जनयत्विति समूहालम्बनात्मक-
बोधनिष्ठा तत्तद्विषयकत्वावच्छिन्नविभिन्नविषयताशालिसंकेतरूपा।
तथा सति नानार्थत्वाविशेषेण कदा चित्फलव्यापारयोरेकैकपरित्या-
गेनाप्येकैकस्य बोधप्रसङ्गात् । तथा च विभागे पञ्चम्यर्थावधिमत्त्वान्व-
यबोधे सङ्केती यबोधनिष्ठविषयत्वांशे विभागेतरविषयकत्वानवच्छि-
न्नत्वावगाहिधातुशक्तिज्ञानं क्रियांशे विभागजनकत्वरूपपञ्चम्यर्था-
न्वयबोधे च तादृशबोधनिष्ठविषयतांशे विभागविषयकत्वानवच्छि-
न्नत्वावगाहिधातुशक्तिज्ञानं हेतुत्वेयते, इतित्यजधातोस्तादृशज्ञानम-
भ्रान्तस्यासंभवीत्यतिप्रसङ्गानवकाशात् । शक्तिद्वयादिवद्दर्शितैकश-
क्तेरपि कर्मस्थले फलव्यापारयोर्विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन शा-
ब्दबोधसंभवात् । विशिष्टशक्तावेव विशेषणविशेष्यभावविपर्यासा-
निर्वाहात् । यदि च फलव्यापारयोः शक्तिभेदे एकार्थपरित्यागेना-
परार्थबोधप्रसङ्गवदुक्तरूपसङ्केतोपगमे ऽपि पुष्पवन्तपदशक्त्याविशे-
षेण तत इव सकर्मकधातुतो ऽपि विशेषणविशेष्यभावानापन्नस्वे-
यान्वयबोधः स्यात्, तु तदापन्नार्थद्वयविषयक इत्युच्येत, तदा संके-
तस्य बोधांशे विशेषणतया भासमानयोः फलव्यापारविषयकत्वयो-
रवच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहित्वमपि स्वीकरणीयम् । विशेषण-
विशेष्यभावेन भासमानयोरेव फलव्यापारयोर्विषयताद्वयमवच्छे-
द्यावच्छेदकभावापन्नमिति तथैव तयोर्भानम् । पुष्पवन्तपदसंकेते च
चन्द्रसूर्यविषयतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावो न भासते । अतस्तयो-
र्विशृङ्खलमेव भानमिति न क्वाप्यनुपपत्तिः । यदि च वृक्षात्स्पन्दत
इत्यादिर्न प्रयोगस्तदा सकर्मकधातोः फलविशिष्टव्यापारवाचकता-
मते पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वबोधे विभागानवच्छिन्नफलावच्छिन्न-
व्यापारविषयकधातुशक्तिज्ञानजन्योपस्थितिः फलव्यापारयोर्विशि-
ष्यानुपरक्तयोर्धात्वर्थतामते च संकेतीयबोधनिष्ठविषयतांशे विभा-
गविषयकत्वानवच्छिन्नत्वफलान्तरविषयकत्वावच्छिन्नत्वोभयावगा-
हिज्ञानजन्योपस्थितिः कारणमभ्युपगन्तव्येत्यलमधिकेन । स्वाप्नादि-

भीति, दस्युभ्यो रक्षती,त्यादौ भीत्रार्थानामित्यनेनापादानत्वम् । भयं च परतोऽनिष्टसंभवना । त्राणं चानिष्टनिवृत्त्यनुकूलो व्यापारः । तदर्थकधातुयोगे तादृशानिष्टजनकमपादानसंज्ञमिति सूत्रार्थः । एवं च पञ्चम्यर्थस्तत्र प्रयोज्यत्वम् । तच्च निरुक्तधात्वर्थघटकानिष्टेऽन्वेति । अथ यस्य व्याघ्राधीनं भयमप्रसिद्धमथ च व्याघ्रहेतुकत्वेन मरणादिकं संभावयति तत्पुरुषपरो व्याघ्रादयं बिभेतीति कथं प्रयोगः प्रमाणम् । अनिष्टे व्याघ्राधीनत्वस्य बाधादिति चेत् । भयार्थकधातुयोगे प्रयोज्यताप्रकारकत्वं पञ्चम्यर्थः । तच्चानिष्टसंभावनायामन्वेति, प्रकृते च व्याघ्राधीनत्वस्य, तत्पुरुषीयानिष्टे बाधे ऽपि अनिष्टसम्भावनायां तत्प्रकारकत्वमबाधितमेवेति नानुपपत्तिः । एवं च रज्जुभ्रमेण मित्रादपि बिभेतीत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यनिर्वाहः । एवं च भयार्थकधातुयोगे भयहेतुत्वेन संभावितमपादानमित्येकः सूत्रार्थः । अनिष्टविरहानुकूलव्यापाररूपत्राणार्थकधातुयोगे तदानिष्टप्रयोजकं तदित्यपरः । अनिष्टं दुःखमेव सर्वत्रानुगतम् । यज्जन्यं दुःखं कस्यापि न प्रसिद्ध्यति तादृशस्याप्यहिकण्टकादेरपादानत्वं कथमिति चेत्तर्हि । यन्निष्ठस्वदुःखोपधायकव्यापारविरहानुकूलव्यापारस्तदपादनकं स्वकर्मकं रक्षणमिति वक्तव्यम् । घटाद्यचेतनकर्मकरक्षणं विनाशोपधायकव्यापारविरहानुकूलव्यापारस्तदपदानकं स्वकर्मकं रक्षणमिति वक्तव्यम् । घटाद्यचेतनकर्मकरक्षणं विनाशोपधायकव्यापारविरहगर्भं निर्वाच्यम् । यवेभ्यो गां वारयति, कूपादन्धं वारयतीत्यादौ वारणार्थानामित्यनेनापादानत्वम् । वारणं क्रियाप्रतिषेधस्तदर्थकधातुयोगे ईप्सिततत्तत्क्रियाजन्यफलभागितया तत्तत्क्रियाकर्तुरभिप्रेतोऽपादानमिति सूत्रार्थः । क्रिया च भक्षणगमनादिरूपा । तात्पर्यवशात् क्व चित्कस्याश्चित्प्रतिषेधो वारयित्वादिना बोध्यते । प्रतिषेधः कर्तृत्वाभावानुकूलव्यापारः । कर्तृत्वाभावरूपधात्वर्थतावच्छेदकफलशालितया गवान्धादेः कर्मता । यवादिपदोत्तरपञ्चम्या यवादिगतत्वेनेच्छाविषयफलकत्वं भक्षणादौ प्रत्याय्यते । इच्छा च भक्षणादिक्रियाकर्तृनिष्ठा तदर्थेऽन्तर्भावनीया । एवं चोक्तस्थले यत्कूपादिनिष्ठत्वेन गवान्धादीच्छाविषयो यो गलाधःसंयोगोत्तरदेशसंयोगादिर्गवादिनिष्ठतत्तत्फलकव्यापारविशेषकर्तृत्वाभावानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानित्याकारको बोधः । अन्धादेर्यद्यपि कूपगमनत्वादिना नेच्छा तथाप्यभिमुखोपगमनत्वादिना कूपगमनादेरिच्छा वर्तत एवेति । वस्तुगत्या यः कूपादिदेशस्तद्गतत्वेन क्रियाजन्यसंयोगस्य तदिच्छाविषयत्वमक्षतमेव । न च प्रकृतय-

धकूपादिनिष्ठफलविशेषजनकत्वमेव पञ्चम्यर्थो ऽस्तु, किमिच्छान्तर्भावेणेति वाच्यम्। यत्र चैत्रादेर्नान्तरीयकतया विषभोजनादिकं न तु स्वेच्छातस्तत्र तद्भोजनविरोधिव्यापारकर्तरि चैत्रं विषाद्वारयतीति न प्रयोगा ऽपि तु सविषाद्वारयतीत्यादिरेव। तत्र पूर्वप्रयोगधारणाय सूत्रकृता ईप्सित इत्यनेन सन्प्रत्ययेनेच्छोपादानात्। अत एव यवयादिकं केनापि न भुक्तं तत्कर्मकभोजनाप्रसिद्धावपि भोजफले संयोगविशेषे तद्यवादिगतत्वेनेच्छाविषयत्वप्रसिद्ध्या तद्यवाद्गां वारयतीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः। एवं च तत्र भक्षणादौ तद्यवादिकर्मकत्वगवादिकर्तृकत्वोभयाभाववोधोपि केषां चित्प्रायशो ऽनादेय एवेति। पण्डितात्पुराणं शृणोति, उपाध्यायादधीते, रामाद्धीतसंदेहा, इत्यादावाख्यातुराख्यातोपयोग इत्यनेनापादानता। तत्र प्रकृत्यर्थपण्डितादिकर्तृकोच्चारणाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः। तस्य च श्रवणोच्चारणार्थविशेषज्ञानादिक्रियायामन्वयः। मृत्पिण्डाद् घटो जायते इत्यादौ जनिकर्तुरित्यनेनापादानत्वम्। तत्र प्रकृतिरयं न विकारित्वम्, प्रकृतिविकृतिभावाभावे ऽपि प्राक्केकयीतो भरतस्ततो ऽभूद्, घायोजात इत्यादौ पञ्चमी दर्शनात्। न हि सुतघपुयो मातापितृशरीरविकारत्वमपि तु तदीयशुक्रशोणितादिविकृतित्वमेव। शुक्रशोणितादेः शरीरत्वे ऽपि मलमूत्रादेरिवशरीरावयवत्वाभावात्। न च तत्र हेतुपञ्चम्येवं नापादानपञ्चमीति वाच्यम्। गुणातिरिक्तहेतौ पञ्चम्यनुशासनविरहात्। अन्यथा दुग्धाद्दधि जायते, मृत्तिकाभ्यो घटो जायते, शृङ्गाच्छरोजायत,इत्यादावपि हेतुपञ्चम्येवोपपत्तौ जनिकर्तुरित्यादिसूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः। तस्मात्कारणत्वमेव प्रकृतित्वम्। दण्डाद्घटो जायते इत्यादयो ऽपि प्रयोगा इष्यन्तएव। अत एवेश्वरस्य द्रव्यादिकार्यप्रकृतित्वे ऽपि यतो द्रव्यं गुणाः कर्मेत्यादौ पञ्चमी न च प्रकृतिपदेन कारणमात्रविवक्षायामपि क्रियाविवक्षाभावादपादानपञ्चम्यनुपपत्तिर्हेतुपञ्चमी च प्रकृते ऽनुपपन्नैवेति वाच्यम्। अगत्या जायते इत्यादिक्रियाध्याहारेण तत्र पञ्चम्या उपपादनीयत्वात्। हिमवतो गङ्गा प्रभवतीत्यादौ भुवः प्रभव इत्यनेनापादानता। यत्संबन्धात्प्रभवनं प्रथमप्रकाशः स प्रभवः। प्रथमप्रकाश एव प्रभवत्यर्थः। पञ्चम्यर्थः संबन्धाधीनत्वं सादशक्रियायामन्वेति। संबन्धे च हिमवदादेः प्रकृत्यर्थस्यान्वयः। उपाध्यायादन्तर्द्धत्ते छात्र इत्यादावन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छतीत्यपादानता। अन्तर्द्धिरन्तर्धानम्। स्वनिष्ठान्यकर्तृकदर्शनाविषयताविरहोद्देश्यको व्यापारः। एवं च व्यापारानुकूलतयान्तर्द्धानघटको

यत्कर्तृकदर्शनविषयताविरहोद्देशः सोपादानमिति सूत्रार्थः। उक्तस्थलीयपञ्चम्या अन्तर्द्धिघटकदर्शनान्वयि कर्तृतानिरूपकत्वमेवार्थ इत्युपाध्यायकर्तृकदर्शनविषयताया यः स्वनिष्ठो भावस्तदुद्देश्यकव्यापारकर्ता छात्र इति तत्रान्वयबोधः । इदं तु बोध्यम् । अस्मादयं दीर्घो ऽस्मादयं तार इत्यादौ नापादानपञ्चमी, दैर्घ्याद्यवधेरपादानत्वस्याननुशासनात् । ध्रुवमपायइत्यनेन हि अपाये विभागरूपक्रियायां क्रियान्तरजन्यविभागे च यदवधिभूतं तस्यापादानत्वं विधीयते। न त्ववधिमात्रस्य । यदि चापायपदं वस्तुमात्रोपलक्षणं, तदा तदुपादानमनर्थकं स्यात् । अथ तत्पदेन क्रियामात्रमुपलक्ष्यते । अस्माद्दीर्घ इत्यादौ च भवतीत्यध्याहार्यम् । दीर्घभवनं च दीर्घतैवेति क्रियायाः सावधित्वम् । आवश्यकश्च क्रियाध्याहारस्तद्योगमन्तरेण कारकत्वस्यानिर्वाहात् । एवं बलाहकाद्विद्योतते विद्युदित्यादौ द्योतनादिक्रियायाः सावधिकत्वविरहेण निःसृत्येत्यध्याह्रियते । अत एव नैतदपादानं निर्दिष्टविषयमपि तूपात्तविषयमिति वैयाकरणाः । निर्दिष्टत्वमुच्चारितत्वम् । उपात्तत्वमध्याहृतत्वम् । विषयो ऽवधित्वनिरूपकः । निःसरणं च विभाग एवेति उक्तस्थले ऽध्याहृतक्रियायाः सावधिकत्वमिति चेत् । एवं सति वृक्षात्पततीत्यादौ वृक्षादेरसंग्रहः । तत्रापि विभागक्रिया ऽध्याह्रियतइति चेत्, तत्र निर्दिष्टविषयताप्रवादविरोधः । एवमस्माद्दीर्घ इत्यादावपि क्रियाध्याहारे तरसमशीलं माथुराः सौघ्नेभ्यः आढ्यतरा इत्यादावपि क्रियाया अध्याहरणीयतया तत्रापादानस्यापेक्षितक्रियारूपस्योपायविषयान्तर्भावप्रसङ्ग इति तादृशापादानयोरविशेषापत्तिः । एवं चो 'पात्तविषयं किं चिन्निर्दिष्टविषयं तथा । अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधापादानमुच्यते," इति शाब्दिकविभागविरोधः । अथापायपदेन क्रियासामान्यं क्रियाजन्यविभागश्च विवक्षितः । एवं च वृक्षात्पततीत्यादौ विभागात्मकक्रियाध्याहार, इति तदपादानमपि निर्दिष्टविषयम् । यत्रापादानतानिर्वाहार्थमेव क्रियाध्याहारो बलाहकादित्यादौ तदपादानमुपात्तविषयः । यत्र वाक्यसमाप्त्यर्थं तदध्याहारस्तत एव चापादानतानिर्वाहो, यथा माथुराः सौघ्नेभ्यः, अस्माद्दीर्घ इत्यादौ तत्रापेक्षितक्रियत्वमिति चेत् । एवमप्ययमस्मात्तार इत्यादावगतिस्तत्र हि तारत्वं जातिः । जातेश्च न सावधिकत्वमिति कुतो ऽपादानता । अन्यथा ऽयमस्माद्गौरित्याद्यापत्तिः । न च जातेरपि तारत्वस्यैवायमस्मात्तार इति प्रतीतिबलाद्भवत्येव सावधिकत्वमिति वाच्यम् । यदेव ह्येकापेक्षं तारत्वं तदेवान्यापेक्षया मन्द-

त्वं समनियतजातिद्वयानभ्युपगमात्। समनियतानभ्युपगमे जातिसङ्करप्रसङ्गात्। तथा च तारत्वादेः सावधिकत्वे स्वापेक्षया यस्तारस्तमपेक्ष्य स्वस्मिन्मन्दव्यवहार इव तारव्यवहारो ऽपि स्यात्। स्वापेक्षया यो मन्दस्तमपेक्ष्य तारव्यवहारवत्तमपेक्ष्य स्वस्मिन्मन्दव्यवहारो ऽपि स्यात्। अथ तदपेक्षया तारव्यवहारस्तत्सजातीयत्वे सति साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातिमत्त्वमवलम्ब्यते ऽतो न स्वापेक्षया यस्तारस्तदपेक्षया तारव्यवहारो ऽन्यापेक्षया तारे ऽपि भवतीति चेत्तर्हि अस्मात्तार इत्यत्र साजात्यसमानाधिकरणसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातिरूपतारपदप्रवृत्तिनिमित्तघटकसाजात्ये साक्षात्कारे च पञ्चम्यर्थान्वयो वाच्यः। तावतैव दर्शितातिप्रसङ्गवारणसंभवात्। साजात्यं तद्वृत्तिशब्दत्वजातिस्तस्याः साक्षात्कारस्य च न सावधिकत्वमिति न सावधिकत्वरूपमपादानत्वं तत्र पञ्चम्यर्थः। न च साजात्यघटकजातेः सावधिकत्वाभावे ऽपि वृत्तेः सावधिकत्वमस्त्येव। एवं साक्षात्कारे विलक्षणविषयताशालिज्ञानविषयिता च सावधिकैवेति तत्र पञ्चम्यर्थान्वयेन सामञ्जस्यमिति वाच्यम्। यतो वृत्तेर्विषयितायाश्च स्वाधारविषयप्रतियोगिकत्वमेव न तु तदवधिकत्वम्। तदवधिकत्वतत्प्रतियोगिकत्वयोर्वस्तुतोऽभेदात्। अन्यथा घटे वर्तते घटमवगाहत इत्यत्र घटाद्वर्तते घटादवगाहत इति प्रयोगस्य घटस्यापादानत्वेन दुर्वारत्वात्। अत एवं प्रतियोगिताया अपादानत्वानात्मकतया ऽन्यादिशब्दयोगे प्रतियोगिवाचकपदात्पञ्चमी सूत्रान्तरेणानुशिष्टा। प्रतियोगित्वस्यापादानतारूपत्वे तद्वैयर्थ्यापत्तेः। अथान्यादिशब्दार्थभेदादेः क्रियात्वाभावेन कारकत्वासंभव इति मुनिः सूत्रान्तरं प्रणिनायेति चेत्। तत्किं तादृशघटकवृत्त्यादेः क्रियात्वमनुमन्यते भवता। तस्मादत्र पञ्चम्युपपादकं सूत्रान्तरमनुसर्तव्यमिति, गुणो द्रव्याद्भिन्न इत्यादौ अन्यारादिति सूत्रेणैव पञ्चमी। अन्यपदस्यान्यार्थकपरत्वादिति बहवः। न चान्यपदेन तदर्थकविचक्षणे तत्समानार्थकेतरपदोपादानवैयर्थ्यम्। अन्येतरपदयोरेकस्यान्योन्याभावविशिष्टार्थपरत्वात्। अपरस्य पृथक्त्वरूपगुणविशिष्टार्थपरतया सार्थक्यात्। पृथग्विनेत्यादिसूत्रे पृथक्पदोपादानं तद्योगे वैकल्पिकतृतीयोपपत्त्यर्थम्। वस्तुतस्तत्र पृथक्पदमसाहित्यार्थकं, न तु गुणवदर्थकम्। चन्द्रात्पृथगप्यनङ्ग इत्युदाहरणे ऽसाहित्यस्यैव प्रतीतेः। यत्तु अन्यादिपदं नान्योन्याभावार्थकपदपरं, घटः पटो नेत्यादावपि नञस्तदर्थकतया तद्योगे पञ्चम्यापत्तेः। न च तद्विशिष्टार्थपदपरम्। तस्यापि विशिष्टार्थवाच-

कत्वात् । नञ्पदं च न तथा । तदुपस्थितार्थस्य नामान्तरार्थे भेदान्वयसंभवेन तत्र धर्ममात्रवाचकत्वादिति वाच्यम् । द्रव्याद्गुणस्य भेद इत्यादौ पञ्चमीनिर्वाहाय भेदार्थकपदस्यैवोपादेयत्वात् । आन्यादिपदस्यापि वाच्यविशेषणभेदार्थकत्वादित्याचार्यानुसारिमतं तत्र । अन्योन्याभाववाचकपदस्य पञ्चम्यनुपयोगित्वे द्रव्यादन्यो गुण इत्यादौ पञ्चम्यनुपपत्तेः । गुणादौ पृथक्त्वरूपगुणासंभवेनान्योन्याभावस्यैवान्यपदार्थत्वात् । अन्योन्याभावार्थकपदस्य पञ्चमीप्रयोजकत्वे तत्र निपातातिरिक्तविशेषणप्रवेशेनापि नञ्प्रयोगे पञ्चमीवारणसंभवात् । वस्तुतस्त्वन्योन्याभावीयप्रतियोगित्वरूपार्थविवक्षायां पञ्चमी नञ्पदोपस्थापिताभावस्य च प्रतियोगिता न विभक्त्या बोध्यते । नञर्थे प्रतियोगितयैवाधेयत्वातिरिक्तविभक्त्यर्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् चैत्रस्येत्यादौ षष्ठ्याद्यर्थस्य नञर्थप्रतियोगित्वात् । अतो न तद्योगे पञ्चमी । अथ पृथक्त्वगुणानङ्गीकर्तृमीमांसकमते सूत्रे अन्यतरपदयोरेकतरोपादानवैयर्थ्यं दुर्वारम्, उक्तरीत्या सार्थकत्वासंभवादिति चेन्न । तन्मते ऽप्येकपदस्य प्राधान्येनान्योन्याभाववाचकस्यापरपदस्य तद्विशिष्टवाचकस्य संग्राहकतया सार्थक्यात् । न च पटाद्भेद इत्यादौ क्रियायोगादपादानपञ्चम्येव । धातूपस्थाप्यपदार्थप्रतियोगिताया अपादानतारूपत्वे घटे वर्ततइत्यादौ पञ्चमीप्रयोगस्य परत्वेनाधिकरणसप्तम्यादिना बाधादेवानवकाशात् । अभावीयविलक्षणप्रतियोगिताया एव वा तथात्वात् । घटादन्यत्वमित्यादौ चापादानत्वासंभवे ऽप्यन्यपदयोगेनैव पञ्चमी । तत्रान्यपदाद्विशेषणतया भासमानभेद एव पञ्चम्यर्थान्वयोपगमात् । न तु भावप्रत्ययात्प्राधान्येन भासमाने तस्मिन् पदार्थैकदेशे ऽपि ससंबन्धिके प्रतियोगिसंबन्धान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति वाच्यम् । प्राधान्येन भावप्रत्ययाद्भासमाने ऽप्यन्यत्वे घटपटादिप्रतियोगिकत्वान्वयविवक्षया घटादन्यत्वमिति प्रयोगास्तन्निर्वाहायैवान्यतरपदद्वयोपादानम् । अथ वा ध्रुवमपाये इत्यत्रावधित्वमेव विवक्षितं न तु प्रतियोगित्वमुभयानुगतरूपाभावादिति पटाद्भेद इत्यादौ पञ्चम्युपपत्तये ऽन्येतरपदोपादानम् । वस्तुतो ऽन्येतरपदं स्वरूपपरमेव । अर्थपरत्वे घटादन्य इति घट्घटादेक इति प्रयोगापत्तेः । यद्येकपदस्यान्यत्वरूपेण नान्यार्थकता ऽपि तु समभिव्याहृतान्यत्वोपलक्षिते वस्तुनि बुद्धिविषयतावच्छेदकघटत्वादिनैव । चैत्र एकमानयति मैत्रश्चापरमित्यादौ घटत्वपटत्वादिनैवानयनकर्मतादिप्रतीतेर्न तु पटघटान्यत्वादिना ।

अन्यरयान्वयिप्रतियोगिवाचकपदासमभिव्याहारात् । अन्यथा तद्योगे पञ्चम्या असाधुत्वे ऽपि घटस्यैक इति प्रतियोगिनि पञ्चम्यापत्तेरित्युच्यते, तदाप्यन्यार्थकनञादियोगे पञ्चमीप्रयोगापरयार्थग्रहणासंभव इति । तथा च पटाद्भिन्नं घटाद्भिद्यतइत्यादौ पञ्चमीनिर्वाहाय तत्रापादानत्वमेव कथं चिदुपपादनीयम् । तथाहि । भिद्धातोर्नान्योन्याभावो ऽर्थो घटाद्भिनत्ति पट इति प्रयोगापत्तेः । भिद्यते पट इत्यादिप्रयोगानुपपत्तेश्च । कर्त्तरि यगात्मनेपदासंभवात् । अदैघादिकाच्च न श्यन्संभवः । परस्मैपदित्वाच्च । अकर्मकधातुयोगे कर्मकर्तृविवक्षाया अप्ययोगात् । कस्य चित्कर्मस्य पर्यन्तर्भावेण कर्मकर्तृत्वमुपपादनीयम् । अन्योन्याभावस्याजन्यतया तदर्थकधातोर्ण्यर्थान्तर्भावस्य दुष्करत्वात् । भिद्यते कुसूल इत्यादौ भिदेर्विदारणार्थकत्वेन सकर्मकतया कर्मकर्तृत्वसंभवात् । अतो ऽन्यत्वेन ज्ञापनं भिद्धातोरर्थः । ज्ञापनं ज्ञानविषयताप्रयोजकव्याप्तिपक्षधर्मता । तदाश्रयो ऽसाधारणधर्म एव भिदादिकर्तृकव्यावर्तक उच्यते । अन्यप्रकारकानुमितिविषयतारूपधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयो भिदाकर्मतया भेद्यः । एवं च पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते इत्यादौ पृथिव्यादेः कर्मतैव न केवलकर्तृता । अन्योन्याभावे साध्ये सर्वतान्त्रिकाणां तादृशप्रतिज्ञाभिलापस्य केषां चिदनवधानेन । प्रतिज्ञास्थबहुत्वादिपदं बहुत्वादिज्ञानविषयतार्थकम् । हेत्ववयवस्थपञ्चम्या ज्ञाप्यत्वं नार्थो ऽपि तु प्रयोज्यत्वमेवेति मणिकारादिमतानुसारेण केषां चिदिति सूक्ष्मविवेचनचतुराः । अर्जुनः क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति । अद्य भुक्त्वायं द्व्यहाद्भोक्ता इत्यादौ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये इति पञ्चमी । प्रकृत्यर्थयोरध्वकालयोः कारकद्वयव्यवधायकतामभिधत्ते । तथा च स्वाधिष्ठितदेशानन्तरक्रोशात्मकाध्वभागानन्तरदेशस्थं विध्यत्यर्जुन इत्यादिप्रथमस्थले बोधः । समभिव्याहृतकर्त्रधिष्ठितदेशानन्तर्यं विशेषणतया प्रकृत्यर्थान्वयि, विशेष्यतया प्रकृत्यर्थान्वयिध्वानन्तरदेशस्थत्वं पञ्चम्यर्थः । स्वार्थैकार्थान्वितापरपदार्थान्वितापञ्चम्युपपत्तिः । कारकद्वयमध्यवर्त्तिता चात्र कालस्य नोपपद्यते,

कर्तुरैक्यात्। अत एवोक्तम्। कर्तृशक्योर्मध्ये चैत्रः काल इति॥ संबन्धविवक्षायां कारकविभक्त्यप्रसक्तेः शेषे षष्ठीत्यनेन चैत्रस्येद-मित्यादौ षष्ठी। चैत्रस्य द्रव्यमित्यादौ स्वत्वस्य, चैत्रस्य स्वं, घटस्य कारणं, चैत्रस्य हस्त, इत्यादौ निरूपितत्वावयवत्वादीनां संबन्धत्वे-नैव षष्ठ्यर्थता। न तु विशिष्य, शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात्। संयोगादि-संबन्धसत्त्वे ऽपि चैत्रस्य नेदं वास इत्यादौ स्वत्वादिसंबन्धविशेष-बोधतात्पर्येण यत्र नञ् प्रयुज्यते तत्र विशेषरूपेण षष्ठ्या लक्षणैव। विभक्तौ न लक्षणेति प्रवादस्यानुशासनासत्त्वे एकविभक्त्यर्थे ऽपर-विभक्तेर्न लक्षणेत्येतत्परत्वात्। अत एव च कृद्योगापि हि षष्ठी संबन्धत्वेनैव बोधयतीति मिश्राः। इत्थमेव च संबन्धत्वेन कर्मत्वा-दिविवक्षया मातुः स्मृतमित्यादौ अधीगर्थे त्यनुशासनस्य नियमपर-तया सार्थक्योपपादनं वृत्तिकृतामुपपद्यते। संबन्धत्वविशिष्टसंबन्ध-विवक्षायां शेषे षष्ठीत्यस्य षष्ठ्यविधायकत्वे तादृशानुशासनस्य वि-धित्वमेव स्यात्। अत एव चामं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यत-इत्यत्र पक्वमित्यनुपज्यमानायाः षष्ठ्याः संबन्धत्वेन कर्तृत्वमर्थः, न तु स्वत्वम्। शूद्रकर्तृकचरुपोस्सर्गे चरुहोमानुपपत्तेरिति नवीनस्मा-र्त्तानां मतमप्युपपद्यते। न च तत्र कृद्योगा षष्ठी कर्तृत्वत्वेनैव बोध-यतीति वाच्यम्। निष्ठायोगे तस्या निषेधात्। अत एव "नाभिस्तु-ष्यति काष्ठानां न पुंसां वामलोचना" इत्यादौ करणत्वादेः संबन्ध-त्वेन विवक्षया षष्ठ्युपपत्तिः। तृतीयादिविधिविषयतया विशेषरूपेण करणत्वादिसंबन्धविवक्षायां षष्ठ्यनुपपत्तेः। अथ संबन्धत्वेन सं-न्धस्य षष्ठीवाच्यत्वे पुरुषस्य दण्ड इत्यादौ दण्डस्य पुरुष इत्यादि-रपि प्रयोगः स्यात्। दण्डी पुरुषो रूपवान्। घट इत्यादिवद्दण्डरू-पादेः पुरुषघटाद्यनाधारत्वे ऽपि पुरुषो दण्डो घटवद्रूपमित्यादिः प्रयोगो दुर्वारः। तदत्रास्तीत्यर्थे इव तदस्येत्यर्थे मतुपो विधानात्। द-ण्डरूपादिपदोत्तरषष्ठ्या चैत्रघटादिनिष्ठतदर्थसंबन्धप्रतिपादने तदु-त्तरमत्वर्थीयस्य प्रसंगादिति चेत्। विशिष्य केषां चित्संबन्धानां षष्ठ्यर्थतोपगमे ऽपि घटस्य रूपमित्यादिप्रयोगानुरोधेन समवेतत्वादेः षष्ठ्यर्थतायावश्यकत्वेन हस्तस्य चैत्रः, चैत्रवान् हस्तः, शाखाया वृक्षः, वृक्षवती शाखेति कथं न प्रयुज्यते। पूर्वप्रयोगाभावादिति चेत्तुल्यम्। नराणां क्षत्रियः शूरो नरेषु वा, अध्वगानां रथगामिनः शीघ्रतरा अध्वगेषु वा गवां कृष्णा संपन्नक्षीरा गोषु वा, इत्यादौ यतश्च निर्द्धारणमित्यनेन षष्ठीसप्तम्यौ विधीयेते। तदर्थश्च जात्या-दिविशेषणविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नस्य तादृशविशेषणशून्यतद्धर्माव-

च्छिन्नव्यावृत्तत्वविशिष्टविधेयवत्तया प्रतिपादनं तद्धर्मावच्छिन्नार्थकपदात्षष्ठ्यासमभ्याविति । प्रकृते च क्षत्रियत्वादिविशेषणविशिष्टे नरादौ तच्छून्यनरादिव्यावृत्तत्वेन शौर्यविशेषादिरूपविधेयसंबन्धो ऽभिमत इति नरादिपदात्षष्ठी । नरेभ्यो राक्षसाः शूरतमा इत्यादौ राक्षसत्वादिविशेषणविशिष्टे तच्छून्यनरादिव्यावृत्तशूरतमत्वविवक्षायामपि न निरुक्तनिर्धारणं राक्षसत्वादिविशिष्टस्य नरत्वादिसामान्यधर्मानवच्छिन्नत्वात् । नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यादौ क्षत्रियादिनिष्ठशूरतमत्वादौ नरादिसामान्यव्यावृत्तत्वबाधात् शून्यत्वान्तं व्यावृत्त्यप्रयोर्विशेषणम् । तद्धर्माश्रयत्किंचिद्व्यावृत्तत्वविवक्षणे द्रव्येषु घटो गन्धवानित्यपि स्यात् । गन्धादेर्यत्किंचिद्द्रव्यव्यक्तिव्यावृत्तत्वात् । तादृशविशेषणशून्यसामान्यव्यावृत्तत्वनिवेशे नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्याद्यावेव तदसंभवः । शूरतमत्वादेः क्षत्रियत्वादिशून्यराक्षसाद्यव्यावृत्तत्वात् । अतस्तद्धर्मावच्छिन्नेति । अथ विधेये आस्वादिविशेषणशून्यसाधारणधर्मावच्छिन्नान्वितं व्यावृत्तत्वं साधारणधर्मावच्छिन्नवाचकपदोत्तरपञ्चम्यादेरेवार्थो वाच्यः । तावता च नरत्वादिरूपसाधारणधर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वस्यैव लाभः संभवति । न तु क्षत्रियत्वादिशून्यत्वविशेषितनरादिव्यावृत्तत्वस्य प्रकृतार्थे नरादौ तादृशविशेषणशून्यत्वबोधकाभावात् । न च पञ्चम्या एव तदर्थः शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात् । न च भेद एव पञ्चम्यर्थः । तत्र च क्षत्रियादिपदार्थस्य प्रतियोगित्वेनान्वयात् क्षत्रियाय नरादिव्यावृत्तत्वलाभः शक्तिभेदं विनैवेति वाच्यम् । एवमपि संख्यातिरिक्तविभ-

क्तिरिति चेत् । अस्तु । व्यावृत्तत्वे किं बाधात् । कुत्र वा तदन्वयः । व्यावृत्तत्वं तद्वृत्तित्वम् । शूरतमादिपदोपस्थापिते धर्मे तदन्वय इति चेत् । न । पदार्थतावच्छेदकेन पदार्थान्तरानन्वयात् । पदार्थानां जातिमती सत्तेत्यादौ जातिमदन्यपदार्थवृत्तित्वसामान्याभावस्य सत्तादौ बाधितत्वात् । तादृशपदार्थसमवेतत्वाद्यभावस्य चाप्रसिद्धेर्व्यावृत्तिबोधासंभवाच्च । एवं द्रव्येषु कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यादौ घटत्वादिधर्मस्यान्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितत्वात्तत्र व्यावृत्तत्वान्वयबोधो दुर्घट इति । अत्र केचित् । नराणां क्षत्रियः शूर इत्यादौ क्षत्रिय इव लक्षणया क्षत्रियान्यो ऽपि क्षत्रिय पदार्थः । शूरपदस्यापि

शूर इव तदन्यो ऽर्थः । षष्ठ्यर्थो ऽभेदः क्षत्रिये तदन्यस्मिन्वान्वेति । तथा च नराभिन्नः क्षत्रियः शूरो, नराभिन्नक्षत्रियान्यो न शूर इत्यर्थः । नराणां क्षत्रियेषु शौर्यमित्यत्रापि क्षत्रियपदं प्राग्वदुभयार्थकम् । शौर्यपदं च तत्तदत्यन्ताभावार्थकम् । तथा च नराभिन्नक्षत्रिये शौर्यं तदन्यस्मिंस्तदभाव इतिबोधः । उद्देश्यविधेययोर्यादृशसंबन्धो ऽभावान्वयबोधे भासते तत्संबन्धावच्छिन्नविधेयाभावः । उद्देश्यवाचकविधेयवाचकपदयोर्वैयधिकरण्यस्थले विधेयपदलक्ष्यार्थः । तयोः सामानाधिकरण्यस्थले तु विधेयधर्मिभिन्न इति सामान्यतो व्युत्पत्तिरित्याहुः । तन्न । तथा सति तस्मै पुरुषोत्तमाय नम इत्यत्र तत्पदार्थतदन्ययोरेव पुरुषपदार्थभेदविवक्षणे उत्तमपदेनासामर्थ्यात्समासाप्रसक्तेर्न निर्द्धारणइति निषेधाश्रयणेन प्रकाशकृतां षष्ठीसमासखण्डनानौचित्यप्रसङ्गात् । एवं नरेषु शूरस्य क्षत्रियस्येदं राज्यमित्यादौ शूरपदार्थाशूरान्वितक्षत्रियपदार्थक्षत्रियान्यस्य षष्ठ्यर्थसंबन्धादौ नान्वयः, किंतु शूरान्वयिक्षत्रियादेरन्वय इत्येतन्नोपपद्यते । एवेतं सैन्धवं भुङ्क्ते इत्यादौ कर्मतादिविशेषणतया लवणादिबुद्धौ मुख्यविशेष्यतया ऽश्वादेरमानादेकपदोपस्थापितयोर्द्वयोस्तत्प्रकृतिकविभक्त्यर्थे एकस्य विशेषणतया ऽपरस्य तद्विशेषणतया भानस्याव्युत्पन्नत्वात् । एवं द्रव्येषु क्षितिपाथसी रसवती इत्यादौ क्षितिजलोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभिन्ने रसवदाद्यन्यत्वबोधो न संभवति । रसादिमत्यपि प्रत्येकमुभयत्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वात् । नापि प्रत्येकभेदावच्छिन्ने तथैव बाधात् । नाप्येकभेदविशिष्टापरभेदावच्छिन्ने एकपदस्य तादृशभेदावच्छिन्नलक्षकत्वे परपदार्थे रसवदाद्यन्यरूपविधेयानन्वयात् । द्वन्द्वघटकैकपदार्थमात्रे विधेयान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । नापि पदाभ्यां लक्षणया तत्तद्विशेषोपस्थितौ अभेदेनैकमिश्नान्विते अपरभिन्ने तथापि पदार्थद्वये विधेयतया उपपादनात् । द्वन्द्वे समस्यमानपदार्थानां परस्परमनन्वयादित्यपि चिन्त्यम् । यत्तु नराणां शूरः क्षत्रिय इत्यादौ शूरत्वान्वयी अभेदः षष्ठ्यर्थः । नराभिन्नशूरत्वाद्यवच्छेदेन क्षत्रियाभेदाद्यन्वयः । एवं च क्षत्रियान्ये 'नरे ऽर्थतः शौर्यव्यवच्छेदलाभ इति । तदत्यन्तमसत् । नराणां क्षत्रिये शौर्यमित्यादौ, क्षत्रियाणां कर्णः प्रचुरं ददावीत्यादौ चानिर्वाहात् । इदं तु तत्त्वम् । निर्द्धारणविभक्तेर्व्यावृत्तत्वमेवार्थः । व्यावृत्तत्वं चाभेदान्वयिविधेयसमभिव्याहारस्थले ऽन्योन्याभावप्रतियोगित्वम् । भेदान्वयिस्थले चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । तत्र च विधेयतावच्छेदकावच्छेदेनान्वयः । अतो न द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायाति

प्रसङ्गः। अभावे च प्रकृत्यर्थस्य नरादेः क्षत्रियत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नभेदविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनरत्वादिव्यापकाधिकरणतानिरूपिताधेयतासंबन्धेनान्वयः। एतावतैव जात्यादिरूपविशेषणशून्यप्रकृत्यर्थे नरादिसामान्यव्यावृत्तेर्विधेयधर्मे लाभः। द्रव्याणां क्षितिपायसी रसवती इत्यादौ भेदद्वयादिविशिष्टद्रव्यत्वादिव्यापकतैव संबन्धः। विधेयस्य शूरत्वादेर्निर्द्धारणविभक्तिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनरत्वादिविशिष्टतादात्म्यादिरेव संबन्धतया भासते। अतो नराणां राक्षसः शूर इत्यादेर्नापत्तिः। अन्यत्स्वयमूह्यम्।

आधारस्सप्तम्या आधेयत्वमर्थः, तस्य क्रियायामन्वयः। आधाराधेय भावश्च न संयोगादिरूपसंबन्धात्मकः। कुण्डादिसंयोगिनो बदरादेरपि कुण्डाधारताप्रसङ्गात्। अपि तु पदार्थान्तरमेव। स च संबन्धविशेषावच्छिन्नः संयोगेनाधिकरणं समवायेनाधिकरणमित्यादिव्यवहारात्। अथ घोक्ताऽतिप्रसङ्गभिया संयोगेनाधारत्वमेवातिरिक्तम्। समवायसंबन्धावच्छिन्नं च समवायादिरूपमेव। न च समवायस्य संबन्धत्वेन द्विष्ठतया रूपादेरपि पटाद्यधिकरणाप्रसङ्गः। तथा सति तुल्ययुक्त्याधिकरणत्वस्यापि द्विष्ठतया तादृशातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। यदि चाधारताया आधारेऽनुयोगित्वं संबन्ध, आधेये च प्रतियोगित्वमिति संबन्धवैलक्षण्यान्नातिप्रसङ्गः। आधारतानुयोगिताया एवाधारव्यवहारप्रयोजकत्वादित्युच्यते, तदा समवायस्यापि तद्वैलक्षण्येनातिप्रसङ्गवारणादतिरिक्ताधारतायां मानाभावात्। स्वरूपाद्याधारत्वाद्यादेरूपाद्याधारतावारणायाधेयभेदेनाधारत्वमतिरिक्तमिति न सत्। आधेयभेदभिन्नाधिकरणतानामतिरिक्तसमवायस्य च कल्पनामपेक्ष्याऽऽधेयभेदेन समवायभेदस्यैवोपगन्तुमुचितत्वात्। अथ संयोगेनाधिकरणत्वमपि संयोगरूपमस्तु। कुण्डबदरादिसंयोगानां कुण्डादिकमनुयोगि न तु बदरादिकमिति नातिप्रसङ्गः। न चैवमपि कुण्डादेः कुण्डादिनिष्ठसंयोगानुयोगितया आधारतापत्तिः। तादृशसंयोगस्य कुण्डादिनिष्ठत्वेऽपि तत्प्रतियोगिकत्वानुपगमात्। तत्प्रतियोगिकसंबन्धानुयोगिताया एव तदा-

कुण्डे बदरमित्यादिविशिष्टबुद्धौ संयोगप्रतियोगिताया एव संबन्धत्वात्। पटे रूपमित्यादौ समवायप्रतियोगितावत्। अन्यथा तादृश-

विशिष्टबुद्धिबलादद्रूपादावपि घटादिसमवायानुयोगिताप्रसङ्गादिति चेन्माभूत्तत्संबन्धावच्छिन्नमप्यतिरिक्तम्। यत्तु तत्पतनप्रतिबन्धकसंयोगवत्त्वं तदाधारत्वं कुण्डादिपतनप्रतिबन्धकसंयोगवत्त्वं च न बदरादौ। तत्संयोगसत्त्वे ऽपि तस्य पतनादिति। तदसत्। यस्य पतनमप्रसिद्धं तदाधारत्वासंग्रहात्। स्वस्मिन्स्वपतनप्रतिबन्धकसंयोगसत्त्वेन स्वस्यापि स्वाधारताप्रसङ्गाच्च। स्वान्यत्वे सति स्वनिष्ठपतनानुत्पादप्रयोजकसंयोगवत्त्वं तदिति चेन्न। एतदनुपस्थितावप्यधिकरणव्यवहारादित्यलम्। अथाधारसप्तम्या आधेयतार्थकत्वे भूतले वर्तते घट इत्यादौ धात्वर्थस्य वृत्तेराधेयतारूपत्वेन तत्र भूतलाधेयत्वाभावेनायोग्यताप्रसङ्ग इति चेन्न। तत्र निरूपकत्वस्यैवाधारतारूपत्वेन निरूप्यत्वस्यैव सप्तम्यर्थत्वात्। भूतलादिनिरूप्यत्वस्य च घटादिनिष्ठवृत्तावबाधात्। अत एवेति हेतुस्तदुक्तवदित्यादौ हेतौ हेतुतायां चोक्तपदार्थोत्पत्तिवृत्तित्वाभावे ऽपि हेतुतायामुत्पत्तिनिरूपितत्वसत्त्वेन सप्तम्युपपत्तिः। अथ वा वृत्त्यातोरपि आधारत्वमेवार्थः। तन्निरूपकत्वमेव घटादेस्तत्कर्तृत्वम्। एवं च तादृशधात्वर्थे भूतलाद्यधिकरणकत्वमेव सप्तम्यन्तेन बोध्यते। नत्र तदबाधात्। अथाधारसप्तम्या क्रियायां प्रकृत्यर्थाधिकरणत्वं यदि बोध्यते तदा चैत्रे चैत्रो गच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिः। तत्र धात्वर्थस्य स्पन्दादेः कर्त्रादिवृत्तित्वात्। भुवि गच्छतीत्यादिश्च न स्यात्। चैत्रनिष्ठक्रियाया भुवि बाधादिति चेन्न। तत्र कर्तृघटितपरम्परासंबन्धावच्छिन्नाधारताया एव सप्तम्यर्थत्वेन सर्वसामञ्जस्यात्। परम्परासंबन्धस्यापि प्रतीतिबलेन क चिदाधारतानियामकत्वोपगमात्। अवच्छेद्यतावेशेषो ऽप्याधारसप्तम्यर्थः। यथा वीणायां शब्दः, कर्णे शब्दः, वृक्षाग्रे कपिसंयोग, इत्यादौ। एषु कारकता निर्वाहाय भवतीत्यध्याहारः। अथ वा सप्तम्यधिकरणेचेति चकारेणाकारकाधारवाचिनो ऽपि सप्तमी। अत एव साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमित्यत्र साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभाव इति सप्तमीतत्पुरुषेण व्याख्यानं संगच्छते। तत्र क्रियाध्याहारे सापेक्षतया सामर्थ्येन समासानुपपत्तेः।

चर्मणि द्वीपिनंमित्यादौ निमित्तात्कर्मयोगइत्यनेन सप्तमी प्रकृत्यर्थचर्मादेर्हननादिक्रियानिमित्तत्वं बोधयति। निमित्तत्वं च न कारणत्वम्। चर्मादेर्हननादिक्रियाकारणत्वे मानाभावात्। पूर्ववर्त्तित्वे ऽपि इच्छाकृत्यादिना अन्यथासिद्धत्वात्। अपि तु क्रियाजनिका या विनियोज्यत्वेनेच्छा, तद्विषयत्वं स्वविषयकतादृशे-

च्छाधीनत्वमेव तत्र क्रियान्वयी सप्तम्यर्थः । तदेकदेशविषयितायां निरूपकत्वेन प्रकृत्यर्थान्वयः । चर्मादिद्योत्यव्याघ्रादेः संबन्धश्च न सप्तम्यर्थः । अपि तु सप्तम्याः साधुत्वे स्वरूपसन्नपेक्षितः ।

गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ यस्य च भावेनेत्यनेन गवादिपदात्सप्तमी । तत्समानाधिकरणदुह्यमानादिपदाच्च नीलं घटमानयेत्यादौ नीलादिपदाद्द्वितीयावद्विशेषणपदस्य विशेष्यपदसमानविभक्तिकत्वनियमात् । सप्तमीविधायकसूत्रे च भावपदं क्रियापरम् । तथा च यद्विशेषणकृदन्तार्थविशेषणतापन्नक्रियया क्रियान्तरस्य लक्षणं व्यावर्त्तनं तद्वाचकपदात्सप्तमीति सदर्थः । उक्तस्थले गमनादिक्रियाया दोहनादिसमानकालीनत्वादिपुरस्कारेण बोध्यतयाभिप्रेता । अतो व्यावर्त्तकविशेषणप्रविष्टतादृशक्रियाया अपि व्यावर्त्तकतया तत्कर्माद्यभेदान्वयि विशेषणगवादिपदात्सप्तमी । अतस्तादृशसप्तम्याः समानकालीनत्वादिकमात्रमर्थः । तत्र दुह्याद्युपस्थापितदोहनादेर्निरूपकत्वेनान्वयाद्दोहनसमानकालीनत्वादिकं गमनादौ लभ्यतइति न युक्तम् । दुह्याद्युपस्थापितक्रियायाः कृदर्थविशेषणतयोपस्थितायाः समानकालीनत्वादिविशेषणत्वासंभवात् । प्रकृत्यर्थगवादिनानन्वितार्थस्य सप्तम्या बोधनासंभवाच्च । किं तु समभिव्याहृतदोहनादिक्रियैव सप्तम्यर्थः । तस्याश्च समानकालीनत्वादिकं क्रियान्तरे संबन्धः । तत्र वर्तमानार्थककृत्समभिव्याहारस्थले समानकालीनत्वं दोग्धव्यासु गत इत्यादिभविष्यदर्थककृत्स्थले प्राक्कालीनत्वं दुग्धासु गत इत्याद्यतीतार्थककृत्स्थले उत्तरकालीनत्वं संबन्धतया भासते । पायसि पीते तृषा शाम्यतीत्याद्यतीतार्थककृत्समभिव्याहारात्कार्यकारणभावो ऽपि संबन्धतया भासते इत्यादिकमूहनीयम् । गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सतीत्यनन्तरं सत इत्यध्याहार्यम् । अन्यथा लक्षणीयक्रियामात्रेणोक्तसूत्राविषयतया सप्तम्यनुपपत्तेः । तत्र चास्धातोरर्थे आधारतागुणान्यत्वाद्याधारतायाश्च सत्ताधारतायां तदधिष्ठितत्वं संबन्धतया भासतइति चिन्तामणिकारोक्तसामानाधिकरण्यलाभनिर्वाहः । शयानेन चैत्रेण भुक्तमित्यादौ शयनभोजनादिक्रिययोः समानकालीनत्वभाने ऽपि तत्र लट्प्रत्ययेनैव समभिव्याहाराद्भोजनादिसमानकालीनत्वं शयनादिक्रियायां बोध्यते, ऽतो न सप्तमी । अन्यतस्तदनभिधानएव सप्तमीविधानात् ।

चैत्र त्वया भुज्यतामित्यादौ संबोधने चेति प्रथमा संबोधनमेवाह । तच्च वक्तुरव्यवहितशब्दजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छा । प्रथ-

मार्थतादृशेच्छाया विषयतासंबन्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणतया भानम्। अथ संबोध्यत्वज्ञानं विनापि त्वया भुज्यतामित्यादिवाक्यार्थानस्य चैत्रादेर्वाक्यार्थबोधस्य भोजनादिप्रवृत्तेश्च निर्वाहात्। चैत्रेत्यादिप्रथमान्तपदप्रयोगो ऽनर्थक इति चेत्। न। संबोध्यतानुमापकासाधारणाभिमुख्यादिविरहे विशिष्यचैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने युष्मत्पदशक्तिग्रहनिर्वाहस्यैव तत्प्रयोजनत्वात्। चैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिबोध्यत्वग्रहं विना संबोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकतत्पदस्य विशिष्य चैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तौ निश्चेतुमशक्यत्वात्। न चैवमपि यत्रानन्तरवाक्यं न युष्मच्छब्दघटितं चैत्रात्र घटो ऽस्तीत्यादौ तत्र संबोधनपदसार्थक्यं दुरुपपादमेवेति वाच्यम्। तत्रापि तत्तद्वाक्ये स्वीयवाक्यार्थबोधार्थोच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिश्चयार्थमेव तत्पदप्रयोगात्। तादृशतात्पर्यनिश्चयं विनाश्रुतादपि तत्तद्वाक्याच्चैत्रादेः शाब्दबोधासंभवात्। चैत्रस्याश्वानयनादिबोधाय मैत्रस्य च लवणानयनादिबोधायोच्चरितात्सैन्धवमानयेति वाक्याद्वैपरीत्येन चैत्रमैत्रयोस्तत्तद्वाक्यार्थबोधवारणाय तदीयतदर्थबोधे तदीयतद्बोधार्थोच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिश्चयस्य हेतुताया आवश्यकत्वात्। संख्यातिरिक्तसुपर्थः प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भासते इति नियमे संख्याभेदवत्संबोधनभेदो ऽपि निवेशनीयः। अतः संबोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतया भाने ऽपि न क्षतिः। संबोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव वा भानमुपेयम्। वस्तुतो नामार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थमन्तरा कृत्यैव क्रियान्वय इत्यनुरोधात्सुवर्थकर्मत्वादेः प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भानमुपेयते न तूक्तनियमानुरोधेन तथा नियमे मानाभावात्। संबोधनविभक्त्यन्तप्रकृत्यर्थस्यान्यत्र विशेषणतया ऽन्वयात्संबोधनस्य विशेष्यतया भानं निर्युक्तिकमिति कृतं विस्तरेण।

प्रातिपदिकप्रकृतिकाः स्त्रियामित्यनेन विहिताटावादयः क्वचित्स्त्रीत्वं प्रकृत्यर्थविशेषणतया बोधयन्ति। अजा अश्वा शूद्रा श्यामा चपला ब्राह्मणी गौरी सुकेशी गर्भिणीत्यादौ। स्त्रीत्वं च योनिमत्त्वम्। न च स्त्रीपरपदात्साधुत्वार्थष्टावादिप्रत्ययो न तु स्त्रीत्वं तस्यार्थः। क्वचित् स्त्रीत्वबोधश्च स्त्रीप्रत्ययप्रकृतितात्पर्यविषयत्वरूपलिङ्गज एवेति वाच्यम्। क्वचिदादौ व्यभिचारेण तादृशहेतोः स्त्रीत्वसाधकत्वात्। प्राणित्वेन विशेषणे ऽपि देवतादौ व्यभिचारात्। वस्तुतस्त्वजवत्यपि अजा नास्तीत्यादिप्रयोगात्स्त्रीत्वस्य नञर्थान्वयितावच्छेदकतया भानमावश्यकम्। अन्यथा पुंसाधारणजातिविशेषावच्छिन्नाभावस्य बाधेन तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः। न च प्रातिप-

दिकार्थ एव स्त्रीत्वं तस्य च तदर्थ एव जात्यादिमति विशेषणत्वेनान्वयः। स्त्रीप्रत्ययास्तु द्योतका एव। अत एव "स्वार्थो द्रव्यं च लिङ्गं च संख्याकर्मादिरेव च। अमी पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषां चिदग्रिमाः" इति शाब्दिकानां कारिकापि सङ्गच्छते। तत्र स्वार्थो जात्यादिरूपे गवादिपदमुख्यार्थः। द्रव्यं गवादिरूपस्तद्धर्मी तन्मते औपचारिको गवादिपदार्थः। लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वमावश्यकमेव। नाव ब्राह्मणो ऽपि ब्राह्मणीत्यादौ पुंस्त्वबोधकपदान्तराभावेन तद्बोधानुपपत्तेः। ब्राह्मणादिपदाच्च जात्यादेर्द्रव्यस्य च भानं नियतमेव। लिङ्गभानं तात्पर्ययोग्यताधीनं कादाचित्कम्। ब्राह्मणीत्यादौ पुंस्त्वाद्यबोधादिति वाच्यम्। उक्तयुक्त्या पुंस्त्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वे ऽव्ययन्तानां प्रातिपदिकपदानां स्त्रीत्वार्थकत्वे गौरवात्। लाघवेनाल्पीयसां स्त्रीप्रत्ययानां तदर्थकत्वकल्पनौचित्यात्। अत एव स्त्रीत्वसंग्रहाय प्रातिपदिकार्थेत्यादिसूत्रे लिङ्गग्रहणम्। अन्यथा प्रातिपदिकार्थ एव तदन्तर्भावेन पृथक् तदुपादानानुपपत्तेः। क्वचित्स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं भार्यात्वेन प्रकृत्यर्थविशेष्यतया बोधयति। आचार्याणीमनायी शूद्रीत्यादौ भार्यात्वं संबन्धविशेषः। तत्रैव च निरूपकत्वेन प्रकृत्यर्थान्वयः। शाङ्गरवीदेवतापदे च स्त्रीप्रत्यया नार्थबोधकाः। तत्र प्रकृत्यर्थे योनिमत्त्वरूपस्त्रीत्वस्यायोग्यतया ऽनन्वयात्। न च शब्दगतं स्त्रीत्वादिरूपधर्मान्तरमेव तत्र परम्परासंबन्धेनार्थगततया भासते इति श्रीपतिदत्तोक्तं युक्तम्। तद्भाने मानाभावात्। यूस्त्र्याख्याविषयत्र स्त्र्याख्यपदं स्त्रीलिङ्गशब्दपरं न स्त्रीत्वविशिष्टार्थकशब्दपरम्। तेनाटव्यादिशब्दानां स्त्रीत्वविशिष्टबोधकत्वे ऽपि न नदीसंज्ञानुपपत्तिः। अत एव श्रीरूप्रभृतीनां स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावेन स्त्रीत्वविशिष्टबोधकत्वे ऽपि नदीसंज्ञाप्रसक्त्या नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधसंगतिः। न चैवं सेनान्ये स्त्रियै इत्यादावपि नदीसंज्ञा स्यात्। सेनान्यादिशब्दस्य तत्र विशेष्यनिघ्नतया स्त्रीलिङ्गत्वादिति वाच्यम्। प्रयोगानुसारेण विशेष्यसमभिव्याहारानधीनायाः स्त्रीलिङ्गताया विवक्षणीयत्वादिति संक्षेपः॥

तद्धितप्रत्यया अपि नामप्रकृतिकाः क्वचित्प्रकृत्यर्थेन स्वार्थिकेष्व, क्वचिच्च तेन स्वार्थस्यान्वयबोधं जनयन्ति। तत्र गार्गिरित्यत्र अपत्यार्थविहिततद्धितार्थस्यापत्यस्यैकदेशे जन्यत्वे निरूपकतया प्रकृत्यर्थगर्गाद्यन्वयः। गार्ग्य इत्यादौ तद्धितार्थस्य गोत्रापत्यैकदेशपुत्रत्वघटकजन्यत्वे तथा तदन्वयः। गार्ग्यायण इत्यादौ तद्धितार्थस्य युवापत्यस्यैकदेशे जन्यत्वे गार्ग्यस्य जीवति तु वंश्ये युवेतिपरिभा-

पितृपुत्रार्थघटकजीवने च गर्गादेरन्वयः । तेन गर्गादिजीवनकालीनो गर्गगोत्रापत्यस्यापत्यमयमिति बोधः । माञ्जिष्ठं वास इत्यत्र, तेन रक्तमित्यर्थे तद्धितो विहितः । तत्संबन्धाधीनतदीयरूपारोपविषयत्वं तेन रक्तत्वम् । खञ्जनः पीत इत्यारोपमादाय शङ्खादेरारोप्यपीतिमाद्याश्रयहरितालादिरक्तत्वस्य वारणाया धीनान्तमारोपे विशेषणम् । पटादेश्चक्षुरादिना रक्तत्वस्य वारणाय तदीयत्वं रूपविशेषणम् । अत्र च रागकरणस्य मञ्जिष्ठादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्धितार्थैकदेशसंबन्धे प्रतियोगितया रूपे स्वाश्रयतया ऽन्वयः । शूल्यमुख्यमित्यादौ तद्धितार्थसंस्कृतैकदेशे पाकादिरूपसंस्कारे शूलोखादेः प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वयः । पौषी रात्रिरित्यादौ नक्षत्रयुक्तकालार्थे तद्धितः । कालस्य नक्षत्रयुक्तत्वं च तन्नक्षत्रराशिभोगाश्रयत्वं, तदेकदेशे राशिभोगे च कर्मतया तन्नक्षत्रान्वयः । पौषो मासः पौषो वर्ष इत्यादौ सास्मिन्पौर्णमासीत्यनेन विहितस्य तद्धितस्य पौर्णमासीघटितत्वावच्छिन्नो ऽर्थः । पौर्णमास्यां प्रकृत्यर्थपौष्यादेरभेदेनान्वयः । पौषादिपदं च न केवलं यौगिकम् । पौषः पक्ष इत्यादिव्यवहारविरहात् । अतो रूढमपि । अत एव सूत्रे संज्ञाग्रहणं रूढिनिरूपकतावच्छेदकं च मासनिष्ठशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ततिथिसमुदायत्वं न तु त्रिंशत्तिथिरूपमासत्वमात्रम् । यत्किंचित्तिथ्यधिकत्रिंशत्तिथिसमुदाये मासव्यवहारे ऽपि चान्द्रसौरपौषादिबहिर्भूतपौष्यादिघटितत्रिंशत्तिथ्यन्तर्गततिथिषु पौषादिव्यवहाराविरहात् । अथैवमपि सौरे पौषादिव्यवहारस्य निर्विवादतया धनुःस्थरविविशिष्टत्वमेव न कथं पौषादिपदशक्यतावच्छेदकमुपेयत इति चेन्न । सौरे पौषादौ पौष्यादिपूर्णिमाया अलाभे योगरूढिलभ्यपौषपदार्थविलोपापत्तेः । न च तत्र रूढिमात्रमवलम्ब्यैव पौषादिव्यवहारः सौरपौषादौ मुख्य इति वाच्यम् । तथा सति योगार्थव्युत्पादनवैयर्थ्यात् । अथ विलुप्यतां वर्षविशेषे पौषादिपदमुख्यार्थः का क्षतिः । तत्र लक्षणया सौरमासे पौषव्यवहारस्योपगन्तव्यत्वात् । सलपङ्कादौ पङ्कजव्यवहारवदिति चेत्तर्हि तत्र पौषादिपदमुख्यार्थमासनिमित्तकाब्दिकश्राद्धादिविलोपप्रसङ्गः । यत्तूक्तशूलपाणिग्रन्थानुसारिणस्तु धनुरादिस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तेषु धनुरादिस्थरविसमाप्यमकरादिस्थरविसंक्रान्तिमन्मासभिन्नधनुरादिस्थरव्यधिकरणशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तेषु वा पौषादिपदस्य रूढत्वमेव स्वीकुर्वन्ति, न तु यौगिकत्वम् । "अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेया" विति वचनात् । पौषादिमासीयपौर्णमास्यां पुष्यादियोगस्यानियमात् । न च योगानादरे लाघवात्तत्तद्राशिस्थरविविशिष्ट-

कालरूपसौरादिमासएव पौषादिपदशक्तिरुचितेति वाच्यम् । सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या संवध्यते इत्यादिश्रुतिबलाच्चान्द्र एव वैशाखादिपदशक्तिसिद्धेः । वस्तुतो नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यत्र नक्षत्रयोगयोग्यत्वमेव विवक्षितम् । पुष्याद्ययुक्तायामपि पौषादिपूर्णिमायां पौषादिव्यवहारात् । अन्यथा माघ्यां यदि मघा नास्तीत्यादेरसंगत्यापत्तेः पुष्यादियोगयोग्यता च धनुरादिस्थरव्यारब्धपक्षीयत्वं तद्रूपाक्रान्तपौर्णमासीधर्मितत्वरूपयोग्यलक्ष्यतावच्छेदकं नियतमेव पौषादेरिति नोक्तानुपपत्त्या यौगिकत्वनिराकरणसंभवस्तत्पदानाम् । अथैवं निरुक्तरूपस्य पुष्याद्यघटितत्वतया तेन रूपेण पूर्णिमाबोधकपौष्यादिशब्दानां यौगिकत्वप्रसक्तिरेव नास्ति । पौषी रात्रिरित्यादौ पुष्यादियोग एव प्रतीयते, न तु निरुक्तं योग्यत्वम् । मकरादिस्थरव्यारब्धकृष्णपक्षीयरात्र्यादावपि तथा व्यवहारादिति नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यत्र योग एव विवक्षणीयो न तु योगयोग्यत्वमिति पौर्णमास्यां

[illegible]

धनुरादिराशिस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते तद्विलान्तसमुदायरूढिग्राहकतयोपपत्तौ योगरूढिस्वीकारो ऽनुचित इति वाच्य-

[illegible]

रूढ्यर्थाभेदान्वयबोधजनकत्वकल्पनाधिक्येन गौरवमिति वाच्यम् । भवन्मते ऽपि तत्तदर्थे यौगिकरूढत्वभ्रमदशायां सति च तत्तदर्थाभेदान्वयपरत्वग्रहे तथान्वयबोधस्य दुरपह्नवतया तत्र तादृशबोधहेतुताकल्पनस्यावश्यकत्वादिति दिक् । वैष्णवी ऋक् ऐन्द्रं हविरित्यादौ देवतार्थविहिततद्धितस्य तद्देवताकत्वमर्थः । मन्त्रस्य तद्देवताकत्वं तदुद्देश्यकत्यागकरणत्वेन वेदबोधितत्वम् । अथ मन्त्रस्य त्यागकरणत्वं बाधितमेव । विनापि मन्त्रमिच्छाविशेषरूपस्य तस्त्यागरूपत्या व्यभिचारात् । इष्टसाधनताज्ञानघटितफलस्य सामग्र्या अन्यथासिद्धत्वाच्चेति मन्त्रस्य करणतां कथं वेदो बोधयेद्, बोधयन्वा प्रमाणं भवेत् । सत्यम् । मन्त्रस्य त्यागकरणत्वं त्यागाङ्गोच्चारणकरत्व न तु तज्जनकत्वमतो न दोषः । हविषस्तद्देवताकत्वं च तदुद्दे-

श्यकत्यागकर्मत्वम्। तत्त्यागोद्देश्यताया एव तद्देवतापदार्थत्वात्। न चैवं घृतादिसंप्रदानब्राह्मणस्य घृतादिदेवतात्वापत्तिः। उद्देश्यपदेन वेदबोधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेण विषयताया एव विवक्षितत्वात्। संप्रदाने च स्वामित्वस्याबाधितत्वात्। न च त्यागोद्देश्यतायाश्चतुर्थ्यापि बोधनात्तद्धितचतुर्थ्योर्देवतात्वबोधकतायामविशेषात्। "तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः। देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलं तु परं परं" मित्यनेन विरोध इति वाच्यम्। त्यागोद्देश्यतायां वेदमेयत्वस्याधिकस्य निवेशनीयतया चतुर्थ्या तदंशाबोधनेन तस्योपायान्तरबोध्यतया चतुर्थ्यधीनदेवतात्वबोधस्य विलम्बिततया तद्धितापेक्षया चतुर्थ्या जघन्यतोपपत्तेः। देवतार्थविहिततद्धितेनैव देवतात्वघटकतदंशस्यापि बोधनात्। अथ चतुर्थ्या वेदमेयत्वांशस्य साक्षादबोधने ऽपि त्यागोद्देश्यत्वस्य साक्षाद्बोधनेन पित्रादीनां साहित्यावच्छिन्नानां पितृभ्यो दद्यादिति चतुर्थ्यधीनत्यागोद्देश्यताबोधस्य पितरो देवता इति तद्धितसमानार्थकदेवतापदाधीननिरपेक्षत्यागोद्देश्यत्वबोधापेक्षया ऽविलम्बितत्वेन साहित्यावच्छिन्नानां निरपेक्षाणां वा श्राद्धोद्देश्यत्वमित्यत्र चतुर्थ्यपेक्षया देवतापदस्य बलवत्त्वरूपं शूलपाणिपर्यालोचितं विनिगमकं न संगच्छतइति चेन्न। पितृभ्यो दद्यादिति चतुर्थ्या साहित्यावच्छिन्नस्य त्यागोद्देश्यताबोधे तत्र वेदसमानार्थकस्मृतिवाक्यजन्यत्वग्रहे सत्येवाप्रामाण्यशङ्कानुदयः। तादृशग्रहश्च विलम्बितः। देवतापदात्त्यागोद्देश्यताबोधश्च तदुद्देश्यतांशे वेदबोधितत्वावगाही स्वस्मिन्नप्रामाण्यशङ्काव्युदासाय न ज्ञानान्तरमपेक्षते। स्वस्यैव स्वात्मकोद्देश्यताबोधांशे व्यावर्त्तकवेदजन्यत्वावगाहनात्। अप्रामाण्यशङ्काकलंकितश्च बोधो जातो ऽप्यकिञ्चित्कर इति देवतापदस्य झटिति निश्चीयमानप्रामाण्यकबोधजनकतया बलवत्त्वेन विनिगमनाया उपपत्तेः। एवं श्राद्धार्थावाहनप्रकाशकात् पितर इत्यादिमन्त्राद्बहुवचनोपस्थापितसाहित्यावच्छिन्नावाहनबोधेन साहित्यावच्छिन्नानां श्राद्धदेवतात्वलाभे ऽपि मन्त्रलिङ्गस्य विपक्षबाधकतर्कादिसापेक्षव्याप्तिनिश्चयाधीनतया सुतरां पितरो देवता इत्यतो दुर्बलतेति बोध्यम्। कापोतं राजतं जनतेत्यादौ समूहार्थविहितस्य पर्याप्तसमुदायत्वावच्छिन्नो ऽर्थः ऽपर्याप्तौ प्रकृत्यर्थकपोतत्वाद्यवच्छिन्नस्यान्वयः। कपोतशुकसारिकादिपर्याप्तसमुदायत्वस्य पर्याप्तिश्च न न्यूनवृत्तिकपोतत्वादिना ऽवच्छिद्यते, अतो न तादृशसमुदाये कापोतादिव्यवहारः। पर्याप्त्यवच्छेदकत्वे चान्यूनवृत्तित्वमेव च तन्त्रं न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वमपि। अन्यथा

आकाशत्वादेरिव घटत्वादेरपि द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकता न स्यात् । आकाशाविति वत् घटावित्यपि न स्यात् । इत्थं च कपोतमात्रवृत्तिशतत्वादिपर्याप्तावपि अतिरिक्तवृत्तिकपोतत्वाद्यवच्छेदकतानिर्वाहात् । कपोतशतादावपि कापोतादिव्यवहारोपपत्तिः । पर्याप्त्यतिप्रसक्तधर्मस्य तदनवच्छेदकत्वे गत्यन्तरं चिन्तनीयम् ।

धातुप्रकृतिकाश्च लकारकृत्सन्यङ्णिच्प्रभृतयः प्रत्ययाः केचिद्धात्वर्थान्वितसाधकतमत्वं द्युवते । अर्थान्तरमनभिदधानाश्च केचिदाकाङ्क्षानिर्वाहकतया प्रकृतिभिः स्वीयार्थबोधनपर्योपकुर्वते । तत्र लडादिदशलकाराणां लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति सूत्रेण कर्तृकर्मभावेष्वनुशिष्टानां कर्तृत्वसामान्यमर्थः । तावन्मात्राभिधानेनैव प्रथमान्तपदोपस्थाप्यविशेषणतया तदन्वयेन कृतिविशिष्टस्य कर्तुर्बोधनिर्वाहात् । लकारस्य तद्बोधकतया न लः कर्मणीतिसूत्रविरोधः, बोधकताया एव तत्र स्मर्यमाणत्वात्, न तु वाचकतायाः । गौरवेण विशिष्टधर्मिणि शक्तेर्बाधात् । चैत्रः पचतीत्यादौ लकारे प्रथमान्तपदसामानाधिकरण्यप्रवाहस्याभेदेन तदर्थान्वितस्वार्थबोधपरत्वाभावे ऽपि कथंचिदुपपादनसंभवात् । तृतीयायाः साधुतानियामकं लकारादिना कर्तुरनभिधानमपि कर्तृत्वविशिष्टबोधनमेव, न तु विशिष्टशक्त्याऽबोधनपर्यन्तमतो विशिष्टस्य लकाराद्यावृत्तये ऽपि चैत्रः पक्ष्यतीत्यादौ न तृतीयापत्तिः । अन्वयबलेन विशिष्टबोधात् । चैत्रः पचेत्यादौ कृत्प्रत्ययस्य धर्मिणि शक्तावपि न क्षतिः । शक्त्यधीनविशिष्टबोधसाधारणबोधस्यैवानभिधानपदार्थप्रतियोगित्वात् । अनभिहिते कर्तरि तृतीयेत्यनुशासने ऽपि सप्तम्यर्थो बोधकत्वमेव । तथा च चै-

ष्टार्थो भवतैव वक्तव्यः । न तावद्वाचकत्वं तदर्थः । लकारसामान्यस्यैव कर्तृत्ववाचकत्वेनानुक्तिसंभवात् । कर्तरि यक्तोसाधुत्वादेव चैत्रः पच्यते इत्यादिप्रयोगवारणात् । यगाद्युत्तरत्वस्य कर्तृत्वशक्ततावच्छेदककोटावनिवेशात् । तत्र तन्निवेशे पच्यन्ते माषाः, भिद्यते कुसूलः, लूयते केदारः, इत्यादौ कर्मकर्तुः माषकुसूलकेदारादेः कर्तृत्वबोधानुपपत्तिः । न च तत्र स्वयमेवेत्यस्याध्याहारेणान्वयस्वयंपदोत्तरतृतीयया कर्तृत्वं बोध्यते न तु लकारेणेति वा-

च्यम् । स्वयमित्याद्यध्याहारं विनापि तत्र कर्तृत्वबोधाभ्युपगमात् । तत्र लकारेण कर्तृत्वाबोधने कर्मकर्त्तुः "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय" इत्यतिदेशवैयर्थ्यापातात् । लकारस्य कर्मत्वबोधकतयैव यगात्मनेपदचिण्चिण्वद्भावरूपातिदेशफलनिर्वाहात् । न च कर्मकर्त्तरि लकाराधीनकर्मत्वबोधस्याप्यावश्यकता । वस्तुगत्या कर्त्तुः कर्मत्वातिदेशे चैत्रः स्वं पश्यति स्वं हन्तीत्यादावपि यगात्मनेपदादिप्रसङ्गात् । लकारेण कर्मत्वविवक्षायामेव कर्मत्वातिदेशस्य स्वीकरणीयत्वात् । तथा च स्वन्मते ऽपि कर्मत्वातिदेशसंगतिरिति वाच्यम् । कर्मत्वविवक्षायामपि कर्तृत्वविवक्षणे कर्तृकर्मादिसंज्ञासमावेशविरोधेन परत्वात्कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधेनात्मनेपदचिण्वद्भावाद्यनुपपत्तेः । कर्त्तरि शविस्याद्यपवादविषयतया यको ऽप्यनिर्वाहादिति सार्थकत्वात् । न च कर्मत्वकर्तृत्वयोरुभयोस्तत्र बोधस्वीकारे तदेकतरस्याख्यातार्थतयोद्देश्यतावच्छेदकतया नानासंसर्गसमूहालम्बनबोध एव स्वीकरणीय इति वाक्यभेदापत्तिरिति वाच्यम् । एकत्र द्वयमिति रीत्या तदुभयबोधस्य समूहालम्बनविलक्षणस्य स्वीकारात् । यदि च विधेयद्वयत्वज्ञानं समूहालम्बनात्मकमेव । अत एव विधेयभेदे वाक्यभेद इति मीमांसकसिद्धान्तो ऽपीत्युच्यते, तदास्तु धातोरेव स्वकर्मकक्रियायां लक्षणा । कर्तृत्वसंबन्धमध्यएव वा स्वनिरूपकक्रियाकर्मत्वस्याप्यन्तर्भाव इत्यलम् । एवमकर्मकत्वे ऽपि प्रस्तुते गौः, प्रास्नोष्ट गौः, नमते दण्डमूल, मनंस्त दण्ड, इत्यादौ एवयोऽन्तर्भावेणैव कर्मकर्तृतानिर्वाहे "न दुहस्नुनमां यक्चिणावि"ति यक्चिण्निषेधोपपत्तिः । एवं चैत्रेण पक्ष्यते, इत्यादौ कर्तृत्ववाचकतापा दुरपह्नवत्वात् तृतीयानुपपत्तिः । चैत्रः पक्ष्यतइत्यादौ लकारेण कर्तृत्वबोधनात्स्याल्लकारसाधारणरूपस्य तद्वाचकतावच्छेदकताध्रौव्याच्च । नापि तद्बोधकत्वं तदनभिधानं चैत्रेण पच्यतइति वाक्यजबोधे कर्तृत्वविषयके तादृशवाक्यघटकसकलपदानामेव जनकतया तद्घटकलकारस्यापि कर्तृत्वबोधकताया वाङ्मात्रेणाप्रत्याख्येयत्वात् । कर्तृत्वविषयत्वाप्रयोजकत्वं लादीनां तदनभिधायकत्वं चैत्रेण पच्यते इत्यादौ धात्वर्थविशेषणतया कर्तृत्वविषयता तृतीयाप्रयोज्यैव, न त्वाख्यातप्रयोज्या । आख्यातत्वाश्रयतासंबन्धावच्छिन्नकर्तृत्वप्रकारताया एव कार्यतावच्छेदकत्वादित्यपि न सम्यक् । पचतीत्यवान्तरवाक्यार्थबोधासंग्राहकतया प्रकारताया एवाख्यातजन्यतावच्छेदकत्वासंभवात् । प्रथमान्तसमभिव्याहारज्ञानस्य योग्यताज्ञानादेर्वा जन्यतायामुक्तप्रकारताया अवच्छेदकत्वात् । यदि

च प्रथमान्तपदसमभिव्याहृताख्यातपदजन्यतावच्छेदकतयैव धर्मिविषयतानिरूपितकर्तृत्वविषयताया आख्यातप्रयोज्यत्वम् । कर्तृत्वविषयतासामान्यं च नाख्यातपदज्ञानसामान्यजन्यतावच्छेदकं तादृशसामान्यकार्यकारणभावे मानाभावादित्युच्यते, तदापि चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादिवाक्यार्थबोधस्य परस्परसमभिव्याहृतपदसमूहरूपवाक्यज्ञानहेतुकतया तद्वाक्यार्थविषयतान्तःपातिकर्तृत्वविषयताया वाक्यघटकाख्यातप्रयोज्यत्वं दुर्वारमेवेति । मैवम् । अनभिहिते कर्तरि तृतीयेत्यस्य कर्तृत्वविशेष्यतया प्रातिपदिकार्थे ऽविवक्षिते तृतीयेत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थविशेषणतयैव कर्तृत्वे ऽविवक्षिते इति यावत् । अवधारणपरतया प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तृत्वे विवक्षिते तदुत्तरं तृतीयेति पर्यवसितम् । अतश्चैत्रः पचतीत्यादावाख्यातेन कर्तृत्वबोधनादुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात्तृतीयाप्रसक्तिविरहात् । प्रातिपदिकार्थान्वयिता कर्तृत्वविवक्षायामित्येव सम्यक्, किं विशेष्यतयान्वयित्वपर्यन्तनिवेशनेनेति नाशङ्क्यम् । संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैवान्वय इति व्युत्पत्तिसूचकत्वेन विशेष्यतयान्वयित्वपर्यन्तस्यावश्यं विवक्षणीयत्वात्तथाश्रुतसूत्रार्थानुरोधेन कर्तरि लकारविभक्त्योः शक्तिवादिभिर्वैयाकरणैरपि प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तरि विवक्षिते तृतीयेत्येव सूत्रार्थो वाच्यः । अन्यथा चैत्रेण पच्यते इत्यादौ कर्तुरनभिधानस्योक्तक्रमेण दुर्वचतापत्तेरित्यलमधिकेन । अथानभिहिते कर्तरि तृतीयेत्यस्योक्तार्थकत्वे चैत्रादिकर्तृकत्वाविशेषितपाकादिविवक्षया चैत्रेण पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिः । न च परस्मैपदार्थकर्तृत्वान्वयिनो विशेष्यविरहान्न तथा प्रयोगः । विशेष्यतयापि कर्तृत्वबोधसंभवात् । चैत्रमैत्रोभयकर्तृकपाकस्थले चैत्रकर्तृकपाककर्त्तो मैत्र इत्यन्वयतात्पर्येण चैत्रेण पचति मैत्र इति प्रयोगस्य दुर्वारत्वाच्च । न च कर्तृत्वातिरिक्ते विशेषणतापन्नायां कर्तृत्वे वा विशेषणतानापन्नक्रियायामेव तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयो व्युत्पन्न इति वाच्यम् । चैत्रेण पाचयति मैत्र इत्यादौ ण्यर्थकर्तृत्वविशेषणतापन्ने पाकादौ चैत्रादिकर्तृकत्वान्वयेन तादृशव्युत्पत्तेरसिद्धेः । न च लकारार्थकर्तृत्वविशेषणतानापन्नक्रियाविशेषणतया कर्तृत्वबोधकत्वं सुपां व्युत्पन्नमिति न कश्चिद्दोष इति वाच्यम् । उक्तस्थले चैत्रेण पक्ववान् मैत्र इति प्रयोगापत्तेः । मैवम् । आश्रयातिरिक्ताविशेषणतापन्नकर्तृत्वविशेषणतानापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयव्युत्पत्तौ न किंचिद्वाधकम् ।

मैत्रेण पाचयतीत्यादौ कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो णिजर्थः । तत्राश्रयातिरिक्ते व्यापारे विशेषणं कर्तृत्वमिति तद्विशेषणतापन्नक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वविशेषणत्वे न किं चिद्बाधकम् ।

चैत्रेण पचति मैत्र इत्यादयश्च न प्रयोगाः । तत्राश्रयएव कृतेर्विशेषणतया तद्विशेषणतानापन्नक्रियायां तृतीयया कर्तृत्वबोधनासंभवात् । कृतिविशेष्यकबोधाभिप्रायेण चैत्रेण पचतीति वारणायाश्रयविशेषणत्वमुपेक्ष्याश्रयातिरिक्ताविशेषणत्वं निवेशितम् । अनभिहिते कर्त्तरि तृतीयेत्यस्यापि निरुक्तक्रियाविशेषणतया प्रातिपदिकार्थान्वयिकर्तृत्वविवक्षायां तदुत्तरं तृतीया भवतीत्येवार्थ इति दिक् । कर्तृत्वं च चैत्रः पचतीत्यादौ क्रियानुकूला कृतिरेव । तस्या एवानुकूलकृतित्वेन कृतित्वेन वा आख्यातवाच्यता । रथो गच्छति, काष्ठं पचती, त्यादौ च कियानुकूलव्यापाररूपे कर्तृत्वे निरूढलक्षणा । कृतित्वजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे लाघवात् । मीमांसकास्तु । व्यापारत्वेनैव शक्तिः, पचतीत्यादावपि तेनैव रूपेण बोधोपगमात् । एवं चाचेतने ऽपि प्रयोगो मुख्य एव । कृतित्वस्य लाघवं चाकिञ्चित्करम् । यत्र लघुगुरुरूपाभ्यां बोधो निर्विवादस्तत्रैव लघुरूपावच्छिन्ने शक्त्युपगमात् । प्रकृते च कृतित्वेन बोधस्य सविवादत्वात्, तथापि तदवच्छिन्ने शक्त्युपगमे तत्रामुख्यार्थे ऽनादितात्पर्यकल्पनायां गौरवात् । एवं बीजादिनाङ्कुरः कृत इत्यादौ विनापि यत्नं कृञ प्रयोगात्, तस्यापि व्यापारसामान्यार्थकता । अतः करोतिविवरणीयार्थकत्वे ऽपि नाख्यातस्य यत्नत्वावच्छिन्नवाचकता न वा किं करोति, पचतीति प्रश्नोत्तरयोः समानप्रकारकबोधजनकत्वानुरोधेन तथात्वम् । अत्र के चित् । पचतीतिवाक्यजन्यबोधे सति यत्नत्वावच्छिन्ने वर्त्तमानत्वसंशयानुदयात्तत्र यत्नत्वावच्छिन्ने वर्त्तमानत्वबोधकत्वसिद्धौ तदवच्छिन्ने शक्तिर्लाघवात् सिध्यति । न हि यत्नाविनाभूतक्रियाविशेषलिङ्गकानुमानलभ्येन यत्नत्वावच्छिन्नेन समं वर्त्तमानत्वान्वयबोधकत्वमाख्यातार्थाध्याहारमते ऽपि संभवति । लडादिकृतवर्त्तमानत्वान्वयबोधे लडादिसमभिव्याहृतधात्वन्यतरजन्यविशेष्योपस्थितेः कारणताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा निराकाङ्क्षयत्नादिपदमात्रायत्नाद्युपस्थितावपि तत्र वर्त्तमानत्वादेर्लडादितो बोधप्रसङ्गात् । न चाध्याहारवादिनां द्वारं पिधानं कृतिरित्यादितो द्वारकर्मककृतेरिव पचति यत्न इत्यादितः पाकयत्नो वर्त्तमान इत्याद्याकारको वर्त्तमानत्वादेर्बोध इष्ट एवेति वाच्यम् । परस्परसाकाङ्क्षपदार्थद्वयायान्वयबोधएवाध्याहृतस्येव निराकाङ्क्षपदादुपस्थितस्या-

र्थस्य विषयतायास्तैरुपगमात्। तत्रान्वयानुभावकसाकाङ्क्षपदस्वात्। प्रकृते चान्वयबोधस्य साकाङ्क्षानुपयोगिपदार्थान्वयविषयकत्वेन तेषामप्यसंमतत्वात्। तत्स्वीकारे निराकाङ्क्षस्याप्यनुभावकत्वस्वीकारापत्तेः। शाब्दबोधे आकाङ्क्षानुपयोगभसङ्गाच्चेति। तन्न। तात्पर्यलिङ्गेन यत्नत्वावच्छिन्ने वर्त्तमानत्वानुमितेरेवोपगमात्। तादृशवर्त्तमानत्वप्रतीतौ शाब्दत्वप्रतीतेः सविवादत्वादित्याहुः। अत्र नैयायिकाः। रथो गच्छतीत्यादावाश्रयत्वमेवाख्यातार्थो न तु व्यापारः। अन्यदीयगमनानुकूलनोदनादिविलक्षणव्यापारवति गच्छतीत्यप्रयोगात्। एवं च काष्ठं पचतीत्यादिप्रयोग एव व्यापारवाचिमाख्यातस्य साधयेद्, यदि स्वारसिकः स्यात्। तदेव न। नहि चैत्रः पचतीत्यादिप्रयोगेण काष्ठं पचतीत्यादिप्रयोगस्याविशेषः। एवमचेतने स्वरसतः कर्तृपदाप्रयोगात्। कृञो ऽपि यत्नरूपविशिष्टार्थः। एवं चैत्र एव पचति पाककर्त्ता न त्वचेतनं काष्ठादीत्यादिप्रयोगाल्लकारस्य यत्नत्वविशिष्टार्थकताया आवश्यकत्वात्। लाघवात् तत्रैव शक्तिर्व्यापारे लक्षणेति। न च यत्नत्वस्याख्यातार्थतावच्छेदकत्वे प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नसाधारणतया लकारशक्यतावच्छेदकत्वासंभव इति वाच्यम्। निवृत्त्यादियत्नस्याख्यातवाच्यतोपगमे क्षतिविरहात्। निवृत्त्यादेः पाकानुकूलताविरहेण तत्काले पचतीति प्रयोगापत्तिविरहात्, इष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वजातेर्वाख्यातपदे प्रवृत्तिनिमित्तत्वोपगमाच्च। अत एवेश्वरकृतेर्जन्यमात्रजनकत्वे ऽपीश्वरः पचति, ईश्वरो भुङ्क्ते, इत्यादयो न प्रयोगाः। न चैवमीश्वरो वेदं वक्ति मथुरायां कृष्णो विहरतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः। अआख्यातस्य लक्ष्यार्थव्यापारबोधकतोपगमात्। ईश्वरकृतिसाधारणधर्मस्याख्यातप्रवृत्तिनिमित्तत्वे ऽपि तत्र व्यापारलक्षणाया आवश्यकत्वात्। तथाहि। आत्मा पचति, शरीरं पचतीत्यादिस्वारसिकप्रयोगविरहादाख्यातार्थकृतेरुद्देश्यतावच्छेदकशरीरविशेषावच्छेदेन समवायेनान्वयनियमः स्वीकरणीयः। चैत्रादिपदस्य शरीरविशेषविशिष्टात्मपरतया चैत्रः पचतीत्यादौ शरीरविशेषात्मकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनात्मनि समवायेनान्वयसंभवात्। गौरः पचतीत्यादावपि गौरादिपदस्य गौरशरीरावच्छिन्नात्मनि आख्यातस्यैव वा व्यापारे लक्षणोपगमात्। एवं चेश्वरकृतेः शरीरानवच्छिन्नत्वादुक्तस्थले कृतेस्तथान्वयासंभव इति व्यापारलक्षणा आवश्यकी। ईश्वरकृतिसाधारणयत्नत्वावच्छिन्न एवाख्यातार्थः। असाधारणानुकूलत्वं यत्ने क्रियायाः संबन्धतया भासते। न त्वनुकूलतामात्रम्। असाधार-

धात्वनुकूलतायाः पवाच्चाद्वाग्निरूपकत्वोपगमात् । अतो ऽस्मदादिकर्तृकपाकादिक्रियानुकूलकृतिमादाय नेश्वरः पचतीतिप्रयोगः वेदवचनादौ च ईश्वरकृतेरेवासाधारणकारणत्वात् । ईश्वरो वेदं चकारेत्यादयः प्रयोगा इत्यपि केचित् । अथ कृतेराख्यातस्य कृञश्च यत्नवाच्यत्वे करोतीत्यादौ कृतेर्द्विधा भानं स्यात् । धातुप्रत्यययोर्द्वयोः कृतिबोधकत्वादिति चेन्न । एको द्वावित्यादौ एकत्वद्वित्वादिबोधकप्रकृतिप्रत्ययोभयसत्त्वे ऽप्येकधैवैकत्वादिधीवत्प्रकृते बाधकाभावात् । तत्र विभक्तेः साधुत्वार्थकत्वे ऽपि तथात्वात् । अथ तर्हि करोति चैत्र इत्यादौ प्रातिपदिकार्थे साक्षादेव कृत्यन्वयः स्यात् । स च नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् तथा न सम्भवतीति नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादन्वयोपगमे कर्मतादिबोधकविभक्तेरसत्त्वे ऽपि तण्डुलः पचतीत्यादौ कर्मतादिसम्बन्धेन तण्डुलादेः पाकादावन्वयसम्भवेन तादृशवाक्यात्तण्डुलकर्मकपाकादिबोधापत्तेः । न च प्रातिपदिकार्थप्रकारकक्रियान्वयबोध एवाव्युत्पन्नो न तु क्रियाप्रकारकप्रातिपदिकार्थविशेष्यकबोधो ऽपीति वाच्यम् । घटः करोतीत्यादित कर्मतासम्बन्धेन कृत्यादेः घटादावन्वयाभावात् । क्रियाप्रकारकनामार्थविषयकबोधस्याव्युत्पन्नत्वादिति चेन्न । उक्तातिप्रसङ्गवारणाय धातोः कर्मतादिसम्बन्धेन क्रियान्वयावबोधकत्वव्युत्पत्तेरुपगमात् स्वाश्रयतासंबन्धेन कृत्यादिरूपक्रियान्वयावबोधकत्वव्युत्पत्तेरित्यदोषात् । न च तादृशातिप्रसङ्गवारणाय धातुजन्यकृत्यादिप्रकारकान्वयबोधे प्रत्ययजन्यविशेष्योपस्थितेर्हेतुता वाच्या । तादृशकारणाभावात् प्रातिपदिकार्थविशेष्यकबोधोऽपि न सम्भवतीति वाच्यम् । कर्मत्वादिसम्बन्धेन कृत्यादिप्रकारकबोधस्याप्रसिद्ध्या सामग्र्यकल्पनेनापादकाभावात् तादृशकारणताया अकल्पनात् । न च क्रियते चैत्र इत्यादौ कृतिप्रकारकबोधवारणायैव उक्तकारणताकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् । सति तात्पर्ये इष्टत्वात् । कर्तृविशेष्यकान्वयबोधपरधातूत्तरयको ऽसाधुत्वाच्च प्रामाणिकानां न तथा प्रयोगः । करणं चैत्र इत्यादौ चैत्रादौ धात्वर्थकृतेराश्रयतासम्बन्धेनान्वयबोधवारणाय तादृशकार्यकारणभावकल्पनमित्यपि न । तादृशबोधेऽआख्यातान्तधातुना समभिव्याहारस्तानहेतुतयैवोक्तस्थले तादृशबोधवारणसम्भवात् । दीधितिकृतस्तु । गच्छति जानाति करोतीत्यादौ आख्यातस्याश्रयत्वे निरूढलक्षणाया स्वीकारात्तन्नामार्थे क्रियाया साक्षादन्वय इत्याहुः । तन्मते यद्यप्याश्रयत्वसम्बन्धस्याधिकस्य जानाति चैत्र इत्यादिवाक्यजन्यबोधविषयताकल्पने न गौरवं, तथा-

पि यत्र धातोर्ज्ञानाश्रयत्वे लक्षणाग्रहः शक्तिभ्रमो वा तत्र चैत्रादि-
विशेष्यको ज्ञानाश्रयत्वादिप्रकारको बोध आश्रयतायाः संसर्गतावा-
दिनामप्यनुमतः। चैत्रादिविशेष्यकाश्रयतासंसर्गकज्ञानादिप्रकारक-
शाब्दबोधस्तु दीधितिकारमते क्वचिदपि न प्रसिध्यतीति तादृश-
शाब्दबोधे योग्यताज्ञानादेर्हेतुताकल्पने तथाविधशाब्दबोधाङ्गीकर्तु-
र्मणिकारस्य मते आवश्यकमिति गौरवम्। वस्तुतस्तु। चैत्रेण ज्ञा-
यते घट इत्यादौ कर्मप्रत्ययस्थले यावतां पदार्थानां प्रकारता, तावतां
चैत्रो जानाति घटमित्यादि कर्तृप्रत्ययस्थले तथात्वं, परं तु विशेष्यविशे-
षणभाववैपरीत्यम्। एवं कर्मप्रत्ययस्थले यस्य तत्संबन्धिकपदार्थस्य य-
दंशे विशेष्यता कर्तृप्रत्ययस्थले तन्निरूपकतायास्तदंशे प्रकारता इत्य-
[illegible]
[illegible]
[illegible]
ऽप्रकारत्वे तादृशानुभवविरोधात्। न च चैत्रेण ज्ञायते इत्यत्राश्रयाधे-
यत्वं संसर्ग एव न तु विशेष्यमिति वाच्यम्। तथा सति आत्मना
ज्ञायते, न घटेनेत्यादौ घटादिवृत्तित्वाभावबोधानुपपत्तेः। आधेय-
त्वस्य तृतीयार्थताविरहेण तृतीयान्ताद् घटादिवृत्तित्वरूपमतियोग्य-
नुपस्थितेः। आधेयत्वसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया
च तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटाभावबोधस्य तत्रोपगमासंभवात्। तादृश-
सम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे ज्ञाने न घट इत्यादिवाक्य-
जन्यप्रत्यये ज्ञानाधिकरणकत्वादृशसंबन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्या-
प्यवगाहनसंभवाद् घटे ज्ञानं न वेत्यादिसंशयनिरासाय कदा चि-
ज्ज्ञानेन घट इत्यादिकमपि प्रयुज्येत। अत्र यत्नानुकूलकृतिम-
त्त्वादिरूपकर्तृत्वादेरपि चैत्रः पचतीत्यादौ प्रकारता मणिकृतापि
स्वीक्रियते न तु संसर्गता। न पचतीत्यादावन्वयबोधानिर्वाहा-
त्। तादृशसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया अभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नक्रियाविरहप्रत्ययस्य तत्रोपगमासंभ-
वात्। एवं चैत्रेण ज्ञायते इत्यादावाधेयत्वस्य तृतीयया अविव-
क्षणे प्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षया तद्विषयानुशिष्टप्रथमैव स्यात्।
जानाति चैत्र इत्यादौ चाख्यातेन कर्तृत्वाविवक्षणे धात्वर्थरू-
पभावमात्रपरतया परस्मैपदस्य श्नादिविकरणस्य वा साधुतापत्तिः।
भावकर्मणोरित्यात्मनेपदविधायकानुशासनविषयत्वात् कर्त्तरीत्य-
धिकारीयश्यनादिभ्यः श्ना इत्यनुशासनाविषयत्वाच्चेति, तथाख्यात-
स्य कर्तृत्वाबोधकतायुक्तिस्तु न साधीयसी। इत्याविशेषणतया

क्रियाबोधपरत्वरूपभावविवक्षायामात्मनेपदानुशासनविषयतोपगमादुक्तस्थले परस्मैपदसाधुतायास्तादृशभावविवक्षादिविरहस्य आद्यनुशासनाविषयत्वोपगमेन शबादिविकरणस्य साधुतायाश्च निर्वाहसंभवात् । पचन् पचतीत्यादाविवोद्देश्यतावच्छेदकविधेयाभेदेन जानन् जानातीत्यादौ निराकाङ्क्षतानिर्वाहायापि जानातीत्यादावाख्यातस्याश्रयतार्थकतोपगम आवश्यकः । अन्यथा कृदन्तप्रतिपाद्यतावच्छेदकस्य ज्ञानादिरूपविधेयाभिन्नतया निराकाङ्क्षताविरहेण तथा प्रयोगापत्तेः । एतेन तत्राश्रयतायाः प्रकारतोपगमे जानाति चैत्र इत्यादिवाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्र्या भिन्नविषयप्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायामाख्यातजन्याश्रयत्वोपस्थित्यादिरूपाधिककारणानां निवेशे गौरवेणाश्रयतायाः संसर्गत्वमेवोचितमित्यादिकमनुपादेयम् । नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वरूपकर्तृत्वमाख्यातार्थस्तादृशसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन नश्यतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वाभावबोधस्यैव स्वीकरणीयतया न संसर्गत्वासंभवः । अथाख्यातस्य कर्तृत्वशक्ततावच्छेदकं रूपं दुर्वचम् । न च तिङ्त्वं तथा । न च पाणिनीयसङ्केतसंबन्धेन तिङ्पदवत्त्वमेव तिङ्त्वं तिबाद्यष्टादशसु तत्पदसंकेतग्राहकं च आदिरन्त्येनेति सूत्रमेव तत्संकेतमविदुषामनधीतपाणिनीयतन्त्राणां तिप्त्वादिना शक्तिभ्रमादेव शाब्दबोध इति वाच्यम् । एवं सति घटादिवाचकघटादिपदेष्वपि कस्य चिच्छब्दस्य पुरुषविशेषीयसंकेतसंभवेन तुल्ययुक्त्या तत्रापि तच्छब्दस्यैव शक्ततावच्छेदकतापत्त्या तिबादिषु पाणिनेस्तिङ्पदसंकेतवत्तत्र शब्दान्तरसंकेतस्यापि अन्यपुरुषीयस्य संभवात् । तत्तच्छब्दानामपि प्रवृत्तिनिमित्ततायाः सुवचत्वाद्विनिगमनानुपपत्तेः । अत्र के चित् । तिबादिस्थानिनो लकारस्य लत्वजातिपुरस्कारेण कृतिवाचकता । पचतीत्यादौ लकाराश्रवणे ऽप्यादेशेन तिबादिना स्थानिनः स्मरणात्तत एवार्थोपस्थितिः । आदेशादेशिभावमविदुषां तु तिप्त्वादिना शक्तिभ्रमादेवार्थोपस्थितिः । यत्र तिबादेर्लादेशत्वज्ञानं नास्ति धुतलकाराद्यर्थोपस्थितिस्तत्र पचतीत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधवारणाय पचतीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानजन्यबोधे तिबादेर्लादेशत्वज्ञानमपि हेतुः । न चोक्तस्थले धातुसाकाङ्क्षत्वज्ञाने भवत्येव शाब्दबोधस्तदसत्त्वे च कारणाभावादेव नापत्तिरिति वाच्यम् । पचतीत्यादौ तिबादिना लकारस्योपस्थापने ऽपि तत्तद्धातुसाकाङ्क्षतया तत्स्मारकाभावेन शाब्दबोधानुपपत्तेः । लकारे धातुसाकाङ्क्षत्वग्रहस्य शाब्दबोधहेतुत्वासंभवात् । न हि तत्तद्धातुसाकाङ्क्षत्वेन संनियादिवर्णीयेन तद्रूपाव-

च्छिन्नमेव तिबादिः स्मारयेत्, अपि तु लत्वेनैव तथात्वमिति एवं तत्तद्धातुपदाव्यवहितोत्तरत्वरूपतत्साकाङ्क्षत्वेन येन पुंसा न लकारः श्रुतस्तस्य तेन रूपेण तत्तत्स्मरणासंभव इति । अत्रेदं चिन्त्यते । लकारतिबाद्योरनतिप्रसक्तस्यान्यादेशभावस्य दुर्वचत्वात् । तिबादिस्मारितलकारस्य वाचकत्वं न विचारसहम् । तिबादेरेव यत्र वाचकताग्रहस्तदनुरोधेन पचतीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य तिबादिजन्योपस्थितिसहकारेण शाब्दबोधोपधायकताकल्पनस्यावश्यकतया लकारजन्योपस्थितिसहकृततादृशानुपूर्वीज्ञानतिबादिधर्मिकलादेशत्वज्ञानघटितसामग्र्यन्तरकल्पने गौरवेण लाघवात्तिबादेरेव तावद्रूप्येण शक्तिकल्पनाया उचितत्वं चेति । आख्यातसामान्यस्य कर्तृत्व इव तद्विशेषस्यात्मनेपदस्य कर्मत्वे शक्तिर्न तु यथाश्रुतग्राहिवैयाकरणमत इव कर्मरूपधर्मिवाचकत्वं गौरवात् । प्रथमान्तपदार्थे कर्मत्वान्वयबलादेव कर्मता विशिष्टधर्मिलाभसंभवात् । न चात्मनेपदस्य शानच्प्रत्ययस्य धर्मिणि शक्तेः पच्यमानमानयेत्यादौ पच्यमानादिनिष्ठानयनकर्मत्वाद्यनुरोधेनावश्यकत्वात्तत्र यथोपपत्तौ आख्यातरूपात्मनेपदस्य धर्मवाचकत्वं निर्युक्तिकमिति वाच्यम् । तद्द्वानच्साधारणस्यात्मनेपदत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वपक्ष एव तथोक्तिसंभवात् । तादृशात्मनेपदत्वस्य चागुरोर्निर्वचनासंभवात् । पाणिन्यादिसंकेतसंबन्धेनात्मनेपदवत्त्वस्य शक्ततावच्छेदकताया उक्तरीत्याऽवकाशात् । अतस्तादीनां तत्तद्रूपेण शक्तिकल्पनस्यावश्यकतया लाघवात्कर्मण्येव तत्कल्पनात् । कर्मत्वं च त्यज्यते ग्रामो गम्यते ग्राम, इत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगविभागादिरेव विशेष्यतया तिङ्वाच्यः । चैत्रेण गम्यते ग्राम, इत्यत्र तृतीयार्थस्तत्कर्तृकत्वरूपमाधेयत्वं तस्य धात्वर्थे संयोगात्मकफलावच्छिन्नस्पन्दलक्षणे व्यापारे तस्य च जन्यतासंबन्धेनात्मनेपदार्थसंयोगरूपफले तस्य चाश्रयतासंबन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यग्रामेऽन्वय इति चैत्रवृत्तिः संयोगावच्छिन्नस्पन्दजन्यसंयोगवान् ग्राम इत्याकारकः शाब्दबोधः । चैत्रेण त्यज्यते ग्राम, इत्यत्र संयोगस्थाने विभागमन्तर्भाव्य बोध उपपादनीयः । अथ चैत्रनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगविभागादेर्ग्रामादाविव चैत्रादावपि सत्त्वात्, चैत्रेण त्यज्यते, गम्यते चैत्र, इत्यपि स्यात् । न स्याच्च चैत्रेण न गम्यते, न त्यज्यते चैत्र, इत्यादीति चेत् । अत्र दीधितिकारप्रभृतयः फलमिव तत्र क्रियान्वयिपरसमवेतत्वमपि कर्माख्यातार्थः । परत्वे च भेदरूपे प्रतियोगितया फलं आश्रयतयान्वयिनि प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यान्वयः । चैत्रे

चैत्रान्यसमवेतक्रियाजन्यसंयोगादिमत्त्वस्यान्वयायोग्यत्वात् । तादृशसंयोगाद्यभावस्य च तत्रान्वययोग्यत्वाच्च तत्रापत्त्यनुपपत्त्योरवकाश इत्याहुः । तत्रेदं चिन्तयन्ति । प्रथमान्तपदोपस्थापककर्मणोऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितया भेदांशेऽन्वयोपगमेऽपि चैत्रेऽपि चैत्रस्य द्वित्वादिनाभेदसंभवेन तत्समवेतक्रियायां परसमवेतत्वाक्षतेरुक्तदोषोद्धारासंभवः । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितया तत्र तद्भानस्वीकारे चैत्रेण द्रव्यं गम्यते इत्यादावनुपपत्तिः । द्रव्यत्वावच्छिन्नभिन्नसमवेतत्वादेः क्रियादौ बाधात् । न च तत्र द्रव्यपदं लक्षणया चैत्रान्यद्रव्यपरमिति वाच्यम् । मन्देन गम्यते मन्द इत्यादौ मन्दस्य मन्दान्यमन्दपरत्वासंभवात् । मन्दान्यसमवेतमन्दवृत्तिक्रियाया अप्रसिद्ध्यानुपपत्तितादवस्थ्यात् । अननुगतमन्दगततत्तद्व्यक्तित्वोपस्थित्यनैयत्यात् । कर्मव्यक्तिभिन्नमन्दत्वेन लक्षणाग्रहस्य तादृशवाक्यजन्यधीपूर्वकत्वस्य नियमतोऽसंभवात् । न च फलविशेष्यव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेन परत्वेऽन्वयात्संबन्धोपस्थितेश्चानपेक्षणाद् नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । संसर्गतात्पर्यज्ञानानुरोधेन तदुपस्थितेरपि शाब्दबुद्धावपेक्षणीयत्वात् । तद्व्यक्त्या तद्व्यक्तिर्न गम्यते इत्यादावभावप्रतियोगिकोटिप्रविष्टतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभिन्नसमवेततद्व्यक्तिसमवेतक्रियाया अप्रसिद्धेः । ये तु फलं भेदश्च कर्मप्रत्ययार्थः, फले जन्यतासंबन्धेन भेदे च स्वावच्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वसंबन्धेन क्रियाया अन्वयः । भेदफलयोश्च कर्मण्याश्रयतासंबन्धेनान्वयः । चैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रो नाश्रय इति तादृशक्रियाजन्यफलाश्रयत्वेऽपि तस्य चैत्रेण चैत्रो गम्यत इति न प्रयोगः । मन्दो मन्देन गम्यते इत्यादेरेकमन्दादिनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसहितस्य तज्जन्यफलस्य मन्दान्तरे सत्त्वान्नानुपपत्तिरिति ब्रुवते । तन्मतेऽपि चैत्रेण चैत्रो न गम्यते इत्यादेरनुपपत्तिर्दुर्वारैव । चैत्रे चैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदाभावसत्त्वेऽपि तादृशक्रियाजन्यफलाभावस्य बाधात् । न च फलाभावो नञा न तत्र प्रत्याय्योऽपि तु भेदाभाव एव कर्मणीति वाच्यम् । यदा चैत्रेण ग्रामो न गम्यते तदाऽपि तादृशप्रयोगानुपपत्तेः । तादृशभेदाभावस्य ग्रामे बाधात् । न च भेदस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन फलेऽन्वयः तादृशसंबन्धेन क्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्य क्रियाजन्यफलस्यैव चाभावो नञा कर्मणि प्रत्याय्यत इति न दोषः । विशिष्टाभावस्योभयत्र सत्त्वादिति वाच्यम् । एवमपि मन्देन यत्रापरमन्दो न गम्यतेऽपि तु

इत्यनुभवसिद्धं. तदा प्रतियोगितावच्छेदकत्वे ऽपि द्वितीयार्थत्व
मुपगम्य विशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावान्वय एव तत्रो-
पगन्तव्य इति दिक् । फलावच्छिन्नव्यापरबोधकधातूनां फले
व्यापारे च शक्तिद्वयम् । कर्त्राख्यातस्थले फलं धात्वर्थव्यापार-
विशेषणतया भासते तत्र द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयः, कर्माख्यातस्थले
फलं धात्वर्थव्यापारस्य विशेष्यतया भासते तस्य विशेष्यतया आ-
ख्यातार्थे आश्रयत्वे तद्विशेष्यतया कर्मेति दीधितिकृतः । के चित्तु,
संयोगादिरूपफलावच्छिन्नव्यापारबोधकानां गमिप्रभृतीनां कर्मप्रत्य-
यापेक्षया बहूनां फले शक्तिकल्पनामपेक्ष्य कर्मप्रत्ययानां फलकल्पनमेव
लघीयः । धातूनां च व्यापारमात्रवाचिता । धातोः फलबोधक-
तामते नामार्थधात्वर्थयोराधाराधेयभावसंबन्धेन साक्षादन्वयासंभ-
वात्फलाश्रयत्वस्य कर्मणः प्रकारतया भानस्योपगन्तव्यतया तत्सं-
सर्गस्याधिकस्य भानकल्पनेनापि गौरवं फलस्य प्रत्ययार्थत्वे च
तदाश्रयत्वं संबन्ध एवेति लाघवम् । न च धातूनां व्यापारमात्रवाचि-
त्वे ग्रामं त्यजतीत्यादितो ऽपि ग्रामं गच्छतीत्यादित इव संयोगा-
दिरूपफलावच्छिन्नस्पन्दबोधापत्तिः । ग्रामस्त्यज्यते इत्यादितो ऽपि
ग्रामो गम्यत इत्यत इव स्पन्दजन्यसंयोगादिमत्त्वेन भानप्रसङ्ग इति
वाच्यम् । कर्मप्रत्ययस्य संयोगविभागादिरूपनानाफलवाचित्वे ऽपि
तत्तत्फलबोधे धातुविशेषसमभिव्याहारज्ञानस्यापेक्षयातिप्रसङ्गविर-
हात् । त्यजति गच्छति स्पन्दते त्यागो गमनं स्पन्द इत्यादौ कर्मा-
समभिव्याहृते बोधवैलक्षण्यं च तत्तद्धातूनां फलविशेषावच्छिन्न-
व्यापारलक्षणोपगमेनोपपादनीयम् । फलान्वितस्वार्थव्यापारबोध-
कत्वं गम्यादेः स्वभावाधीनं तदभावात्स्पन्दिप्रभृतिष्वकर्मकत्वव्य-
वहार इत्याहुः । तन्न । यागमिप्रभृतीनामिव त्यजिगमिप्रभृतीनामपि
पर्यायतेति भ्रमदशायां याति गच्छतीत्यादाविव त्यजति गच्छती-
त्यादितो ऽप्यविलक्षणबोधोत्पत्त्या धातुविशेषसमभिव्याहारस्य फ-
लविशेषबोधनियामकताकल्पनासंभवात् । न च ग्रामं त्यजतीत्या-
दितः संयोगावच्छिन्नव्यापारबोधस्तात्पर्यसत्त्वे इष्यत एव । त्वन्मते
ऽपि तात्पर्यानुरोधेन लक्षणया तद्बोधोत्पत्तेरावश्यकत्वात् । परं तु
तत्र विभागादिरूपफलएव फलप्रत्ययतात्पर्यस्यानादितया संयोगा-
दिरूपफलप्रत्यायनेच्छया स्वरसतो न तादृशप्रयोग इति वाच्यम् ।
विना शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहं च ग्रामं त्यजतीत्यादितः सत्यपि ता-
त्पर्ये संयोगावच्छिन्नव्यापाराप्रतीतेरनुभविकतया धातोः फलविशे-
षवाचिताया आवश्यकत्वात् । ज्ञायते इष्यते क्रियते घट इत्यादौ

विषयत्वरूपं कर्मत्वं तदर्थः । न च कृतिविषयतायाः फलतत्साधनतादुपादानसाधारणतया यत्र घटः क्रियते इत्यादि प्रयुज्यते तत्र जलाहरणं क्रियते कपालं क्रियते इत्यादिप्रयोगस्यापत्तिरिति चेत् । कृत्यर्थकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य चिकीर्षाप्रयोज्यताख्यविलक्षणविषयत्वमेवार्थः । उक्तस्थले च कपालादौ कृतेस्तादृशविषयत्वाभावान्नोक्तप्रयोगप्रसङ्गः । काशाः कटाः क्रियन्ते इत्यादौ साध्यताख्यविषयताश्रयकर्मान्तरसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययेन व्यापाररूपविषयतापि प्रत्याय्यते तदुपादानतया कृतिविषयकाशादौ साध्यतारूपकृतिविषयताविरहे ऽपि न तादृशप्रयोगानुपपत्तिः । तादृशकर्मसमभिव्याहाररूपतत्प्रयोजकविरहात् । काशाः क्रियन्ते इत्यादौ काशादौ व्यापारेणान्वयबोधानुपपत्तेर्न तादृशप्रयोग इति काशाः कटाः क्रियन्ते इत्यादावपि विशेष्यभेदेन वाक्यार्थभेदात्कर्मद्वयवाचकपदयोः समभिव्याहारे व्यापारेणान्वयबोधानुपपत्तिश्च । क्रियते इत्यत्र विषयतायाः कर्मप्रत्ययार्थत्वे पाकानुकूलव्यापारकृतिमादाय पाको ऽकारीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यादिकं तु दूषणं निराकृतमधस्तात् । कर्तृकर्मघञ्कालविशेषे ऽनुशिष्टा लडादयः कालविशेषमपि बोधयन्ति । तत्र लट्प्रत्ययस्य वर्तमानकाले शक्तिः । पचतीत्यादौ कृत्यादिरूपव्यापारबोधकप्रत्ययोपस्थाप्यकालस्तादृशव्यापार एवान्वेति न तु क्रियायाम् । यदा पुरुषो व्यापारशून्यस्तदधीनाग्निसंयोगादिरूपः पच्यर्थैकदेशो विद्यते तदायं न पचतीति प्रयोगादयं पचतीत्युक्ते इदानीयं पाकयत्नवान्न वेति संशयनिवृत्तेः पूर्वापरीभावापन्नस्थाल्यारोपणादिव्यापाराणां विशेष्यपच्याद्यर्थघटकत्वेन प्रत्येकतद्व्यापारेषु कालान्वयबोधापेक्षया कृत्यादिरूपैकार्थे तदन्वयस्यैव लाघवेनोचितत्वाच्च । वर्तमानकालश्च तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणकालरूपस्तत्तच्छब्दार्थः । अतो नैककालप्रयुक्तलडादितो ऽपरलडादिप्रयोगाधिकरणकालीनत्वस्य कृत्यादावन्वयः । स्वप्रयोगाधिकरणकालत्वेन स्ववाच्यत्वे स्वस्याननुगमात् शक्त्यानन्त्यम् । समान्यतो व्युत्पत्तेर्दुर्घटतया पूर्वव्यक्तिबोधानुपपत्तिः सर्वनामविचारदर्शितरीत्या समाधास्यते । विशिष्य तत्तत्कालत्वावच्छिन्नबोधस्यानुभवसिद्धतया सर्वनामशक्तौ बुद्धिस्थत्वादिवच्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वमुपलक्षणविधया व्यावर्तकं वाच्यम् । न च तत्कालस्यैवं सत्यवाच्यत्वे तज्ज्ञानानुपपत्तिरसमाधेयैवेति वाच्यम् । शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेन तत्तत्कालत्वानामेवोपलक्षणीयत्वात् । अथ शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मो वर्षत्वादिकमपि कालद्वयावृत्तिधर्मान्यनिवेशे

ऽपि यतद्रूपमासत्वादिव्यावर्त्तनमशक्यम् । क्षणद्वयाद्यवृत्तिक्षण-वृत्तिधर्मत्वेन तद्व्यावर्त्तने च अध्ययनाद्यनधिकरणे ऽध्यध्य-यनाद्यधिकरणस्थूलकालान्तर्गतक्षणे समासारब्धाध्ययने पुंसि चिन्तामणिमयमधीतइत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । यदि च स्वप्राग-भावानधिकरणस्वाश्रयकर्तृकप्रकृतक्रियास्वंदप्रागभावाधिकरणशब्द-प्रयोगाधिकरणकाल एव वर्त्तमानकाल आधेयतासंबन्धेन कृताव-न्वेत्यतोनोक्तस्थले चिन्तामणिमयमधीतइत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । आरम्भावधिसमाप्तिपर्यन्तस्य स्थूलकालस्यापि तथात्वेन शब्दप्रयो-गाधिकरणक्षणादिरूपान्तरालकाले ऽध्ययनाद्यनुकूलकृतिविच्छेदे ऽपि शब्दप्रयोगाधिकरणत्वोपलक्षिततादृशस्थूलकालवृत्तित्वस्यापि ताहशक्रियानुकूलकृतावबाधेन योग्यतानिर्वाह इत्युच्यते, तदा येन समग्रचिन्तामणिमधीत्य किं चित्कालोत्तरं पुनश्चिन्तामणिमध्येष्यते तत्रान्तरालदशायामप्ययं चिन्तामणिमधीतइति प्रयोगापत्तिः। यदि स्तुतिपाठादिविच्छेददशायामपि प्रत्यहमयं स्तुतिं पठतीत्यादिप्रयु-क्तस्थले ऽपि दर्शितप्रयोग इष्ट एवेत्युच्यते तदापि स्वपदेन विशि-ष्य तत्तत्कृतीनामुपादानेनानुगमो दुरुद्धर एवेति चेन्न । शब्दप्रयो-गाधिकारणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षणेनानुगतीकृततत्क्षण-दिनमासवर्षाद्यवच्छिन्नएव काले लटः शक्तिः । क्रियारम्भात्पूर्वं कर्मसमाप्त्युत्तरं चाधीते पचतीत्यादिप्रयोगवारणाय कृत्यादिरूप-व्यापारे तादृशकालस्य स्ववृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वस्ववृत्तिध्वंसा-प्रतियोगिप्रकृतक्रियाकर्तृनिष्ठत्वाभ्यां विशेषितेनाधेयतासंबन्धेनान्व-यनियम उपगन्तव्यः । तत्तत्क्रियारम्भपूर्वमपि तत्समाप्त्युत्तरमपि या वर्त्तते यत्तत्क्रियानुकूलकृत्यधिकरणकालस्तस्य दर्शितविशिष्टा-धेयतासंबन्धस्तादृशकृतौ बाधितो ऽप्रसिद्धो वेति न शब्दप्रयोगा-धिकरणतादृशकालमादाय दर्शितप्रयोगापत्तिः। सम्बन्धे स्वपदार्थस्य विशिष्य निवेशे व्युत्पत्तिभिन्नता । न च क्रियानुकूलकृतिशून्या-न्तरालदशायां स्थूलकालमादाय पचति अधीते इत्यादिवत्तादृशकृ-त्यधिकरणक्षणे ऽपि स्थूलकालावच्छिन्नाभावमादाय न चलति ना-धीते इत्यादिप्रयोगस्तत्र नञो वर्त्तमानक्षणमात्रान्विततादृशक्रियानु-कूलकृत्यभावबोधकतानियमात् । उक्तरीत्या विशिष्यशब्दप्रयोगा-धिकरणक्षणादिरूपकालस्यापि लट्प्रत्ययेन बोधनसंभवात् । नञ्स-मभिव्याहारस्थले ऽपि प्रतियोगित्वेव कालान्वय इति तु न सत् । तत्तत्क्षणवृत्तिपाकादिकृतेरभावस्यान्यक्षणावच्छेदेन तदानींतनस्थूल-कालावच्छेदेन तादृशकृतिमतिसत्त्वेनोक्तातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् ।

■ च कालानवच्छिन्नाधारतासंबन्धेन नमर्थस्य पुरुषे ऽन्वयान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तादृशस्थूलकाले यत्रात्मनि पाकादिकृतिस्तादृशकालान्तर्गततादृशकृत्यनधिकरणक्षणे न पचतीत्यादिप्रयोगोपपत्तये तत्क्षणाद्यवच्छिन्नपाकादिकृत्यभावबोधस्यैव तत्र तत्र स्वीकरणीयतया क्वचित्प्रतियोग्यप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । व्यापाराबोधकेन च लडादिप्रत्ययेन क्रियायामेव वर्त्तमानत्वान्वयो बोध्यते जानातीत्यादौ न तु लडाश्रयत्वादौ ज्ञानाद्यसत्त्वेऽपि तदाश्रयत्वादिसंबन्धे सति जानातीत्यादिप्रयोगापत्तेः । ज्ञानादिविशिष्टे आश्रयत्वादौ कालान्वयमुपगम्यातिप्रसङ्गवारणे विशेषणे ज्ञानादावपि तदन्वयस्यावश्यकत्वे तस्यैव स्वीकारौचित्यात् । नश्यतीत्यादौ क्रियायां कालान्वयस्वीकारे विनष्टादावपि नश्यतीत्यादिप्रयोगः स्यादिति तत्रोत्पत्तेरपि लडाद्यर्थत्वमुपगम्य तत्रैव कालान्वयं दीधितिकृदुपजगाम । वस्तुतस्तु नाशत्वमुत्पत्तिमदभावत्वम् । तथा च धातुप्रतिपाद्यतावच्छेदकोत्पत्तावेव कालान्वय इत्येव साधीयः । वर्त्तमानकालस्योत्पत्तिसंबन्धेन धात्वर्थे ऽन्वय इत्यपि वदन्ति । लृट्प्रत्ययेन पक्ष्यतीत्यादौ प्रत्ययार्थकृतौ ज्ञास्यतीत्यादौ क्रियायां भविष्यत्त्वं प्रत्याय्यते । यद्यपि भुव उत्पत्त्यर्थकतया अनागतकालोत्पत्तिकत्वं भविष्यच्छब्दार्थस्तथापि पक्ष्यतीत्यादौ कृत्यादावनागतत्वमात्रस्य प्रतीतिरुपेयते उत्पत्तिप्रतीतेर्निष्फलत्वाद्भविष्यत्युत्पत्स्यते इत्यादौ धातुनैव तादृशोत्पत्तिः प्रत्याय्यते नङ्क्ष्यतीत्यादौ च दर्शिता गतिः । तथा च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम् । प्रतियोगितासंबन्धेनान्वयो वर्त्तमानप्रागभावो लृट्प्रत्ययार्थः प्रागभावानङ्गीकारे वर्त्तमानध्वंस एव तदर्थं ध्वंसस्य कालोपाधित्वेन स्वसमानकालपदार्थाधारतया अनागतत्वेर्वर्त्तमानकाले ध्वंसोत्पत्तिमत्तया उत्पत्तिसंबन्धेन कृत्यादावन्वयः । अथ पच्यमाने ऽभ्युदीय्यपाकानुकूलकृतिमादाय पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगापत्तिः । पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन चानागतत्वबोधस्वीकारो न संभवति । पूर्वपूर्वपाकानुकूलकृतौ तद्बाधात् । पच्यमाने ऽपि पक्ष्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः । तत्तत्पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेनापि तदन्वयासंभवः । तत्तत्पाकत्वेन पदादनुपस्थितेः । नापि यत्किंचित्पाकानुकूलाद्यकृतित्वावच्छेदेन तदन्वयः । आद्यत्वोपस्थापकपदाभावात् । तत्तद्व्यक्तिमनन्त्वमांप्य दुर्वचत्वाभ्योति चेन्न । प्रागभावस्य वर्त्तमानत्वं शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तित्वं वर्त्तमानप्रागभावस्य प्रत्ययार्थत्वे तस्य स्वाविशिष्टकालवृत्तिजन्यपाकानुकूलत्वविशिष्टप्रतियोगितासंबन्धेन वर्त्तमानकालध्वंसस्य तदर्थत्वे च स्वपूर्वपा-

लीनकृतिजन्यपाकाननुकूलत्वविशिष्टाधेयत्वसंबन्धेन कृत्यंशे ऽन्वयो-
पगमे उदीच्यकृतौ वर्त्तमानप्रागभावादेर्दर्शितविशिष्टसंबन्धासत्त्वे-
नातिप्रसङ्गविरहात्। ध्वंसस्य पूर्वत्वं च तदनधिकरणत्वमेव । न चा-
न्तरालिककृतिजन्यस्य पच्यर्थव्यापारस्य पूर्वव्यापारानुकूलकृत्यज-
न्यतया आन्तरालिककृतेः पूर्वकृतिजन्यपाकानुकूलत्वमक्षतमेवेति
तस्या अपिनिरुक्तविशिष्टसंबन्धेन वर्त्तमानप्रागभावादिमत्त्वमक्षतमे-
वेति वाच्यम् । कृतिजन्यपाकेत्यत्र कृतिजन्यव्यापाराधीनफलानुकू-
लव्यापारस्य विवक्षितत्वात् । पक्तेत्यादौ लुटो ऽनद्यतनभविष्यत्त्व-
मर्थः । अद्यतनभविष्यत्त्वं च शब्दप्रयोगाधिकरणदिवसावृत्तित्वे
सति शब्दप्रयोगकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वम् । शब्दप्रयोगाधि-
करणदिवसध्वंसोत्पत्तिकत्वं वा । के चित्तु, भविष्यत्त्वमेव तस्या-
र्थः । क्रियायाः कृतेर्वा स्वरूपसदनद्यतनत्वमेव तत्साधुतानियाम-
कम् । असाधुत्वादेवाद्य पक्ष्यतीत्यादौ पक्तेति न प्रयोग इत्या-
हुस्तच्च । तथा सति भविष्यत्त्वादिकमपि नाख्यातार्थः स्यात् ।
स्वरूपसद्भविष्यत्त्वादिकमेव लुडादिप्रत्ययस्य साधुतानियामकम् ।
असाधुत्वादेव पक्ष्यति पक्तेतिवत्पचतीत्यादौ पक्ष्यतीत्यादिप्रयो-
गविरह इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । पचति पक्ष्यतीत्यादेर-
विलक्षणबोधजनकत्वमनुभवविरुद्धमिति कालविशेषबोध आवश्य-
क इति चेत्, तदा पक्ता पक्ष्यतीत्यादेरपि विलक्षणबोधजनकत्वस्या-
नुभविकतया अनद्यतनत्वान्वयबोधो ऽपि दुर्वारः । यदि च पक्ष्यती-
त्यादिवाक्यजन्यबोधे सति भविष्यत्त्वादिसंशयानुदयाद्भविष्यत्त्वादेः
शाब्दधीविषयत्वमावश्यकमित्युच्यते, तदानद्यतनत्वबोधे ऽपि ईदृशी-
मेव युक्तिं गृहाण । एवं न पक्ष्यतीत्याद्यभावे अनागतकालाव-
च्छिन्नत्वमानमावश्यम् । अन्यथा पक्ष्यत्यपि वर्त्तमानकृतपाककृत्य-
भावमादाय न पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गात् । न च पक्ष्यत्यप्यना-
गतयत्किंचित्कालावच्छेदेन वर्त्तमानमभावमादाय न पक्ष्यतीति
प्रयोगो दुर्वार एवेति वाच्यम् । अनागतकालावच्छिन्नत्वं हि तत्र
वर्त्तमानक्षणध्वंसाद्यवच्छिन्नत्वम् । तादृशध्वंसनिष्ठा अवच्छेदकता
ऽनवच्छिन्ना ग्राह्या । अनागतकृतमिति च पुंसि तदभाववृत्तौ वर्त्त-
मानक्षणध्वंसरूपः कालः प्रतियोगी वृत्तावप्यवच्छेदक इति विरो-
धभञ्जनाय तादृशकृत्यनवच्छेदकाद्यन्तरकालावच्छिन्नगवाद्यवच्छेदक
उपेय इति नोक्तातिप्रसङ्ग इत्युक्तयुक्त्या अनागतत्वस्य यथा लुडा-
द्यर्थत्वं तथा ऽद्य पक्ष्यति न पक्तेत्यत्रानद्यतनकालावच्छिन्नत्वस्या-
भावे माने श्वः पक्ष्यत्यप्यद्यतनानागतकालावच्छिन्नपाककृत्यभाव-

अपरोक्षत्वेपि लिड्विधानात् । तादृशज्ञापकबलेन व्यातेने किरणावलीमित्यत्र लिटः साधुत्वोपपादनमुपायकृतामयुक्तमेवेति बोध्यम् । अत्यन्तापह्नवस्थलाबाधितपरोक्षविपरीतबोधनाय तदुपपादकाभावप्रतिपादनेच्छा कलिङ्गाधिकरणकदर्शनादेरुपपादकं कलिङ्गगमनादिकं तेन विना तदसंभवात् । अत्यन्तापह्नवस्वरूपसत्त्वमेव लिट्साधुतानियामकः । लिङ्लोटोर्विधिरर्थः, परप्रवृत्त्यर्थं तत्प्रयोगात् । विधिः प्रवर्त्तकज्ञानविषयो धर्मः स च धर्मो न्यायनये कृतिसाध्यत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वसहितमिष्टसाधनत्वं च । ओदनकामः पचेत्स्वर्गकामो यजेतेत्यादावोदनस्वर्गादिरूपं यत्फलं तत्साधनत्वं पाकयागादि क्रियायां प्रतीयते । तादृशफलानां च तत्तद्रूपेण लिङादिशक्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे शक्यानन्त्यं सर्वसाधारण्येन व्युत्पत्त्यनुदयेनापूर्वफलसाधनबोधानिर्वाहश्चेतीष्टत्वेन तेषामनुगमः । इष्टत्वं समभिव्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्वम् । अतः स्वर्गकामः पचेतेत्यादौ शक्तिभ्रमशून्यस्य नौदनादिसाधनत्वधीर्न वा तत्तात्पर्येण तथा प्रयोगः प्रामाणिकानामिष्टत्वज्ञानस्याप्रवर्तकत्वेपि शक्यफलानुगमार्थं तस्य शक्यता । वस्तुतस्तु अशक्यस्यैव तस्य शक्यानुगमकता सर्वनामस्थले बुद्धिस्थत्वं यातेन रूपेण फलानां संकेतविषयतां विना शक्यैक्यासंभवात् । तस्य संकेतविषयत्वोपगमेपि यथा न तस्य वाच्यता तथा प्रपञ्चितमन्यत्र । अत्र चेष्टत्वस्य शाब्दबोधे भानाद्विशिष्टतावच्छेदकस्वर्गत्वादिप्रकारेण शाब्दबोधोत्पत्त्या विधिवाक्यात्प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहः । यत्तु इष्टत्वेन फलभानेपि स्वर्गकामादिपदैकदेशोपस्थितस्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नस्य विध्यर्थैकदेशे इष्टे ऽभेदान्वयात्प्रवर्त्तकज्ञाननिर्वाह इति । तदपि न सत् । कृतिशब्दैकदेशे इतरान्वयनियमात् स्वर्गत्वादिप्रकारेण कामनाधीनप्रवृत्तौ स्वर्गत्वादिविशेषितफलसाधनताज्ञानस्य हेतुतया अभेदेन स्वर्गादिविशेषितफलसाधनताज्ञानस्यानुपयोगित्वाच्च । अभेदेन स्वर्गादिप्रकारकस्वर्गादीष्टसाधनताज्ञानमपि स्वर्गत्वादिप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुः । अत एव स्वर्गकामो यजेतेत्यादितः प्रवृत्तिरिति तु न युक्तम् । स्वर्गत्वप्रकारककामनाया अधिकारत्वानुपपत्तेः । अथेष्टत्वस्य शक्योपलक्षणत्वे तदंशामानानिर्वाहेपि स्वर्गत्वादेरशक्यस्य भानस्य संभवति अशक्यस्य भानोपगमेतिप्रसङ्गादिति चेत् । स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्ने समभिव्याहृतकामनाविषयत्वज्ञानसहकृतस्य तादृशकामनाविषयतावच्छिन्नशक्तिज्ञानस्य स्वर्गत्वादिप्रकारकशाब्दधीहेतुत्वोपगमेतिप्रसङ्गानवकाशात् । वस्तुतस्तादृशकामनाविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितस्वर्गत्वा-

दिविशिष्टसाधनत्वे शक्तिस्वीकारात्सर्वसामञ्जस्यम् । न च स्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यत्वं न संभवति स्वर्गत्वादेर्गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गादिसाधारण्येन यागादिजन्यतानवच्छेदकतया यागादौ स्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वबाधात् । नहि जन्यतानवच्छेदकधर्मो जन्यत्वनिरूपके विशेषणमिति वाच्यम् । स्वर्गत्वादेः शक्यविशेषणत्वेपि तदुपलक्षितवैजात्यनिरूपितजनकताया यागादावबाधितायाः स्वर्गादिजनकतात्वेन विधिप्रत्ययतो भानसंभवात् । घटत्वादिविशिष्टवाचकपदघटिताद् घटं द्रव्यत्वेनैव जानातीत्यादिवाक्यात् घटत्वाद्युपलक्षितघटादिविशेष्यकत्वभानवत् । न च तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपिततत्साधनत्वज्ञानं विना तद्धर्मप्रकारकफलेच्छाधीनप्रवृत्त्यनिर्वाह इति शङ्क्यम् । वन्हित्वादिप्रकारकेच्छातोपि तृणादिसमवधाने भ्रान्तप्रकृतेरानुभविकत्वात् । भूयः सुखार्थिनामपि श्रमं विना क्रियाविशेषे प्रवृत्तेश्च । तद्धर्मावच्छिन्नफलार्थिप्रवृत्तौ तद्धर्मप्रकारेण भासमानफलं प्रति साधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् । स च धर्मः कार्यतावच्छेदकतया भासतां कार्यांशे उपलक्षणतयैव वेत्यन्यदेतत् । न हि वन्हित्वादिकं तृणादिजन्यतावच्छेदकं व्यभिचारिसाधारण्यात् । न वा भूयस्त्वादिकं कस्य चिज्जन्यतावच्छेदकमर्थवशासंपन्नत्वात् । एवं सति घटत्वावच्छिन्नफलार्थत्वादौ कथं न प्रवर्त्तते तत्वादेरपि घटत्वाद्युपलक्षितजन्यसत्वादिविशिष्टनिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनत्वादिति चेत् । फलानुपधाननिश्चयात्तस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात् । फलोपधायकसाधनत्वस्य वा विधिप्रत्ययार्थतया घटकामस्तन्तुमुपाददीतेत्यादिर्न प्रयोगः न च तथापि स्वर्गत्वादेर्यागादिनिष्ठकारणतावच्छेदकव्यापकतानिरूपकतानवच्छेदकतया स्वर्गत्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापकता घटककारणताया बाधः स्वर्गादिनिष्ठकार्यतावच्छेदकवैजात्यस्य च कारणताग्रहान्तरकालिकत्वेन प्रागनुपस्थित्या तदवच्छिन्ननिरूपितव्यापकताबोधासंभव इति स्वर्गकाम इत्यादौ विध्यर्थबोधानुपपत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । स्वरूपसंबन्धरूपाया एव कारणताया विध्यर्थत्वोपगमात् । अन्यथा सिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकानियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वमेव स्वर्गकारणत्वम्। नियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकश्च धर्मो विशिष्य उत्तरकालकल्पो जातिविशेष एव नियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकत्वेन सामान्यरूपेण शाब्दबुद्धौ भासते नियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकत्वं च कारणतावच्छेदकत्वाभिमतधर्मावच्छिन्नतद्व्यापाराभावाधिकरणताविशिष्टोत्पत्तिक्षणावच्छि-

श्राधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वम् । अधिकरणतायाँविशेषणस्यावच्छेदकलक्षणाऽघटितोत्तरलक्षणावच्छिन्नस्याश्रयनिष्ठत्वसंबन्धेन परन्तुः स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव स्वर्गकारणत्वम् । नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं चात्र यदिनपूर्वकालावच्छिन्नवृत्तित्वाभावघटितदैशिकव्यापकतायाः स्वाश्रयत्वस्वाश्रयनिरूपितव्यापारत्वत्वान्यतरसम्बन्धेनावच्छेदकमेव व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेदकवैजात्यस्य विशिष्यानुपस्थितावपि स्वर्गधर्मत्वेन ज्ञानं संभवत्येव। व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितायां स्वरूपतोऽवच्छेदककोटिप्रविष्टाया अपि जातेर्व्यापकताभाने स्वर्गधर्मत्वादिना भाने न बाधकम्। स्वर्गधर्मत्वादेरुपलक्षणतया भानात्। प्रतियोगितासंबन्धेन प्रतियोगिप्रकारकज्ञानएव प्रतियोगिकांशावुपलक्षणप्रकाराभाननियमात्। प्रकृते च कारणताशरीरघटकाभावस्य प्रतियोगिताप्रकारेण भानानियमात्। अत एव स्वरूपतो वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन लक्षणप्रवेशस्य संभवयुक्तिकता। इत्थमेव चैतावच्छेदकधर्माणामुपलक्षणीभूतेनैतावच्छेदकत्वेन व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टेनापीदंतावच्छेदकधर्माणां सर्वसाधारणशक्तिग्रहे भानमुपपद्यतइति। एतेन निपातोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वस्य विध्यर्थतामते यागादिधर्मिकतादृशकारणताग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुता वाच्या। तदपेक्षया च स्वर्गादिधर्मिकनियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मरूपयागादिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे तादृशसाध्यताविशिष्टेऽभावस्य विध्यर्थत्वे च लाघवम्। तादृशसाध्यताया निरुक्तसाधनान्तर्गतत्वादेतदिष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वं प्रवर्त्तकत्वं च स्याहन्येत। एवं यत्र कारणतावच्छेदकधर्मोऽप्युपस्थितोऽतिप्रसक्तेन न्यूनवृत्तिना वा धर्मेण कारणमुपलक्षितं तत्र शब्दात्कारणताग्रहानुपपत्तिश्चेति निरस्तम्। व्यापकताघटितकारणतायाः साध्यतामपेक्ष्यागरीयस्या एवोक्तरीत्या प्रवर्त्तकत्वादिसंभवात्तादृशसाधनताशरीरे व्यापकतावच्छेदकत्वेनैव कारणतावच्छेदकप्रवेशात्तद्ग्रहे विशिष्य तदुपस्थित्यनुपस्थित्यनुपयोगाच्चेति। विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवाय एव स्वर्गादिनिष्ठयागादिजन्यतावच्छेदकसम्बन्धः। तथा च वैजात्यस्य सम्बन्धघटकतयैव व्यापकताशरीरे निवेशाद्योपस्थित्यपेक्षा। नवा कारणताविघटकव्यभिचारावकाश इत्याहुः। तदसत्। विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायत्वेन संबन्धतायां मानाभावात्। तादृशसंबन्धघटित-

व्यापकतया विधिप्रत्ययार्थत्वे तस्य स्वर्गादिनिष्ठवैजात्यभेदेन शक्तिबाहुल्यप्रसङ्गात्। तादृशकार्यसंबन्धघटितेष्टकारणताया प्रमाणान्तरेणाप्रत्यायितत्वात्। तत्र शक्तिग्रहानुपपत्त्या शाब्दबुद्धौ तद्भानानुपपत्तेश्च। न चेष्टतावच्छेदकत्वोपलक्षितस्वर्गत्वाद्यवच्छिन्ने कारणताघटकाधिकरणादिपदार्थे च खण्डशः शक्तिरुपेया। आकाङ्क्षावशाच्चाधिकरणरूपविषयार्थे विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायस्य संबन्धतया भानाच्चादृशकार्यसंबन्धघटितकारणतायाः शाब्दबोधे भानमुपगन्तव्यम्। न तु तादृशसंबन्धान्तर्भावेण शक्तिरिति न काचिदनुपपत्तिरिति वाच्यम्। एवं सति संसर्गतात्पर्यज्ञानानुरोधेन तादृशसंसर्गोपस्थित्यपेक्षाया दुर्वारत्वात्। न च तत्संसर्गेण विशेषणविशिष्टविशेष्यपरत्वज्ञानमेव संसर्गभाननियामकम्। तत्रापि च संसर्गः संसर्ग एव न तु विशेषणमिति न ज्ञानापेक्षेति वाच्यम्। विशेषणविशिष्टविशेष्यस्य वाक्यार्थत्वेन पूर्वमनिश्चिततया तत्परत्वग्रहस्य शाब्दबोधात्पूर्वमसंभवात्। तत्तत्संबन्धविषयतानिरूपितविशेषणादिविषयतायालिबोधपरत्वज्ञानस्यैव हेतुतया तत्र संबन्धस्य विशेषणतया तदुपस्थितेरावश्यकत्वात्। एवं विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायसंबन्धेन स्वर्गत्वावच्छेदेन जन्यतोपगमे स्वर्गत्वस्याश्वमेधजन्यत्वसामानाधिकरण्यमात्रमेव हि शब्देनापि प्रतीयते। न तु स्वर्गत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमसामर्थ्यादसंभवाच्चेत्याविमिश्रमेन्यविरोधः। यत्तु वैजात्यमेव कार्यतावच्छेदकं तच संबन्धविधयैव कारणताघटकं कार्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टनिरूपितकार्यतावच्छेदकसंबन्धेन कार्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वस्य कारणताशरीरेऽनिवेश्यत्वादिति। तदप्यसत्। कार्यस्य कार्यतावच्छेदकरूपेणैव निवेशनीयतया तदुपस्थित्यपेक्षाध्रौव्यात्। न च संबन्धसंकोचे प्रमेयत्वेनैव कार्यप्रवेशः। संभवतीति वाच्यम्। विजातीयस्वर्गवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वस्यागुरुत्वच्छेदकत्वसंभवे विजातीयस्वर्गीयसमवायसंबन्धेन प्रमेयवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वरूपगुरुधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः। एतेन स्वर्गत्वमेव यागजन्यतावच्छेदकावच्छेदकताघटकसमवायसंबन्धसंकोचे न व्यभिचार इत्यपि निरस्तम्। तादृशसंबन्धविशेषणेष्टतावच्छेदकाविशिष्टस्य प्रमाणान्तरावेद्यतया तत्र शक्तिनिश्चयासंभवात्। न हि समभिव्याहृतफलबोधकपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वरूपोपलक्षणधर्मेण यथा स्वर्गत्वादीनां शक्तिग्रहे भानं तथोपलक्षणीभूततादृशपदोपस्थाप्यतावच्छेदकसंबन्धत्वेन विजातीयस्वर्गनिष्ठसमवायादेरपि तत्र भानं संभवः। स्वर्गपदाच्छु-

द्धसमवायेनैव स्वर्गत्वविशिष्टस्योपलक्षिते विशिष्टसमवायेन स्वर्गत्वविशिष्टस्य स्वर्गपदार्थत्वोपगमे लक्षणाप्रसङ्गात्। शुद्धसमवायेन स्वर्गत्वविशिष्टविषयककामनावतो ऽनधिकारप्रसङ्गात्। मीमांसकास्तु अहरहः संध्यामुपासीतेत्यादौ नित्यतया निष्फले संध्योपासनादाविष्टसाधनत्वस्यायोग्यत्वेनान्वयासंभवान्नेष्टसाधनत्वं लिङर्थः। अथ संध्यावन्दनादेरप्यर्थवादोपस्थापितब्रह्मलोकावाप्त्यादिफलसाधनत्वमव्याहतम्। यत्र नित्ये ऽर्थवादादपि न फलोपस्थितिस्तत्रापि फलाभावनिश्चायकप्रमाणाभावाद्योग्यतासंशयसंभवेन फलसाधनत्वघटप्रत्ययो लिङादितः संभवत्येव। न च तद्बोधो नोपयोगी निष्फलतया ज्ञाते चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणायेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतावश्यकत्वेन नित्यविधेः प्रवृत्तिनिर्वाहाय तस्य फलसाधनताबोधकताया आवश्यकत्वादिति चेन्न। "संध्यामुपासते ये च सततं संशितव्रताः"। इति श्रुतौ सततमिति श्रुतेः कदा चिदस्य संध्यावन्दनादिबाधस्तेन स्वीयसंध्यावन्दने ब्रह्मलोकावाप्तिफलानुपधानस्य निश्चिततया अहरहः संध्यावन्दने ब्रह्मलोकावाप्तिसाधनताबोधने ऽपि तस्य संध्यावन्दने प्रवृत्त्यनिर्वाहात् यत्र च नित्ये विशिष्यफलबोधको ऽर्थवादादिर्नास्ति तत्रापि विधिप्रत्ययेन इष्टत्वेन फलसाधनताबोधस्य जनने ऽपि इच्छाविषयता ऽवच्छेदकस्वर्गत्वादिरूपविशेषधर्मप्रकारेण फलविषयकतत्साधनताबोधस्यानिर्वाहेण प्रवृत्त्यनिर्वाहात्। इष्टसाधनताज्ञानाघटितकारणतोमास्तिकायाः संध्यावन्दनाद्यभावगोचरनरकादिसाधनताज्ञानाधीनतद्गोचरद्वेषघटितसामग्र्या एव संध्यावन्दनादौ प्रवर्तकतया उपगन्तव्यतया नित्यस्थले इष्टसाधनताबोधस्यानुपयोगिताया दुर्वारत्वात्। न च विश्वजिता यजेतेत्यत्र विशिष्टफलाश्रवणे ऽपि यथा स्वर्गकामपदस्याध्याहारेण तत्समभिव्याहाराद् विशेषरूपावच्छिन्नस्वर्गसाधनताबोधस्तथा नित्यस्थले ऽपि विशेषधर्मप्रकारकस्वर्गसाधनबोधसंभवात् उक्तप्रवृत्तिसामग्र्यन्तरकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम्। बहुवित्तव्ययायाससाध्यविश्वजिद्यागेन तद्ग्रामपश्वादिफलोद्देशेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, तद्विधेः स्वर्गफलतात्पर्यनिश्चयात्संध्यावन्दनादौ चाल्पायाससाध्ये ग्रामादिफलोद्देशेनापि प्रवृत्त्युपपत्तेः, तद्विधेः स्वर्गपरत्वनिश्चयायोगात्। स्वर्गादिफलकामनारहितैर्मुमुक्षुभिरपि संध्यावन्दनाद्याचरणादुक्तप्रवृत्तिसामग्रीकल्पनस्यावश्यकत्वाच्च। तादृशसामग्रीं विना प्रायश्चित्तादाविष्टसाधने प्रवृत्त्यनिर्वाहाच्च। न च तत्रापि पापक्षयस्येष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्तिर्निर्वहति। सुखदुःखाभावेतरगोच-

रेच्छायां इष्टसाधनताज्ञानस्य नियमतो ऽपेक्षायां निष्फलपापध्वंस-
स्येष्टत्वासंभवात् । नरकसाधनगोचरद्वेषस्य तद्ध्वंसगोचरेच्छाजनक-
त्वोपगमे ऽस्मत्समीहितायामिष्टसाधनत्वज्ञानाघटितप्रवृत्तिसाम-
ग्र्यामविवादात् । कृतिसाध्यताज्ञानसहितेच्छासामान्यसामग्रीत-
श्चिकीर्षोत्पत्तेर्निष्फले ऽपि संध्यावन्दनादौ निर्वाहेण प्रवृत्त्युपपत्तेः ।
न च नरकानुत्पाद एव प्रायश्चित्तस्य संध्यावन्दनादेश्च फलमितीष्ट-
साधनताज्ञानघटितैव प्रवृत्तिसामग्री नरकद्वेषवतां च तदनुत्पादे
नियमत एवेच्छेति तेषां नित्यसंध्यावन्दनाद्यनुष्ठानमुपपद्यते । अन्यै-
श्च तत्रानुष्ठीयते इति वाच्यम् । नरकानुत्पादस्य तत्प्रागभावात्म-
कस्य प्रतियोगिविकल्पग्रासेन फलत्वासंभवात् । अत्यन्ताभावस्य प्र-
तियोगिविरोधितया कदा चित्पापान्तरेण यस्य नरकदुःखं जनितं
जनिष्यते वा तदात्मन्यसत्त्वान्नित्यत्वेन चोभयोः फलत्वासंभवात् ।
योगक्षेमसाधारणसाधनतायाश्च गुरुशरीरत्वेन प्रवृत्त्यनुपयोगित्वा-
त् । यदपि मण्डलीं कुर्यादित्यादिवाक्यप्रामाण्यवारणायेष्टसाधनत्वं-
स्य विध्यर्थत्वमावश्यकमिति तदपि न । मण्डलीकरणादिजन्यतद्ध्वं-
सादिरूपफले ऽपि कदा चित्कस्य चिदिष्टसाधनताभ्रमेणेच्छोत्पत्त्या
मण्डलीकरणादावपीष्टसाधनत्वाबोधेनेष्टसाधनत्वविध्यर्थतामते ऽपि
तद्वाक्यप्रामाण्यस्यावश्यकतया इष्टापत्तेः । स्वर्गकामो मण्डलीं कु-
र्यादिति वाक्यजन्यबोधे च स्वर्गकामनाया मण्डलीकरणादिनिष्ठ-
कर्तव्यत्वप्रयोजकत्वभानेन तदर्थबाधेन तद्वाक्याप्रामाण्योपपत्तेः ।
न चेष्टसाधनत्वस्य विधिप्रत्ययार्थत्वानुपगमे स्वर्गकामो यजेतेत्या-
दिवाक्याद्यागादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । तत्राभावगोचरद्वेषघटितसाम-
ग्र्यसंभवात् । यागाद्यभावस्य नरकादिरूपद्विष्टसाधनत्वाभावात् ।
इष्टसाधनत्वबोधकमानाभावेन तज्ज्ञानघटितसामग्र्या अपि भवन्मते
दुर्घटत्वादिति वाच्यम् । इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहे ऽपि स्व-
र्गसाधनं न स्वर्गकामनाधीनकृतिसाध्यमितीतरबाधबलात्स्वर्गका-
मकृतिसाध्यतान्वयितावच्छेदकतया स्वर्गसाधनत्वस्योक्तविधिजन्य-
बोधे मानाद्यागादाविष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिनिर्वाहात् । इत्थं च
सन्ध्यावन्दनादौ तत्कालावच्छिन्नशौचादिकमेवाधिकारो न तु फल-
कामनापि । अतः फलकामनाशून्यस्यापि शौचादिमतः सन्ध्यावन्द-
नाकरणं प्रत्यवायजनकं फलकामनायास्तत्राधिकारत्वे तच्छून्यस्या-
नधिकारितया तदकरणं न प्रत्यवायमावहेत् । न च मुमुक्षापवादेन
स्वर्गादिरूपफलकामनायाः कदा चिदसंभवे ऽपि नरकाभावरूपफले
नियमत एवेच्छासंभवतीति न शौचादिमतः सन्ध्यावन्दनाद्यकरणस्य

स्तत्र शक्तिविरहादिति शक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहित्वमनुपयोगीत्युच्यते तदापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य शक्यतायां श्येननिष्ठवैरिवधे साधनत्वस्य बलवदनिष्टसाधनत्वानियतत्वेन तद्साधनत्वविशिष्टत्वेन विधिप्रत्ययावाच्यतया सुतरां तत्र विध्यर्थत्वानिर्वाह एव । यत्तु श्येनस्यादृष्टाद्वारकत्वमद्रिताहिंसालक्षणानाक्रान्ततया बलवद्दुःखाजनकत्वमिति मतान्तरम् । तदसत् । तथा सति श्येने तात्त्विकप्रवृत्तिवारणाय बलवद्दुःखाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुताया उपगन्तव्यतया तस्यैव विध्यर्थताया आवश्यकत्वे न श्येने तद्बाधाच्छ्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्गतादवस्थ्यात् । श्येनस्य हिंसात्वविरहे ऽपि अभिचारतया नरकजनकत्वस्य दुर्वारत्वाच्च । यत्तु अभिचरन्नित्यस्य वैरिवधगोचरप्रबलकामनाविशिष्टार्थतया तादृशकामनाविशिष्टस्यैव पुरुषस्य बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वरूपबलवदनिष्टाननुबन्धित्वघटकद्वेषानुदयात् तादृशकामनाविशिष्टवृत्तिबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वं श्रुतिवाक्यात् प्रत्येतव्यं, तच्च श्येने ऽबाधितमेव वैरिवधे उत्कटरागवतस्तज्जन्यनरके बलवद्द्वेषानुत्पत्त्या तादृशनरकस्य वैरिवधोत्कटकामनाविशिष्टवृत्तिद्वेषाविषयत्वात् । न ह्येकदा एकत्र वर्त्तमान-

स्वीकारपरित्यागात् । एवं यत्रोत्कटरागो यदा तत्रैव नोत्कटद्वेषस्तदा तज्जन्ये फले उत्कटरागदशायां च तज्जन्यदुःखरूपफलान्तरे उत्कटद्वेषे न किञ्चिद्बाधकमिति वैरिवधे उत्कटरागदशायां च श्येनजन्यनरके बलवद्द्वेषो दुरुपपाद एव अस्तु वा फलविशेषोत्कटरागघटिता उपायगोचरोत्कटरागसामग्री तत्रैव तज्जन्यतया ज्ञाते सति फलान्तरेष्वुत्कटद्वेषविरोधिनी तथापि नरकवैरिवधयोरेकतरं प्रति श्येनस्य हेतुत्वाग्रहदशायां तयोर्बलवद्द्वेषरागयोर्युगपत्संभव एव । यत्तु दीक्षाङ्गपशुघातस्य नरकासाधनतया मा हिंस्यादित्यत्रावैधहिंसैव विधीक्षतेति श्येनस्य नरकासाधनत्वोपपादनं, तदपि न । तावतापि अभिचारविधया तथात्वस्य दुर्वारत्वात् । अथ खण्डशक्तिमवलम्ब्यानिष्टासाधनत्वविनिर्मोकेन क्व चिद्विधिबोधोपगमे श्वेतं छागमालभेतेत्यादावपि तत्परित्यागसंभवात् । अ-

विरोधेन मा हिंस्यादित्यत्र श्रुत्यर्थसंकोचो न स्यादिति सांख्यमतमेव साधीय इति चेत्स्यादेव अविरोधे ऽपि ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्रैव सामान्यविधेर्विशेषेतरपरत्वं व्युत्पत्तिसिद्धमिति मा हिंस्यादित्यत्र संकोचः । अथ वा कथं चिद्बाधकापनयसंभवेनौत्सर्गिकार्थपरित्याग इति हिंसानिषेधसंकोचेनैवोपपत्तौ न श्वेतं छागमालभेतेत्यादौ विधिप्रत्ययस्य बलवदनिष्टासाधनत्वार्थपरित्याग इत्यर्थः । अथ यागपाकादिजन्यश्रमादावपि कदा चित्कस्य चिद्बलवद्द्वेषोदयात् यजेत पचेतेत्यादौ अप्रामाण्यप्रसङ्गो दुर्वारः । यत्तु बलवदनिष्टासाधनत्वं न लौकिकविध्यर्थः । किं तु न कलञ्जमित्यादिश्रुतेः प्रामाण्योपपत्तये वैदिकलिङ्एव तदर्थकता तत्रापि बलवदनिष्टं नरकमेव तादृप्येणार्थः । अत इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकश्रमादेः कदा चित् द्वेषविषयतया न यागादौ विध्यर्थबाद इति । तदपि न । शाकं न भुञ्जीतेत्यादिवैद्यकवाक्ये बलवदनिष्टाजनकत्वनिषेधपरत्वं विना प्रामाण्यानुपपत्तेः । तत्रापि रोगाजनकत्वं विध्यर्थस्तदभावो नञा बोध्यतइति चेदुरिक्तायां न गच्छेत् पुष्ये नोद्वहेदित्यादिज्योतिः शास्त्रवचनस्य नैकः पर्वतमारोहेदित्यादिवाक्यस्य चैका गतिः । तत्रापि विशिष्य तत्तदनिष्टासाधनत्वस्य विधिप्रत्ययार्थत्वे शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गो व्युत्पत्त्यनुपपत्तिश्च । अत्र वदन्तिद्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्याश्रयसाधनतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटे तादृशाभावत्वेनानुगते एकैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिः उपलक्षणीभूतद्वेषविषयतावच्छेदकत्वं परित्यज्य नरकाद्यसाधनत्वं प्रतीयते कुत्र चिन्नरकासाधनत्वं कुत्र चिद्रोगासाधनत्वं प्रतीयतइत्यत्र तात्पर्यमेव नियामकं प्रतियोगितायाः प्रकारतया भानात् । प्रतियोगितावच्छेदकघटकनरकत्वादौ द्वेषविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्तिग्रहे भानमविरुद्धम् । न च प्रमेयत्वादेरपि उपलक्षणतया भानमविरुद्धमिति प्रमेयत्वादेरुपलक्षणतया नरकत्वाद्यनुगमकत्वं कथं न स्वीक्रियते विनिगमकाभावादिति वाच्यम् । सुखाद्यसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहेण प्रमेयत्वादेः सुखत्वादिसाधारण्येनोक्तरूपस्येत्यस्यैव विनिगमकत्वात् । न च तात्पर्याभावात् सुखाद्यसाधनत्वे बोधकत्वोपपत्तौ विध्यर्थत्वे ऽपि क्षतिविरह इति वाच्यम् । तस्य विध्यर्थत्वेन तत्तात्पर्येणाधुनिकानां न भुञ्जीतेत्यादिप्रयोगापत्तेः ॥

॥ इति महामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यकृतो व्युत्पत्तिवादः समाप्तः ॥

॥ शुभं भवतु ॥